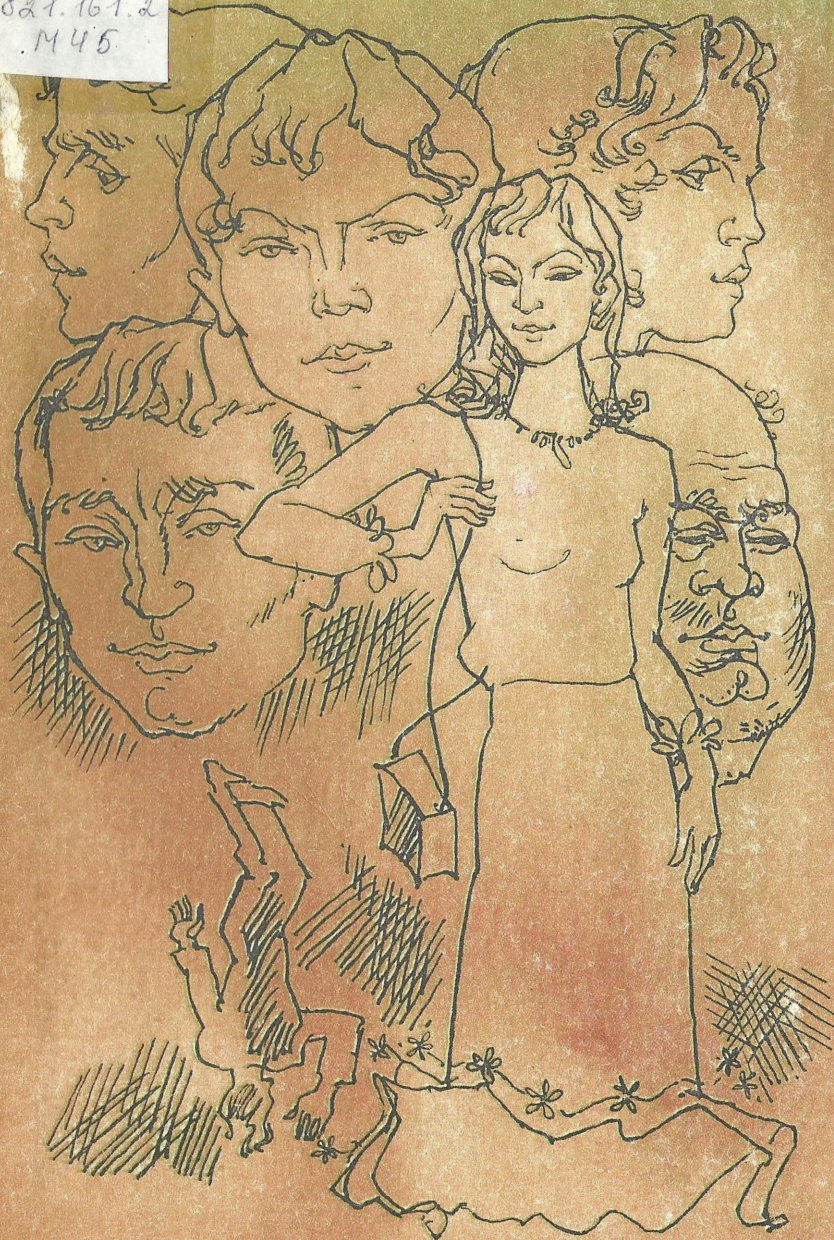

821.161.2
.M45

Юрій Мейнш

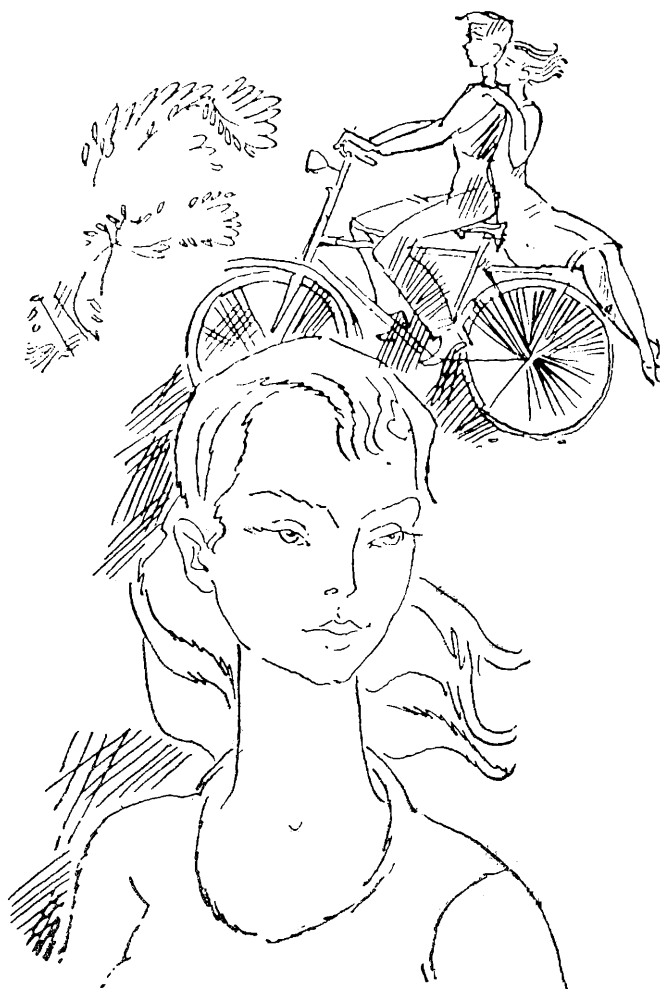
НЕБЕЗПЕЧНИЙ ВІК

Юрій Мейш

НЕБЕЗПЕЧНИЙ ВІК

Роман

Ужгород Видавництво «Карпати» 1983

Новое произведение украинского советского прозаика из Закарпатья. Действие романа происходит в наши дни в одном из пригородных колхозов, где остро стоят проблемы урбанизации. Автор раскрывает тесное взаимодействие личных и общественных интересов. Опасный возраст, когда человека подстерегают ошибки, за которые пужно со всей серьезностью нести ответ, когда человек должен взвешивать свои поступки, глубоко личные только на первый взгляд, — это и детство, и юность, и зрелость, это, по сути, вся жизнь.

Рецензент К. П. Волинський.

1

Павло Федорович сидів за столом у своїй кімнаті і думав, що з ним трапилось, і не вірив, що це сталося з ним, а не з кимось іншим, бо просто не в'язалося ні з його літами, ні з характером. Це щось божевільне, казав собі, я такого не міг допуститися, адже не хлопчак — мав думати, мав знати, що роблю. Тільки я, мабуть, нічого не думав, от що погано, лише тепер починаю, коли пізно... От що, Павле, погано: пізно, і всі плани — шкереберть, тепер думай, як себе рятувати.

В кімнаті було ще сутінно, а на кухні поралася дочка, дзвеніла посудом, і Павло Федорович боявся з нею зустрітися — з рідною дочкою, бо те, що наробив, недостойне батька. Який же я після цього батько? — сварився в думці. Але годі! Мені нічого плакати. Треба взяти себе в руки і думати, що нічого такого не трапилось. Просто взяти себе в руки і йти на роботу — ще мене ніхто не звільняв... Це вже котра година? Він поглянув на годинник, що висів на стіні навпроти стола, і вирішив, що ще рано, хоч на циферблаті нічого не розібрав, бо цифри були стерті. Взагалі, то був дуже старий годинник з дзигарем у вигляді соснової шишки, а на циферблаті виднілася поганенька репродукція шишкінської картини «В сосновом бору», яку хтось із дітлахів назвав «Ведмеді на лісозаготівлі». Той годинник купив батько, то було дуже давно, Павло Федорович тоді ще не знав Марти Матвіївни, навіть не уявляв собі, що таке з ним коли-небудь трапиться, бо тоді ще все було огорнуте світлом дитинства з отими ведмедиками на лісозаготівлі і ще безліччю всіляких хороших пісенітниць; і годинник із дзигарем-шишкою тоді ще не відмірював йому життя, а просто додавав до дитинства щасливі години; тоді ще роки не вкорочували, а збільшували його вік, робили його дорослішим, паближали до того бажаного часу, коли буде мати право курити з хлопцями десь за хлівом або на толоці, куди виганяли па попас корови.

Випадкова згадка про роки, що вже добре замулилися ча-

сом і за всілякими турботами рідко приходили на пам'ять, виявилася доречною, бо трохи полегшало на душі, і він, силуючи себе до спокою, спробував піти далі — згадати іще щось приємне, але чомусь на гадку спало, як поліз на дуба до сорочого гнізда, зірвався і його довго натирали оцтом та обливали водою, поки опритомнів. І ще згадав, як уперше поцілував за хатою сусідську Настю і як вона спалахнула, і як у неї заіскрилися очі... Але згадка про невинний дитячий поцілунок ще більше оголила те гідке й неприсмне, що трапилося з ним цієї ночі, і він сказав собі: пікуди від цього не сховаєшся, Павле, тепер уже нікуди не сховаєшся!

Несподівало відчинилися кухонні двері, і Павло Федорович, побачивши дочку, злякався.

— Ти що стала, як чужа? — спитав її, ховаючи очі.

— Я пішла... сніданок на плиті, — відповіла кволим голосом, і Павло Федорович зрозумів, що в неї щось погано.

— Що з тобою?

— Нічого, татку.

— Як — нічого? Перестань обманювати... Нездорова?

— Кажу: нічого, я здорова, — відповіла Нелька дратівливо.

Він, знаючи, що криком нічого не доб'ється, попросив лагідно:

— Візьми ліки і лягай...

— Я здорова.

Нелька стукнула дверима — пішла на заняття.

Павло Федорович вийшов на кухню і звідти крізь вікно стежив за дочкою, хвилюючись, щоб і справді не захворіла, але потім догадався про причину її поганого настрою і почервонів. Та-а-ак, сказав собі, відвертаючись од вікна. Бач, що ти паробив.

Сполоснув руки, старанно витер рушником, що був призначений тільки для нього і був завжди чистий. Сніданок знайшов не на плиті, як казала дочка, а на столі, і він, що звик до хатнього порядку і не любив, коли він порушувався, сирійняв це з невдоволенням, як і те, що сніданок складався не з круто звареного яйця і чашки кави з молоком, а з яєчні, скляшки сметани і міцного, аж бордового, чаю. Що це Нелька і справді? — подумав, нервуючись. Ну і їкте собі на здоров'я, а мені не хочеться, геть перехотів, взагалі я сьогодні ситий, можу луснути, як жаба, що хотіла стати волон. Я теж... маленька зелена жаба, яка захотіла неможливого, а життя, мабуть, десь провело между... для кожного свою, одному. — ближче, іншому — далі, а декому на самій

вершині... А моя вершина вже тут... Втім, чого розплакався, хто сказав, що кінець? Та ну вас... а поспідати таки треба... навіть розумно, що не старе меню, я сьогодні — теж новий. А Нелька, виходить, усе знає... Заплямований, полосатий, як зебра, як я міг? А вона, виходить, знала, зрештою, всі знали, ціле село знало... Ну і хай...

З міста подзвонив давніший Павлів друг Клим Федурко, спитав:

— Як живеш?

— Якби трохи ліпше, не витримав би.

— Прекрасно... А в нас тут... убивство, може, чув? Отакі справи, друже... Все-таки, що там у тебе... чому не заглянеш?

— Ніколи.

— Крутимосся, крутимосся, а раз оглянешся — навколо тебе вже нікого нема, все розкидала відцентрова сила. До речі, з Михайлом щойно про це говорили, тебе згадували. Ні-і-і, просто так, ну, що про тебе можна сказати! Особливо тепер.

— Хорошого нічого, — підказав Павло Федорович, враз насторожившись, і додав у думці: виявляється, він теж знає, уже аж туди долетіло. І Михайло вже знає... весь райком...

— Справді, хорошего мало... Як там Семен, наш передовий голова? От мужик! У самісіньку гарячу пору взяв і махнув собі в санаторій. Ти таке не зробив би, і я ні, хоч, знаєш, кортить часом взяти відпустку, ні-і-і, не просту відпустку, а таку, щоб ніщо, ніщо... задер ноги і-і-і... За отими всілякими клопатами просто один одного не бачимо. Було колись четверо друзів, а стало четверо добрих знайомих... Як Марта Матвіївна?

Павло Федорович хотів кинути трубку, незважаючи на те, що любив цього трохи дивакуватого друга дитинства і завжди радів, коли випадала нагода побалакати, «позгадувати молодість». Він уже не сумнівався, що подзвонив Федурко не випадково і, без сумніву, не для того, щоб повідомити про якесь убивство.

— Скажи, чого ти хотів? — перебив його. — І не дури, що подзвонив просто так.

— Та хто з нас детектив — ти чи я?.. До речі, твоя Нелька почувала вдома?.. Вчора в скільки повернулася? От бач, ти й цього не знаєш, дідько б вас забрав, таких батьків... Виходить, я маю знати, а я теж не знаю. Ніхто не знає, а всі хочемо, щоб був порядок...

— Перестань ти, ради бога! — крикнув Павло Федорович. — Нелька тільки що з хати... пішла в технікум, на заняття пішла!

— От і спасибі, а то я подумав...

— Невже ти міг?!

— Міг, міг, все я міг, і ти не кричи... Я не Шерлок Холмс, а простий слідчий, отакій чорпороб, як і всі смертні... Ну, будь здоров, не кашляй і пробач, що даремно потурбував. А за Нелькою все-таки подивися... це такий вік, одне слово, небезпечний... У них там компанійка!

Павло Федорович забув, що тільки-но вимив руки, і знову пішов до умивальника. Тьху, сказав уголос, сів за стіл і притягнув до себе тарілку з яєчною. Ні, яєчною не буду, з принципу, вип'ю сметани... яєчня холодна і з присмаком комбіжиру. Але їсти, мабуть, треба, особливо тепер... щоб битися, треба мати силу... Силу треба, а ти... ось хто ти, маленька зелена ква-ква. Ану, жабо, зійди з дороги, бо розтопчу, ти ще Власюка не знаєш... Власюка чи віслюка? Гого, бачу, в жаби роги. Він випив склянку сметани, з нехиттю взяв яєчною, а коли допив чай, почув на ганку кроки і спалахнув, подумавши відразу про Марту. Але то були чоловічі кроки, і він трохи заспокоївся, хоч внутрішня напруга не спадала.

Відклав посуд, витер носовичком губи і подумав: ну от. Це означало: заходьте, я готовий до всього. Але той, хто йшов, затримався якусь хвилину під дверима, видно, прислухався, чи є хтось у хаті, потім дзвякнула ручка, і двері трохи відхилилися.

— Хто там? Заходьте, — сказав Павло Федорович і подумав, що десь бачив у пригодницькому фільмі: входить розбійник, а його жертва нічого не підозріває і займається своєю справою, таке спало на думку тому, що допіру розмовляв із слідчим і той сказав про якесь вбивство.

— Доброго ранку, Павло Федорович.

— Заходьте, заходьте, чого крадетесь, як злодій, — знітився Павло Федорович, не сподіваючись, що й справді може прийти Власюк, хоч, власне, саме його поява була найбільш імовірною в цій гидкій ситуації.

— Пробачте, я, мабуть, невчасно.

— Та про що мова! Сідайте, Василь Васильович, — промовив непривітно і позлився на себе за цю слабкість, бо не мав права, незважаючи на їхні неприязні стосунки, показувати образу. — Сідайте, будь ласка, — повторив уже лагідно. Послужливо підсунув гостеві табуретку і сам теж сів.

Власюк оглянувся навколо, ніби оцінював безпечність

своїй позиції, і цим мивовільним жестом боязні підбадьорив Павла Федоровича, і той сказав собі: ага, значить, ще не все. Хоч поява Власюка відразу після нічного випадку підказувала інший висновок.

Власюк був чоловіком дебелим, опасистим, по-жіночому розповнілим, з круглими обвислими плечима, а маленькі чорні очі прикро випадали із загальної дебелисті, як і гостре, з ямочкою підборіддя. (Павла Федоровича ця неспіврозмірність у Власюковій зовнішності завжди вражала, йому хотілося зробити в ній якісь виправлення). Власюк зніяково-віло осміхнувся, зловивши на собі вивчаючий погляд, і сказав:

— Вибачте, що заважаю...

— Нічого, нічого, — відповів Павло Федорович і взявся закуриювати, запропонував цигарку і Власюкові, але той подякував і припалив свою, піби не бажав бути боржником перед секретарем парткому в такій дрібниці.

— Ви, правда, не сподівалися, що я піду по гарячому... А я вирішив заглянути... Ми, люди добрі, майже сусіди, а живемо як собака з котом.

— Здається, за чуби ще не брали один одного... а якщо по ділу...

— Боронь боже, боронь боже...

Ні, він таки глузує з мене, подумав Павло Федорович, спалахнувши всередині, але назовні цього не показав, щоб не дати Власюкові відчуття себе переможцем. А я тремчу, як загнаний собаками загць, поліз за лакомством і опинився в капкані. Чи зумію тепер вибратися? Мабуть, ці, у мене не вистачить сили, хоч, власне, не про це йдеться. Головне, не розгубитися, але я весь тремчу.

Він дивився на Власюка і справді тремтів, плутався в своїх думках: вступив у таке багно, що ногу не витягну, їй-бо, засмокче, і просто не знаю, як себе тримати з оцим пахабою. Це гидко, страшенно гидко, він торжествує, то нічого, що запобігливій, чи, може, мені здається. Втім, так чи інакше, а нам треба поговорити по-чоловічому. Він прийшов, мабуть, просити, ні це я маю просити, іншого у мене нема, ну й що коли попрошу...

Павло Федорович був у дурному становищі і так розгубився, що спитав:

— Що Вам треба від мене?

— Люди добрі, та я кажу: сусіди, — розвів Власюк руки. — Просто так, ішов мимо і думаю: зайду. Тепер мені

спішити нікуди, так я зрозумів з нашої вчорашньої розмови: моє уже зроблено...

Павло Федорович майже встиг забути про вчорашню розмову, а тепер, коли Власюк про неї згадав, був шокований тою прірвою, що з'явилася в їх стосунках від учорашнього дня, і для самовспокоєння подумав: а що, власне, трапилося? Ну, схибив...

— Чого так трагічно — «моє вже зроблено»? — запитав Павло Федорович і осікся, бо зрозумів, що йому раптом захотілося підбадьорити Власюка, хоч той зовсім не скис, а скоріше навпаки, і своїм бажанням підбадьорити Павло Федорович піби виявив до заступника голови тільки жест — у такий спосіб зробити його податливішим.

— Я, Павло Федорович, не хлопчак, щоб тішити себе дурними надіями... я знаю, що мене чекає...

— Що ви й справді, Василь Васильович?! — Та знову обірвав мимовільне слово розради і зробив кілька довгих затажок.

Власюк і собі затагнувся і став шукати, куди струсити попіл, і поки Павло Федорович приніс із кімнати попільничку, уже струсив його у долоню й обережно тримав, щоб не пасмітити, — так роблять люди, що бояться якоюсь дрібницею зіпсувати задуману справу.

— Я свою вину, Павло Федорович, добре знаю, та тільки... — Він повів віями і піби притримав для себе щось таке, що відразу не треба було викладати. — Тільки... та що тут говорити?... Вияляється, я крав, я брав, розбазарював... набивав власні кишені... Але ви, Павло Федорович, гадаєте, що на цьому кінець світу? У житті ніщо не кінчається, бо життя не мотузка, щоб хтось відміряв і відрізав собі скільки треба... Ви як гадаєте, Павло Федорович?..

— Не знаю.

— Коли Марта Матвіївна виходила за Семена Івановича, йому вже було скільки? А вона — дівчисько... Я їй тоді казав: подумай, що робиш... Світ весіллям не кінчається...

Павло Федорович так розгубився, що не знайшов, як відреагувати на ці слова, бо не вловив їх зв'язку з Власюковою філософією про нескінченність життя. Він взяв попільничку і поніс до сіней, щоб висипати попіл і якимось зібратися з думками, бо при згадці про Марту Матвіївну в нього все вилетіло з голови.

— Ну, ну? — зовні байдуже чи й зовсім безсторонньо поцуквав він Власюка до продовження розмови, коли повернувся. — Що то у вас за філософія?

— Філософія не філософія, а життя є життя, воно кож-

ного чеше своїм гребінцем, одного — густим, аж волосся тріщить, а другого — ріденьким, що й не чути... А чому так?

— Не знаю. Може, ви знаєте?

— Я чоловік темний... То ви, Павло Федорович, маєте світлу голову...

— Ні, Василь Васильович, всі ми, мабуть, темні...

— Я вас знаю... Люди добрі, то вже скільки ми разом! Один хліб їмо... — Він хитро примружився і продовжив. — А якщо відверто: я вам той хліб поклав на стіл. Може, й не знаєте, що моє слово спрацювало за вашу кандидатуру, я порадив голові...

— Даремно старалися, Василь Васильович.

Власюк побачив, що його слова дойняли Павла Федоровича, і заговорив єхидно:

— Авжеж, я знаю: неприємно... Приємніше бути чистеньким, не мати на совісті докорів, що відплачуєш злом...

— Я, Василь Васильович, нічого не позичав, щоб відплачувати... байдуже, чим відплачувати — добром чи злом, — спалахнув Павло Федорович, але слухом відчув у власному голосі зрадливу нотку невпевненості і захотів виправити себе. — Виходить, даремно старалися, Василь Васильович.

— Не треба надто хизуватися, бо всі ми боржники. Люди інакше не можуть.

Поки Павло Федорович шукав відповідь, Власюк продовжував:

— Одні позичають, а інші й так беруть, не питаючи... Не обов'язково гроші. Може, гроші — то ще й не так страшно, бо їх можна повернути. А є щось таке, що повернути не можна...

— Честь? Добре ім'я?..

— Людське обличчя.

Павло Федорович зіщулився, припалив нову цигарку, на цей раз не пропонуючи Власюкові, а той сам посягнув рукою, взяв від Павла Федоровича всю пачку і почав пальцями випробувати — котра м'якша. То був жест самовпевненості, вияву гідності, мовляв, не тримай мене за ніщо, бо я чоловік сильний, і Павло Федорович сказав різко:

— Побалакали та й досить... поставимо крапку!

— А я за тим і прийшов, щоб поставити крапку... — Власюк простягнув руку для скріплення угоди, але Павло Федорович відвернувся. — Ну, як хочете... Ви знаєте, що я нічого не боюся... совість моя чиста, бо коли й порушував, то не заради себе...

Павло Федорович мовчав, чекаючи коли Власюк встане, і підказав йому своє бажання тим, що сам піднявся.

— Ми були собі добрими сусідами, — підвівся і Власюк. Оглянувся довкола, ніби знову оцінював надійність свого становища. — А може, такими й залишимося... це тепер від вас залежить... А від мене теж... Збори ще не пізно відмінити. Подумайте.

— Збори відмінити не будемо.

— Самі себе сунете в біду... Щоб потім не шкодували.

Він вийшов, не дочекавшись відповіді, не прощаючись, повний гідності.

2

У тому, що Власюк буде боротися до кінця, Павло Федорович не сумнівався. Він прийшов попередити, як джентльмен: щоб ти потім не плакав. А я плакати й не буду, думав Павло Федорович, ходячи по кухні, не відважуючись вийти між людей. Не буду — і все на тому! Знімуть, проженуть... і нехай. І все це я говорю дурниці, бо не байдуже... І про Нельку... У них там компанійка, каже Клим... Це я знаю і нічим не зараджу — віддалилися ми одне від одного. Справді, ми зовсім стали далекими... Крутимосся, крутимосся, а раз — навколо нікого, відцентрова сила розкидала, і ти зовсім сам. Дочка тебе не розуміє, і ти її не розумієш. Треба за нею подивитися, тільки зараз у мене інша турбота... своя справа заїдає, ось що заїдає. Як вибратися з цього?.. Павлику, що ми робимо? Не знаю, Марточко. Сліпі ми обоє, Павлику, від народження сліпі. Не турбуйся, мила, мабуть, так ліпше — нічого не бачити. Але ж нас бачать, Павлику. Та-а-ак... І Нелька, і той Шерлок Холмс — усі... Справді, чому питав про Марту? От яка вона гра в щастя, яка вона складна й відповідальна та гра в щастя!

Павло Федорович згадав, як два роки тому, коли ще не був секретарем парткому, коли його лише вмовляли, щоб залишив школу і йшов у колгосп, — як він тоді грав з Власюком у шахи і як йому випадково спало на думку, що не сміє програти, і все-таки програв усі три партії і був від того злий, бо якось у душі прирівняв гру в шахи з тою, яка зав'язалася навколо його посади.

Ось ти й програв ганебно, сказав собі Павло Федорович, десь зробив помилковий хід і оголив усі позиції. Явний мат. Втім, я мав знати ще тоді, власне, я знав, але... Ні, нічого я не знав і даремно хочу видати себе за ясновидця заднім

числом. Мене змусили. Умови змусили, а якщо бути відвертим?.. Слабість, а точніше, вона, Марта, Марта Матвіївна... Павлику, ми так довго йшли до цього, і ми мусили дійти, така паша доля... Значить, судженого й конем... А якщо вона умисне, щоб рятувати чоловіка? — раптом подумав Павло Федорович і затався, бо це питання, що в його стосунках з Мартою Матвіївною весь час застерігало його: не обпечися, Павле, — тепер відступило, і йому вдалося просто блюзнірством думати про таке — це домішувало до всього світлого й чистого саме той гідкий і брудний зміст, який побачив у ньому Власюк і ось прийшов, щоб сказати свою думку. Негідник ти, ось що, і не маєш права судити, сказав він у адресу Власюка, і ніхто не має права...

Павло Федорович склав до шафи немите начиння, витер рушником стіл, хоч був зовсім чистий, і пішов до своєї кімнати. Там сів у крісло, щоб подумати, як бути далі, і сказав собі, як чужому й ненависному чоловікові, що заповзявся зіпсувати йому життя: думай, Павле, думай, щоб мозок тріщав, бо досі працював на холостих, а тепер давай повне навантаження, тепер не відхилишся — нікуди відхилитися, підперло з усіх... Тут — Власюк, там — дочка, отой Шерлок Холмс (справді, чого дзвонив?), Мартин чоловік — обставили червоними прапорцями, як вовка на полюванні. Ну, давай, сірий, показуй зуби! Крав?! Тягав з чужої кошари?! Товариші люди, та нічого я не крав, і зубів у мене нема — якісь згнилі пеньки... А з Мартою?.. Тож ставай на коліна і молися: я грішний... Грішний і тут не відкрутишся... Якби не той вечір, у тому лісовому ресторанчику...

Вона тоді танцювала з Павлом Федоровичем посеред залу, а всі інші відступилися. Павло Федорович теж поривався зійти з кругу, але Марта Матвіївна не відпускала, мотала в такт мелодії головою, її розпущене довге волосся метлялося по спині, черкало його по обличчю. Вона робила це умисно, і він ловив її волосся рукою, а вона просила, щоб не заважав, бо їй приємно бути такою. Втім, йому теж було приємно і в душі заохочував Марту Матвіївну до шалу, незручно було лише від того, що всі на них дивилися, мабуть, і її чоловік дивився і міг в чомусь запідозрити. Та хай йому, підбадьорював себе Павло Федорович, я нічого незволеного не роблю.

Марта Матвіївна в танці розпашілася, зарум'яніла, і Павло Федорович аж лякався її вроди і молодості й думав: а могла бути моєю... ця прекрасна мила жінка — моя, і ми завжди разом, і нам заздять... Чому я так легко відступив? Павло Федорович лише тепер сприйняв її красу саме так,

по-чоловічому, а не просто як констатацію: красива молода жішка. Тепер в його почуттях переважало не поняття «красива», а саме «молода жінка», і в усьому стриманий, він дав собі волю і вже не вбачав у тому нічого недозволеного чи нерозумного, що взявся разом з Мартою веселити спохмелілу публіку — він піддався Мартиному настроєві, став, як і вона, шпаркіше бити ногами, сіпати плечима і головою, і виходило в нього зовсім нормально, виходило так, як у всіх, як мало бути, повільно-повільно навіть відчув смак і здоровий глузд у тому, щоб бути отаким собі гультипакою, отаким собі безпечним залицяльником. Може, те слово «залицяльник» тоді відразу й не зринуло, бо не мав часу обдумувати, що відбувалося з ним у ту хвилину в лісовому ресторанчику, куди завітали цілим колективом, щоб відсвяткувати День учителя.

Піддавало запалу Павлові Федоровичу й те, що Мартин чоловік явно не зважав на жінчині витівки, навіть виходило так, ніби умисно штовхав її на це, бо й за столом не сиділи разом, і до танцю її не брав, а Павлові Федоровичу сказав: танцюй, ти знаєш, що я до цього не мастак. Він увесь вечір сидів у малому залі, де для них накрили стіл, з Власюком та головним бухгалтером, які, підтримуючи голову, теж не пускалися до танців. Усі троє статечні й поважні. Семен Іванович, зрештою, завжди такий, від роду такий — серйозний, солідний і цим викликав у всіх повагу, і сам почувався вищим від інших. Тепер, зрештою, мав на це особливе право — почувати себе вищим, бо за колгоспні кошти найняв для вчителів автобус і прокатав їх за сотні кілометрів, сам заздалегідь умовившись з директором ресторану про місце в малому залі. Робилось це, звісно, для дружини, це всі знали, але й те було йому на карб — не кожен такий до жінки... Ні, Семен Іванович не хизувався, не робив з себе іншого, а просто був собою, був чоловіком, що знав собі ціну. Те, що не перечив жінці веселитися, сприймалося і так, і не так, а загалом тверезо й розуміюче, навіть якщо в декого й виникало почуття осуду.

Марта Матвіївна після кожного танцю поверталася до чоловіка, просила, щоб налив їй шампанського, і послужливий бухгалтер випереджав Семена Івановича: будь ласка, Марточко, я вам свіжого, з оцієї... Марта Матвіївна спрагло кувтала шипуче вино, а Семен Іванович стурбовано застерігав: не простудися, вино холодне, а ти оп як розгарячилася...

— Я не маленька, Симку, — дразнила його Марта Матвіївна, — а сьогодні ще й мій день.

— У тебе їх триста шістдесят п'ять на рік.

Павло Федорович повертався до малого залу не відразу після танцю — трохи затримувався в коридорі біля відчиненого вікна, щоб заспокоїтися, налаштуватися на серйозний тон і не дати Семенові Івановичу в чомусь себе заїдозрити, він сів на старе місце, навпроти Семена Івановича, і пробував схопити тему розмови, але вона була пісенітна, і, щоб включитися знову в компанію, наповнював склянки і казав:

— Давайте вип'ємо.

— Розумна ідея... геніальна, — стромляв угору вказівний палець головний бухгалтер.

— За що? — питав Семен Іванович.

— Кожен за своє бажання. — Павло Федорович не любив підлабузних тостів, а від нього чекав голова саме таких, бо в компанії колгоспних керівників, яким школа завжди чимось боргувала, директор мусив запобігати, а тим паче тепер, коли стало на черзі питання про будівництво нової школи.

— Ні, так не годиться, ми маємо за що підняти тост... Ну, принаймні за дружбу... Здається, не скрізь директори можуть похвалитися таким взаєморозумінням з господарськими керівниками.

— Ми з тобою давнішні друзі.

— Не тільки це, — з прицілом подивився Семен Іванович на директора школи. — То все, мовити б, з минулого, а я дивлюся вперед, у завтра.

— Завтра — за завісою, і не будемо її відхиляти.

— Ні, таки будемо!

— Що маєш на увазі? — насторожився Павло Федорович.

— Не догадуєшся?

Ага, значить, ревнує, подумав Павло Федорович. Від горілки паморочилася голова, і стосунки його з Мартою, а відтак і з її чоловіком здалися йому не такими підозрілими, як могли б видатися тверезому, і він сказав:

— Коли вже сваритися, то хай буде за що... Дозволиш?

— Це ти в неї питай.

— Вона не наслідиться відмовити своєму директорові.

— Бачу, ти самовпевнений, — похитав Семен Іванович головою. — Мабуть, будемо сваритися, — додав напівжартома.

На хмільну голову Павло Федорович повірив, що й справді конфлікту не минути, хоч серйозних підстав для того й не бачив, і він вирішив умисне валяти дурня, щоб дошкулити голові. Це він так подумав: буду валяти дурня. Втім, па-

справді йшлося про серйозне, бо своєю поведінкою Марта Матвіївна негадано пробудила в душі те, що там жевріло ще з часу, як вийшла за Семена і що досі якимось приглушувалося, бо Марта явно відверталася від нього, навіть підписалася під колективною скаргою, щоб його звільнити з посади директора школи.

Але Павло Федорович помилився, бо голова натякав зовсім не на його стосунки з дружиною.

— Маю я на увазі ось що, — сказав, коли після ташцю Павло Федорович сів знову до столу і наповнив чарки. — Придивляюся, прицілююся і думаю: чи могли б ми з тобою, Павле, спрацюватися?

— Не розумію...

— Чи змогли б ми з тобою ступати в одній упряжці?

— Ми тут серйозне питання обмірковуємо, — втрутився Власюк, що папідпитку був чимось схожий на старого купця, який, загулявши, кидає дівкам гроші. Навіть його манера для чогось стромляти руку до внутрішньої кишені піджака наводила на думку, що ось виїме звідти пачку банкнот і кине на стіл — беріть, люди. — Ми тут, Павло Федорович, не святкуємо. Для вас — свято, а для нас — робота... — Цим він підкреслив свою недругорядність у справі, про яку мали сказати Павлові Федоровичу, але поки що з якихось міркувань зволікали.

Круглий, як колобок, головбух Гриб уже добре захмелів і не вмів стримати язика:

— Семен Іванович придивляється до тебе...

— Помовч, — зупинив його Власюк і відсунув тилом долоні від столу.

— Давайте не будемо говорити про серйозні справи, — запропонував Павло Федорович. — Сьогодні вихідний... наче й не годиться...

— Правильно... погодився Семен Іванович і простягнув до нього чарку, трохи проливаючи по столу. — Вип'ємо за вчителів, бо всі ми їм зобов'язані. — Він залпом випив, бридливо поморщився і швидко закусив солоним огірком, а потім сказав наче б з тугою: — Рідко ми з тобою зустрічаємося, Павле.

— Робота...

— Тебе вола так не підсікає, як господарського керівника. Та ще коли й партійний помічник не на місці.

Павло Федорович зрозумів, про що йдеться, і його інтерес до дальшої розмови зник. Він сказав:

— Тут, Семеле, я поганий порадник.

— Мова не про раду.

— Тим більше... Якщо не заперечиш, піду танцювати.
— Дивись, приревную.
— День учителя один раз на рік.
— Хіба що так... Але ми цю розмову продовжимо.
— Не варто.
— Ні, таки варто... Мені потрібен справжній помічник.
— Саме тому й не варто...
— Марто, попробуй ти його вмовити.
— Не мала б іншої жури... Ходімо, Павло Федорович, а вони хай займаються серйозними справами.

Взяла Павла Федоровича під руку і першою рушила до виходу, жартівливо махаючи чоловікові, мовляв, сиди, а мені сьогодні весело, і більше мене ніщо не цікавить.

— Правда, тут дуже гарно, Павло Федорович? Правда, гарно? Я раніше ніколи тут не була... Давайте гуляти до ранку, і не будемо згадувати ні про що, ні про які уроки, ні про які конспекти.

— Давайте.

— Але я знаю, що ви завтра попросите конспекти. Правда, попросите?.. Ви страшенно причіпливий, і зате вас не люблять...

— Хто не любить?

— Зате й пишуть, щоб вас позбутися...

— Ви теж?

Марта Матвіївна йшла швидко, говорила квапливо, бо їй хотілося скоріше до музики, до безтурботності, і Павло Федорович, щоб не чіплятися до того, що сказала допіру, подумав: вона чудова жінка і математик чудовий, вона просто прекрасний математик... якби попросила, мабуть, не відмовив би. А Семенові відмовлю.

— Скажіть, спитаєте завтра про конспекти?

— Обов'язково, — сказав Павло Федорович жартома. — Танці — танцями, а праця — працею.

— Ви серйозно? — спитала сміючись, бо її, мабуть, нітрохи не цікавило — серйозно говорить Павло Федорович чи жартує, вона знову самовіддано танцювала, і знову хмаркою літало розпушене волосся, і знову Павло Федорович відчував її, молоду жінку, відчував не на відстані, як досі, а зовсім близько, і знав, що завтра не попросить від неї конспектів, і на уроки до неї не піде, і нічого їй не скаже, хоч би й зовсім не прийшла на роботу. Це була безглузда слабкість, якій хотів опиратися і в той же час охоче віддавався, хоч знав, що то слабкість, за яку згодом може пошкодувати чи, принаймні, залишитися невдоволенням собою.

— Скажіть, Павло Федорович, ви не сердитесь на мене?

— За що?

— Я вам роблю неприємності.

Павло Федорович не помітив, як вона потаємці усміхнулася і як в її очах заграли веселі бісики, і сказав:

— Що ви й справді!

— Ви на мене не сердіться... Адже я непогана, правда?

Павло Федорович хотів сказати, щоб перестала говорити дурниці, бо вона справді чудова жінка і гарна вчителька, і його зовсім не ображає і не турбує, що хтось там пише — хай собі на здоров'я пишуть, а він буде робити свою справу... Він хотів сказати їй дуже багато й зовсім щиро, але його щось стримувало — те, що ховалося під цим гарним настроєм, що робило його таким безтурботним і молодим, яким він бував нечасто і якими були, мабуть, усі в цьому лісовому ресторанчику, наповненому музикою, голосними розмовами, що зливалися в радісний гомін, в якому, власне, не було ні розумної розмови, ні розумної музики, ні розумних людей, а було просто свято... Він хотів сказати їй і про це своє дивне сприймання речей, але здоровий глузд, який був насправді пеймовірно безглуздим у цій ситуації, не дозволяв, і він сказав лише банальне:

— Я давно не почував себе таким безтурботним.

— І я.

Потім вона нічого не говорила, і Павло Федорович мовчки дивився на її красиве обличчя, тепер ще вродливіше, ніж у будні, і він цілком серйозно, наче відкрив досі нікому не відоме, думав: щастя робить людей красивими, а турботи — потворними. Та ця ходульна мудрість його не захопила, бо він таки мусив сказати Марті Матвіївні, що вона справді красива, і розумна, і хороша і він завтра не попросить від неї конспектів, але не знав, як про це тепер сказати, щоб не виявитися смішним, бо вона весело мовчала і могла з будь-якого приводу раптом стати колючою.

— Говоріть що-небудь, — попросив він.

— Я ж говорю, хіба не чуєте?

— Ні.

Вона сказала щось дуже тихо, і він справді нічого не почув і нахилився їй до вуха.

— Говоріть голосніше, тут такий гармидер...

Вона заперечливо замотала головою:

— Не про все можна кричати... Кричать ворони, а я не ворона, ви ж не думаете, що я дурна ворона?

— Ну, чого ви?

І вона раптом кинула його й побігла на веранду, що виходила в сосновий ліс. Павло Федорович відступився до сті-

ни і взявся рукою за спинку стільця. Рука в нього була гаряча, тому спинка видалася дуже холодною, і він стурбовано вирішив, що надворі ще холодніше, може, навіть вітряно, — виправдовував свій намір вийти і сказати Марті Матвіївні: не стійте на холоді, простудитесь. Йому хотілося накинути їй на плечі піджак, але не знаходив обґрунтування такому лицарському вчинку: в малому залі сидів за столом її чоловік із друзями — певне, продовжував з ними розмову про те, як би його переманити в колгосп. Павло Федорович спитав себе стурбовано: чого вона вибігла, погано їй зробилося? А я тут стою, треба, мабуть, сісти, щоб не дивилися, втім, чому сісти, а не вийти і спитати, що трапилося? Та, не зважуючись на що-небудь, стояв і тримався рукою за спинку стільця, подумав: кричать ворони, а я не ворона... Справді, хіба про таке кричать! І дурень же я — вона там чекає, а не сказала, бо — жінка, а ясніше їй не треба, просто я тютхтій і телепень.

Павло Федорович пошкодував, що мало пив, — хмільним, мабуть, не вагався б, п'яні — нерозсудливі, сміливі, а він хотів бути зараз нерозсудливим і рішучим, байдуже, що завтра може пошкодувати. Пошкодую, нема сумніву, сказав собі, і ця неприйнятна йому тепер істина скинула з очей полуду, і він побачив перед собою людей, своїх колег, побачив усе те, що побачив би завтра, і злякався — й справді міг піддатися слабості й побачити реальний світ лише завтра, коли вже трапилось би непоправиме і вже не зміг би нічим зарадити.

Нехотя рушив до малого залу, відчуваючи в серці тугу за тим, що не звершилося, наче оце щойно розпроцався з любимою жінкою, яку більше не побачить. Уявив собі, як вона там, на терасі, марно чекає і ображається на нього за те, що обдурив, ні, не обдурив — злякався. Сповільнив ходу, але інерція руху провела його до малого залу, і він сів навпроти Семена Івановича, холодний і врівноважений, готуючись продовжити перервану розмову, наповнив чарки, не питаючи на те згоди й не турбуючись тим, будуть пити чи ні, він тепер був на них за щось ображений, і його тепер не турбувало, як на нього дивляться і що думають. Мені зовсім байдуже, щоб ви знали, сказав подумки, мене ви не цікавите, і Марта Матвіївна мене не цікавить, якщо хочете, ще трохи вип'ю і будемо збиратися, бо завтра уроки. Свою внутрішню незалежність зовні виявив тим, що не став ні з ким покотися — стукнув дном келишка об стіл і сказав: будьмо. Чекав, що ті виявлять невдоволення, але вони нічого й не помітили в цьому, нісесті і виписи мовчки.

— Жінку мою де залишив? — спитав Семен Іванович, вдаючи стурбованого чоловіка.

— Пішла з іншим... у ліс пішла.

— Поганий ти, Павле, кавалер. — Очі в нього були трохи п'яні, і він почав закусувати. З'їв шмат курятини з солоним огірком, запив мінеральною водою і знову звернувся до Павла Федоровича. — От про що я хотів з тобою... — Взяв його руку і притиснув до столу. — Чоловік ти крутий... не думаєш над цим?

— Не варто думати.

— Це досить-таки суттєве, і не тому, що часом на мене насакаєш... Я не ображаюся, бо ти багато чого не розумієш у господарській політиці.

— Я історик.

— Це мене якраз влаштовує... Тому й думаю тут із своїми помічниками, щоб тебе запросити на секретаря парткому.

— Ого, велика честь, — скрикнув Павло Федорович, ніби не сподівався, ніби досі не розумів, на що натякали.

— Не так честь, як обов'язок. В нашому колгоспі це великий і важкий, власне, саме важкий обов'язок. Особливо тепер...

— Коли починає виявлятися обман, — сказав Павло Федорович, але це викликало надто сильний ефект, і він виправився: — Коли ти зрозумів, що плечі слабкі.

— Ти хочеш мене вколоти, але я не ображаюся, — засміявся Семен Іванович і сказав Власюкові та Грибові, щоб помовчали, бо ті поривалися щось сказати. — Ми з тобою все-таки давні друзі... Пам'ятаєш, як колись планували, як полегко все давалося... Ну, що скажеш?

— Не варто про це говорити.

— Не спіши відмовлятися. Я не прошу, щоб відразу дав згоду. Якщо хочеш знати, я теж вагаюся, боюся обпектися, бо на твоєму характері можна.

— Не ризикуй, Семене, — у звично грубій манері виявив своє ставлення до Павла Федоровича Власюк.

— Розумна порада, — погодився з ним Павло Федорович.

— Можливо, можливо, а от ... жінка просить, — пояснив Семен Іванович, злегка осміхаючись.

— Хоче мене позбутися.

— Видно, хоче. А я розраховую одним пострілом двох зайців... допоможу вчителям, а собі... якби це сказати...

— Взяти жилавого помічника.

— Ти себе реально оцінюєш... Мені твоя енергія і вдача підійдуть, ну, не мені особисто, а колгоспові. Вчителі —

люди тонкі, делікатні, а в колгоспі церемонитися не завжди треба.

— Я себе не вважаю грубіяном, — різко відреагував Павло Федорович на таку оцінку, і йому раптом захотілося щось випити, і, мабуть, виказав свою думку очима, бо Семен Іванович налив і сказав:

— То мало значить, як ти себе оцінюєш. Ми друзі і можемо говорити відверто. Так, вчителі тебе лають... Ну, я їх розумію — зледацїли за твого попередника, а ти взявся надто різко ламати...

Павло Федорович знав, що вчителі його не люблять, але не надто ображався, бо відав і те, що їм не до вподоби його вимогливість, а тут почув зовсім іншу оцінку: грубіян, виявляється. І найбільше дошкулило, що це могло йти тільки від Марти Матвіївни.

— Дружина так гарно мене розмальовує?

— Ми з жінкою ще не старі і маємо про що розмовляти, був би тільки час. Але нема — от що біда. Це тобі, Павле, не школа на якихось двісті дітлахів, це тобі, Павле, не за розкладом уроків...

Його тут же підтримали Власюк з Грибом, і всі троє сказали: це махі-і-і-на!

— Може, поплачемо?

— Ми не плачемо, — відповіли вони разом.

А Семен Іванович продовжив:

— І на те нема часу, щоб поплакати, а інколи хочеться... Згадую, як бувало в дитинстві: нашльопає батько, і з таким задоволенням поскиглиш, аж весело...

— О-о-о, — скрикнув у п'яному захваті Гриб і схопився обома руками за голову. — Я би, чесне слово, отут зараз...

— Ти вже краще вдома, — штовхнув його Семен Іванович ліктем. — І взагалі треба менше пити.

Павло Федорович потроху заспокоївся, і коли піонервожката запросила його до танцю, охоче погодився і не мав на себе образи, хоч знав достеменно: його тягне подивитися, що з Мартою Матвіївною, на яку мав сердитися.

За спогадами Павло Федорович забув, що зібрався йти на роботу, він кинув оком на старий годинник і знову нічого не побачив на стертому циферблаті і шишкінських ведмедів не запримітив; тоді сказав собі: чого я чекаю?

Надворі було сонце і був свіжий ясний ранок, а в Павла Федоровича на душі було важко, бо його не кидало почуття сорому і провини. Сусідка Настя через тин кинула: хай щось робить з коровою, бо вона не має часу доглядати й свою.

Сусідка це йому говорила кожного дня, і він щоразу обіцяв відвести корову в колгосп і тут же забував.

— Завтра я її відведу в колгосп... Ще сьогодні догляняйте.

Він вийшов на вулицю, а Настя забрянчала відром, стукнула хвірткою, і Павло Федорович з вдячністю подумав, що вона добра жінка, і згадав, як колись за хатою поцілував її. Без неї корову прийшлося би продати і хату прийшлося би продати, бо в мене руки не доходять, а Нелька теж не має часу. Головне, не хоче нічим турбуватися, росте собі, як бур'ян... може, й справді щось патворила, у них там компанійка, а це той вік, що все можна... Ще мені лише цієї біди бракувало, щоб і з дочкою...

Вулиця була порожня, і Павло Федорович вийшов на середину, але тут же зійшов на хідник і попрямував попід тинном, щоб його не видно було. Вже й вулицею не зможу спокійно пройти, подумав з образою на свою нерозсудливість, уже й між людей не можу показатися. Колись, може, забудеться, бо все колись забувається, але до того треба дожити... Куди тепер іти? Мабуть, у райком і сказати прямо... тільки що сказати? А з Михайлом варто було б поговорити, зрештою, тільки з Михайлом — ближчого в мене нема. Діти — дітьми, а ми все-таки якісь друзі. Називається друзі, щоб йому дідько. З Михайлом — за сина, з Семеном — за жінку, з Іллямом просто розійшлися — і оце друзі... чорна кішка перебігла... А до Михайла таки заїду, тільки б спочатку з нею... що думає? як думає? Бо я нічого не розумію, нічого, нічого не розумію...

3

Щоб не зустрічатися з людьми, подався за село, виправдовуючи зайвий маршрут тим, що ніби хоче подивитися кляин, який забрали під будівництво. Він сказав собі: якесь безголів'я, і я не смію мовчати. Досі це його і справді образало, але тепер всі думки були зайняті іншим, і сказав, що то безголів'я, аби якось переключитися на іншу тему. Хто таке вигадав: найродючіша земля, над самою річкою... а он кам'яниця — хоч і хмарочоси став, так угризуться в камінь, що й сам господь не зрушить... А тепер замахуються на ціле поле. Якесь безголів'я...

Він мружився від сонця, бо било прямо у вічі і було надто яскраве і колюче, наче не проміпня, а тоненькі голки ішли від нього. Долонями витер обличчя, зажмурився, щоб прогнати світло, і подумав: я щось забув. Розплющив очі,

і знову його залило сонце, тоді зійшов над рівчак, під верби. То була старі верби, і це була колись сільська околиця, левада з молодими вербами, а тепер сюди витягнулося місто, кинуло через зелене поле чотири вулиці, встромило тут-там кілька п'ятиповерхових коробок і геть потіснило жалюгідні рештки Павлового дитинства, що пахло багноюкою і верещало по веснах жаб'ячими концертами. Багноюк тепер не було, вода кудись поділася, і жаби кудись щезли, і поважні лелеки кудись помандрували, і дітей, що бувало цілими днями галасували тут, теж не було.

Щось я забув, знову подумав Павло Федорович і пошукав у кишенях. Ні, то не в кишенях, то щось інше, сказав він собі. Цікаво, що я забув, мабуть, якусь дрібницю, а може, навіть нічого й не забув, а лише так здається, бо позбувся звичного спокою, коли на серці чисто і ніщо не муляє. Цікаво я подумав: щось муляє серце. Мабуть, і в серце може впасти камінець, як у черевик, і буде там муляти. Що таке серце? А хто його знає, що таке серце... Коли граються в кохання, кажуть: серце. А ти мені, Павлику, так не кажи, бо я не люблю, ти кажи: Марточко, мені подобається моє ім'я, ти не догадуєшся чому? Марта, мартова... повітруля, як мартова-березнева погода. Справді, я така, і ти мені ніколи не вір, бо я можу обманути, через хвилину можу бути зовсім іншою. Я колись думала, що то від молодості, але тепер я вже не молода, правда, я вже не молода, ти знаєш, скільки мені років? Ну, тоді й ліпше, коли не знаєш, бо жінки не люблять, щоб їм говорили правду, а ти такий вихований. І я тебе за це поважаю. Ні, ні, ти не сердись, я тебе просто поважаю, хіба у моєму віці можна по-справжньому кохати? Ой, не смійся, у нас може бути лише захоплення, а кохання — минуле століття, і взагалі я не вірю в щирість, навіть молоді тепер не ті... А я кохала, ой боже, як я свого першого чоловіка кохала, а потім пройшло, як пежить, а тепер... ну, я тебе поважаю, якщо тобі це неприємно, скажи, і я буду старатися ліпше. От які ми з тобою діти, правда, ми з тобою діти? Тобі не хочеться стати дорослим? Мені теж не хочеться, давай будемо завжди такими, поки нам приємно, а раніше я була страшенно наївною, я думала, що треба кохати до безтями, а він з мене сміявся. А Семен у мене прекрасний і розумний, він не ревнує ні до кого, каже, що в сім'ї мусить бути повне довір'я, він мені довіряє. Ні, ні, ти не смійся, ти його не знаєш, він каже, що одружуються для того, щоб допомагати одне одному поборювати опір життя, бо в житті завжди нелегко, а двом легше...

Колись Павло Федорович приймав ці її слова, цю її навіну сповідь з насмішкою, бо знав, що жартує, а тепер вони його дратували, бо зайшов у такий тупик, що просто не бачив ніякого виходу з того тупика, і він сказав собі: ні, я про це тепер думати не буду, крапка! У мене є серйозні справи, а це відкладемо на потім, тепер будемо думати про безгосподарність. Найкраща, найродючіша земля — ось про що маю думати! Втім, я й тут нічого не розумію, адже всі знають, що не по-хазяйському. Мабуть, і справді я якийсь дивак, що не можу зрозуміти речей, які всім зрозумілі... може, послухатись Семена і Власюка і не перти проти вітру, вони в цих справах зуби проїли, а я новачок... Все-таки я щось забув, цікаво, що я забув? Я завжди щось забуваю, один раз забуду десь голову і піду так. Побачить Власюк або Семен і скажуть: а ми тебе, Павле, застерігали, щоб беріг. Яка вона там не є, а все-таки своя голова. Люди, ви не бачили десь мою голову? Та отаку, порожню, що вітер у ній дме, ні, мозку не було, хіба трошечки. Та бачили, бачили і думали, хто то такий розтяпа? От okazія з чоловіком, тепер живіть собі так, бо не знайдете, і ніхто вам свою не віддасть, яка там не є, а своя... Я її таки загубив ще в тому лісовому ресторанчику, впала десь під ноги й покотилася...

— Ви чого так пильно дивитесь під ноги, Павло Федорович, щось загубили?

— Здається, голову загубив, Марійко.

— Ви багато випили, Павло Федорович?

— Так, Марійко, я багато випив.

— Ні, ні, Павло Федорович, ви не п'яний, ви просто веселий, і я ніколи не думала, що ви можете бути таким.

— Яким, Марійко?

— Таким, просто таким...

Але він погано слухав піонервожату і танцював погано, бо сердився на Михайла Ілліча, який, повертаючись від батька, заглянув сюди зовсім невчасно й недоречно і забрав від нього Марту Матвіївну, власне, не він забрав її, а вона забрала його і зовсім забула про Павла Федоровича.

— Ви завжди будьте таким, — просила його піонервожата, — і я перша вас підтримаю, я поїду в обльню і розкажу всю правду, бо ви нічого не знаєте... і танцюєте з нею...

— Не треба, Марійко, то негарно намовляти...

— Хоч і негарно, але ви мусите знати, що вона вас дурить... Бачите, вже вас не треба, бо секретар райкому...

— Я не подивлюся, що ти вже не моя учениця, якщо не перестанеш...

— Вони вас хочуть виїсти, щоб зробити місце для завідуючого райвно Титинця.. Все вона організовує...

Павла Федоровича вразила ця новина, в якій Марта Матвіївна і її чоловік постали в його уяві зовсім іншими, але він не міг повірити і сказав Марійці: не говори таке. Йому стало соромно, тільки соромно, бо ображатися не міг ні на завідуючого райвно, який шукав загибку, щоб дотягти до пенсії, ні тим більше на Марту Матвіївну, бо він їх розумів, і в нього було старе правило: якщо тебе хтось ображає, значить, заслуговуєш, і ображайся на себе. Зате в душі дав собі слово не робити більше дурниць. Але не став серйозним і продовжував танцювати з Марійкою і залишився назовні веселим і легковажним, а всередині ніла туга за чимось втраченим. Мабуть, я тужу за втраченою надією, бо іншого начеб і не було, щоб втрачати.

Він таки сподівався, що Марта Матвіївна кине секретаря і знову повернеться до нього, але вона не підходила, вона танцювала з Михайлом Іллічем так же весело й щасливо, як допіру з ним, так же літало навколо її голови біле повіско розпущеного волосся, і всупереч здоровому глузду Павло Федорович ревнував її. Що я й справді? — подумав з невдоволенням на свою слабкість. Він продовжував танцювати з піонервожатою, з колишньою своєю ученицею, що й досі була для нього ученицею, що залишиться нею, мабуть, назавжди, і він подумав про це як про відкриття: завжди учениця. А я чийсь учень неямущий, мене вчать простої мудрості — жити між людьми, танцювати, веселитися, думати і знову думати, щоб голова тріщала, навіть тут думати: чи правою, чи лівою? Міліметрами міряти кроки, щоб скласти з них цілий танець, тільки чи вистачить у мене терпіння, щоб корпіти з міліметрівкою, поки набереться на метри? В кого як, а в мене, мабуть, вистачить. Тягнутися по міліметрах, ближче, ближче, а потім на руках підтягатися до вікна, щоб побачити її домашньою, не на вітрині, а домашньою... Хтось всюди домашній, ось Марійка: голі загорілі руки, гола загоріла усмішка, думки теж голі, без прикрас... Бачите, уже вас не треба, бо вже секретар... Зайвим я став чи радше — завжди зайвий, лише тимчасовий замітник. Виявляється, не тільки матеріали, але й люди... Оцей ось справжній, стопроцентний, а оце сурогат, і будьте обережні, не зловіться на фальшивий ярлик, бо написати можна все, можна змодельювати таку щирю усмішку, аж заніє, а подивившись уважніше — хімія, все-все чистісінька хімія. Та ви,

будь ласка, не дивіться так скептично, я прекрасно знаю: пластмаса і всілякі там замітники. Чого не можна нині? Живу клітину, в пробірці, а може, і просто в горщику, за рецептом? Візьме баба старий горщик та на плиті і давай помішувати дерев'яною ложкою, підсипати солі, заліза, фосфору, доливати води, додавати білків... Бабо-о-о... Не називай мене бабою, негіднику, я тебе народила, тобто зварила, і кажи мені: мамо-тату. В одній особі.

— Чого задумалися, Павло Федорович?

Чого задумався? А нічого, нічого, Марійко. І добре, що не можеш прочитати мої думки, бо назвала б дурнем. Гарно — вчитель дурноти, завтра у нас перший урок на тему: дурнота як визначальна якість особистості, коли залишається сама з собою. Запишіть, будь ласка. Записали. А тепер дивіться на мене, коли я сам собою. Ось відчиняю череп. Що ви там бачите? Ось ці маленькі чорні волоконця — то і є воно, бачите, скільки? Майже дев'яносто процентів. Чорне, як димар, хоч назовні поза «Мислителя», і на перший погляд усе — як годиться: бути чи не бути, але зверніть увагу, будь ласка, на маленьку різницю: замість «у» ви бачите «и», в тому ось і вся суть.

— Над дурницями думаю, Марійко.

— Бачу, ви образилися. Мені не треба було нічого говорити.

— Я просив, щоб не говорила.

— Людина щаслива, коли нічого не знає, правда?

— Мабуть, ні... Треба все знати і бути щасливим, тільки, мабуть, це слова.

— Білі слова.

— Чому — білі?

— Безкровні, неживі, як сніг... як білі зуби в декого... Та ви не слухайте, бо це я, мабуть, заздрю: чому сама не така білозуба? А ви мовчите, хоч догадуєтеся, що я чекаю, щоб сказали: а ти вродлива. Пригадуйте, ви нас учили робити людям приємне, і я тоді кешкувала: ось стапу компліментом. Як тебе звати, Марійко? Комплімента Компліментівна... Гарно.

Павло Федорович знайшов задоволення у цій розмові, в цій наївній розмові, що ніби спускала його на поверх нижче, на голову вище, на півжиття нижче, на півсерйозності нижче, звідки все здавалося інакшим, і все вабило, бо було не завершеним, а тільки проєктованим, пунктирним. Сам він сьогоднішній, із сьогоднішніми турботами — теж пунктиром, у головних рисах, і його ще можна передумати по-іншому, перепроекувати. Спохватитися: гоп, а я себе не таким хо-

тів! Ми, Марійко, лише йдемо до себе, ось сходинками піднімаємося кожне на свій поверх, я вже добираюся на четвертий, а до нього й ліфту нема, лише ордер у кишені та ключ від дверей. Правда, здорово високо?! Четвертий поверх, а потім ще пожене життя на п'ятий, шостий, сьомий. Кого пожене, а кого й скине у підвал і накріє білою веретою... А я люблю, Павло Федорович, коли ви так говорите, ви з нами часто говорили отак, щоб без оскоми слів і думок. Пригадуєте, у п'ятому класі? Троянський кінь гупає копитами у брами, а люди несуть йому в торбинах оброк, а потім женуть різками у поле, бо чужий, приبلуда. Пригадуєте? Нема дурнів. А ні-ні та й знайдеться простак, відкриє хворостяну лісу і випустить у город на попас. Діти лізуть на нього, як на грушу, і галасують, аж поки звідти не повискакують ворожі воїни, отакі олов'яні солдатики... А ти й досі пам'ятаєш такі дурниці? Ще б пак. То не дурниці, а історія, наша історія із зруйнованою Троєю, ми ходили потім по тій руїні і читали на надгробках «Pro Patria» — «За Батьківщину». На деяких ще видніються написи латинськими буквами, а імена різні — слов'янські, угорські, австрійські, лише дати смерті майже одні — 1914—1918 рр. Я ще й тепер, коли навідуюся на могилу бабки, обов'язково загадаю уроки історії і чую, як іржуть троянські коні на тому старому кутку, де ми мали своїх троянців.

А за вікном чимчикувала собі ніч смерековим лісом, де ведмеді заготовляли на зиму дрова й палили у зворині ватру. А музиканти геть стомилися, баяніст уже зиркав на годинник, а головний адміністратор для попередження вимкнув і знову ввімкнув світло, потім музика обірвалася, і па вуха налягла тиша, пропонуючи всім спокійної ночі. Музиканти взялися складати в чохла інструменти, а Павло Федорович у тоні, підказаному Марійкою, подумав, що вони замикають на ніч у чорні шкаралупи голоси, які досі розбійно стрибали по землі, по головах і плечах людей, як маленькі колорові гномики, і подумав, що треба йти до автобуса, і його збентежило, що все так скоро кінчилося і Марта Матвіївна до нього ні разу не підійшла і вже не підійде й нічого не скаже, бо вона з чоловіком, певне, поїде «Волгою» секретаря райкому.

Метушня вляглася, погасла разом із світлом, разом із святом, а Павло Федорович подумав, що завтра обов'язково попросить від Марти Матвіївни конспект уроків. На тому й закінчилося вчительське свято і почався з своїми турботами будень: Павло Федорович по праву і обов'язку директора

оглянувся по залу, чи хтось чогось не забув, спитав офіціанта, чи в розрахунку, ввійшов до малого залу і випив з Михайлом Іллічем на дорогу, бо були давніми друзями, і всі разом вийшли на двір.

— Ну як? — спитав Михайло Ілліч.

— Весело, — відповів Павло Федорович не вельми весело. — Шкода, що свята скоро кінчаються.

— А знаєш, святкувати важче, ніж працювати. Уяви собі, що від завтра — шість днів свята і лише один будень.

— Акліматизувались би якось.

Семен Іванович поглянув на Павла Федоровича, мабуть, спитав себе: чи не затре він мене?

— Маєш рацію, люди до всього звикають, — сказав Михайло Ілліч. — А як дивився на Семенову пропозицію?

— Не знаю, Михайле. Я не встиг подумати. Та, мабуть, і Семен не подумав як слід.

— Тож зробимо такий підсумок: будемо всі троє думати.

— Найкращий висновок, — погодився Семен Іванович.

— Народна мудрість радить: сім раз відміряй, — відповів Павло Федорович, і голова знову подивився на нього.

Власюк добре випив і йшов збоку сопучи, як після сну, а головний бухгалтер уже був біля автобуса, і його там усі зацитькували, бо він хотів співати, незважаючи, що секретар райкому ще не поїхав. Він брикався і казав, що йому наплювати на... ну на все. А якщо плюнете собі на штани? Та й плюну, штани мої, бухгалтерські, не бачите хіба — з кульками! Дружина заштовхала його в автобус і наказала: сиди собі, як мокра курка, коли не знаєш міри.

— Поїдемо зі мною, Семене, — запропонував секретар райкому, та Павло Федорович із ревністю подумав, що той звертається до Марти Матвіївни.

— Він хай їде, а я — з колегами, — заявила Марта Матвіївна.

Павло Федорович напружено чекав, як і справді буде: поїде чи ні? І подумки наказав Семенові Івановичу: ти їдь, їдь, а її не вмовляй, вона вчителька, вона — з колегами. Щоб підтримати Марту Матвіївну, сказав за себе, хоч Михайло Ілліч йому й не пропонував місце у «Волзі».

— Ми поїдемо колективом.

Семен Іванович трохи повагався, поторгувався з дружиною, але вона не хотіла відокремлюватися від колег і попросила пробачення від Михайла Ілліча, а Семен Іванович мав обговорити з секретарем райкому деякі питання, яких у кожного голови багато, і сказав дружині:

— Гаразд, ти їдь автобусом, а я, якщо Михайло Ілліч не заперечить...

— Та про що мова! Сідай... Ну, спасибі вам, товариші, за приймний вечір. Щасливо вам!

— До побачення, Михайло Ілліч! — хором загукали вчителі, радіючи, що знову будуть почувати себе вільно.

Павло Федорович теж зраділо помахав услід «Волзі» рукою і в душі відчув, що свято ще не кінчилося, попереду — ще ціла довга дорога.

— Ну й слава богу! — перехрестилася Марта Матвіївна і вхопила Павла Федоровича під руку. — Хіба я можу кинути нашого директора? Він у нас сьогодні такий славний! Правда, дівчата? Давайте його качати. — Вона кумедно тужилася підняти Павлову руку, інші вчительки теж, і всі загаласували, засміялися.

Хоч то був жарт та ще й глузливий, Павло Федорович охоче підтримав жінок у їх витівці. Шкода тільки, що ресторани уже закрили, подумав він. Та нічого, добре, що все так гарно повернулося, що ніч нікуди не квапиться і не збирається гасити свої ліхтарі над лісом, а що в ресторані погасили — хай! І ведмеді в зворині ще не гасять багаття.

Ау-у-у, ау-у-у...

А десь у лісі сміються залоскотані повітрулі, тонко-тонко хихотять.

— Хай собі водій потихеньку веде отой ящик, а ми, дівчата, пішечком, аж до ранку. Ану, дівчата, дайте руки, гурточком, хором: ніч яка місячна, зоряна, ясна, видно, хоч голки збирай... Павло Федорович, чому мовчите?.. хоч на хвилиночку в гай. Сядемо в купочці ось під калиною... Ви чуєте, Павло Федорович? Глянь, моя рибонько, срібною хвилею стелиться полем туман...

Рибонько... Він так звернувся до неї, їй на вухо, рибоньці на вухо, волосся залоскотало йому обличчя, а вона повернулася до нього і відповіла повним голосом:

— Ніч яка, господи, тільки місяця нема на небі, лише зірки, хоч наставляй верету і труси небо, щоб посипалися посипалися...

Отут я й заплутався, і мав поставити крапку, а не опустатися до клоуна, подумав Павло Федорович. Він перейшов вулицю, мимо нього пронісся ваптажений кругляком МАЗ, надсадно гудучи і чмихаючи, а коли МАЗ віддалився, Павло Федорович збагнув, що то не МАЗ чмихав і гудів, а бульдозер, що стояв за дорогою в бур'яні уже ціле літо без будь-якого діла, а оце для чогось раптом запрацював. Ця дрібна

деталь чужої безгосподарності, що докинулася до забур'яненого поля, поритого канавами та воронками для якогось будівництва, так його позлила, що забув про свої біди і сказав: ото господарі! Він хотів чимось дошкулити бульдозеристові, спитати, наприклад, чи доїться бульдозер або який добовий приріст живої ваги під час отакого літнього утримання, але ні в кабіні, ні десь поблизу нікого не побачив, а чекати не хотів, бо знав, що в ліпшому випадку може нарватися на пасмішливе: панай, панай собі, бачили таких...

І він відвернувся від усього цього і пішов у село, думаючи: правильно, чи мені треба найбільше? Якась там дрібниця, зрештою, все то дрібниці, і не варто тремтіти. Толочи собі все, що трапляє під ноги... взагалі якесь безглуздя, і ти плюй на все з п'ятого поверху. Ну, знімуть, ну, дадуть догану, виженуть... Світ буде собі крутитися і буде витворювати нові безпорядки, і знайдуться інші диваки, що будуть кричати — така діалектика руху. Мене сліпа природа теж передбачила для чогось у цьому русі, мабуть, для того, щоб люди мали кого називати диваком і казати: от дає концерти... А життя собі іде, бо то такий віз, що ніщо не спинить, а я соваю між спиці руку. Сідай собі, хлопче, на віз і трусися па здоров'я. Куди, питаєш? Який ти наївний...

Він раптом заспішив, бо побачив за вербами її, але тут же оговтався, бо зрозумів, що лише привиділося. Я її тепер бачу скрізь, затулила собою весь світ, усіх жінок затулила. Ось і та, і та, ні, ота надто кругла, не вміщається в її образ... Але ж через якихось десять чи двадцять років... Боже ж мій, чи й справді так поглузує природа! То жорстокість! І нічого не залишить, щоб втішитися: ось яка я, і годі вам реготати, ви ліпше придивіться на мене. Дивись не дивись, а то, бабо, не ти, то, бабо, дівчина, а ти, бабо, бабушенція.

От що я забув — димчасті окуляри! — згадав несподівано. Забрало забув, щоб затулитися від людей, щоб не дивилися у вічі. Досі мені заважали, а тепер хочу сховатися за ними. Прекрасно. Накинь на душу щось чорне, захисне і ступай сміливо. Пробачте, але я не можу, не навчився піжмурки і нічого зі мною, хлопці, не зробите, коли все бачу, коли все у вічі кидається, як дурне. Невже я і справді хочу йти до неї? Збожеволів? Чи не розумію, що зараз не можна, що вона сама має вирішити? Розумію, все я прекрасно розумію, а роблю не так. І тоді все знав і все розумів. Справді, якийсь фатум і, мабуть, не лише до жінки, то, мабуть, хлопче, в усьому любов, природа, інерція... Ох боже, чистісінький фрейдизм! І все-таки, ні, ні, я не про Марту, а взагалі, мабуть, у кожного своя Марта, своя кохана. У Семона

Івановича, у Власюка, та-а-ак, і у Власюка. І кожен — до своєї... Але що я цим довів? Нічого, бо у мене своя Марта, реальна Марта Матвіївна, за яку треба розраховуватися і, можливо, навіть квитком... і я мушу поговорити з Михайлом. Загляну лишень на роботу і відразу — до Михайла.

Тільки ввійшов до свого кабінету, як озвався телефон. Узяв трубку і сказав:

— Я слухаю. — То дзвонив Михайло Ілліч, і Павло Федорович знітився, бо це сталося раптово, і він не був готовий до розмови. — А я саме до тебе збирався — хотів порадитися...

— Про що ти хотів зі мною радитися? — крикнув секретар райкому. — Поки пакотив, не питаю поради... Та тебе треба... ти знаєш, що треба? У три шії... Ну, приїжджай, поговоримо, щоб тебе дідько...

— Сьогодні?

— А ти коли хотів?

Павло Федорович замкнув кабінет і через кімнату секретарки пішов до виходу, і вже за спиною в себе почув:

— Здрастуйте.

— Ви тут? А як же я вас не бачив?

— Та я весь час тут сиджу, і віталася, а ви пройшли, як...

— Ну, так, як сліпий кінь... Знаєте, Віро, я погано спав, а ви маленька, така мініатюрна, що й не видно... Невже й справді ви тут сиділи?

— Чесне слово.

— І я вас не бачив?

— То я не знаю.

— Бачите, Віро, що таке старість. Раджу вам; ніколи не старійте. Тим більше, що дівчатам старість зовсім не йде.

— Постараюся.

— Якщо буде хтось шукати, скажіть: у райкомі. Втім, нічого не кажіть, махіть рукою...

— Отак?

— Прекрасно, я саме так думав... Вас уже можна на підвищення, скажімо, на моє місце.

— Не хочу, щоб без хліба залишилися.

— Голова не приходив?

Дівчина лукаво осміхнулася і по-змовницькому, наче справа торкалася і її, показала очима на двері, що вели до кабінету голови, і повідомила пошепки:

— З ранку сидить, сказав: мене нема.

Павло Федорович зробив дурну гримасу і пішов надвір. Він знав, що ота мініатюрна і весела істота провела його смішком і відчула себе ще щасливішою від того, що могла,

нічим не ризикуючи, посміявся з секретаря парткому. Подався до гаража, де стояв «Москвич», що був за ним закріплений. «Москвич» був старий, розбитий, ніколи легко не заводився, а тепер завівся відразу, і Павло Федорович подумав: молодчина, це мені реванш за поразку перед отим козенятком. Мотор гримів, а коли Павло Федорович включив передачу, спочатку засіпався, зачмихав, а потім потягнув справно, і Павло Федорович знову похвалив його: молодчина, ти в мене сьогодні пайліпший друг. Більше нікого й нема, тільки ти. Старих друзів я розгубив, а нових не нажив, доведеться, мабуть, шукати отаких, металевих. Доброго ранку, дружище, як діла? Погані діла, Павле, картер проіржавів, лівий задній амортизатор потік. Нічого, нічого, друже, замінами, ми все можемо замінити, гірше у мене, бо до мого механізму запчастини не випустили. Ха-ха-ха, а ще людьми називаються, розумними називаються, нас придумують, а себе не можуть. Ото й воно, що не можемо.

Ні, Павло Федорович, ви в нас секретар, ви все можете. Ой, який ви святий! Та скиньте з голови той пімб і одіньте капелюх. Господи, ніч же яка місячна, зоряна, ясна...

Обіч чорнів у тиші смерековий ліс, розкинувшись на всю зоряну ніч аж до неба, він тісно обступив шосе, перепинив йому шлях, і автобус з усіх сил розштовхував його фарами і скекував, як лісоруб: ге-е-ех, ге-е-ех! І асфальт тече метр за метром, і веселий гурт учителів іде по рівному, по білому світі й не знає, де зупиниться. Господи, якби без кінця! Отак іти, іти, іти, співаючи, радіючи тому, що все так добре, так просто: ліс, ніч, просіка низького неба, зірки, відчуття власного ества. Павла Федоровича полонили жіночі руки, жіночі голоси, жіноча радість — все жіноче, миле, хороше. Ніч — вона теж жіночого роду. Смерека, дорога, зірка... а камінь — він. Марта Матвіївна — з правого плеча, Марійка — зліва, а далі — всі. Разом. Гуртом. Спільно. Якось ніби зовсім неподільно, чи що, з Павлом Федоровичем раніше такого ніколи не було, щоб отак разом. Марта Матвіївна дивиться йому в обличчя, як на свого.

Павлику... Чи то й справді, Павлику? Він пригорнув її рукою. Павлику... Ось санчата згори, біло, біло летить мимо прекрасний світ, і коли найбільший захват — «я вас люблю»... А вона не знає — причулося чи й справді? І знову летять удалину, і знову «я вас люблю», й отак на все життя. Виходитиме потім на ту снігову гірку, стане собі, загорнувшись у чорний шал старіння, а санчата шугатимуть у молодість, чужі санчата, з чужим коханням, а своя молодість

промовлятиме вітром: «Я вас люблю». Здається, це в Чехова...

Та хтось таки був тверезий і збагнув, що мусить бути цьому кінець, бо десь уже ранок листає конспекти і наспіх складає до сумки зошити, хтось таки був розсудливий і запропонував сісти в автобус і їхати. Але від того ніщо не змінилось.

— Від перестановки доданків сума не змінюється, — сказала Марта Матвіївна.

Павло Федорович пропустив її перед себе, хотів пропустити всіх, бо був мужчиною, але Марта Матвіївна не випустила його руку, і він був їй вдячний і сказав: спасибі.

— Сядемо вкупочці ось під калиною, щоб нам ніхто, ніхто... — Повела його за руку на заднє сидіння, і він був знову дуже вдячний.

З ним такого ще не було...

Летять санчата, не санчата, хлопче, а оцей автобусик, а навколо біло-біло, а очі зажмурені, світ зажмурений, залоскотаний, розгаласований, і жіноче тепло, жіноча німота, жіноча рука... Я вас люблю-ууу! І автобус на підйомах: ууу-уууу, натужно, надривно, а вниз наче без мотора, наче на крилах, а на вибоїстій дорозі — гуркіт комети, що влетіла в густі шари і згорає.

І я згораю, але мені не страшно, я нічого не боюся, Марто, Марточко, ти чуєш?.. я тепер нічого не боюся, бо найстрашніше — то німота, коли не знаєш, що там у душі жіночій, а потім і німота приємна, бо можна говорити без слів, німою природою.

Він обвив рукою її талію, і вона не відштовхнула його, а лягла головою на його плече, притиснулася.

Що ми робимо, Марточко?.. я зовсім п'яний, то справжнє щастя бути п'яним від почуттів, лише боюся, що то на одну мить, бо не зможу попустити попруги і забути, що навколо люди, що навколо світ, з яким я не на ти і навіть не на ви, із життям гратися не можна, і жартувати, це лише тепер, коли така незвичайна піч — з ведмедами, що заготовляють на зиму дрова, чуєте, як гунають сокирами?.. Марточко, я вас візьму за руку, спасибі, що не заперечуєте, ох, невже це ваша рука, тільки б не шаліло серце, як добре, що ніч і ніхто не бачить...

Він притулився щокочу до її щоки, і вона знову не заперечила.

Досі я був зовсім сліпим, Марточко, і не бачив вас, пічого не бачив, а тепер горю, дозвольте, я лише трохи, м'яко й гаряче, ну спасибі, а якщо губами, тут темно, я нічого, лише

так, ми ж не діти, не діти, господи, та це ж комусь дозволено, а я лише щокочо торкнувся, це така ніч, коли все прекрасно, коли все чудово, може лише один такий випадок у житті, і я не смію його прогавити, ні, ні, більше не буду, це ваше жіноче багатство, ви й самі не знаєте ціну вашому багатству, якщо за коня півцарства, то за оце — цілий світ, та не бійтеся, я лише трохи сп'янів, я вами сп'янів може, й на ціле життя, бо звідки знати, чи це не початок, може, початок нашої ери третього жовтня на День учителя, що ви робите? Невже це ви, і як добре, що він поїхав на «Волзі», щасливої дороги, ні, ні більше собі не дозволю, але ви його не любите, інакше б не дозволили, але хай йому дідько, оце тут увесь мій світ на оцьому островку, лише я тремчу над собою, як скупар над копійкою, справді треба скинути німб, бо життя проскочить — лише гривую майне, і не оглянувся, а вже кошита здала світять, бери, поки береться, поки тобі пропонують, я вас зацілюю, тільки не тепер, бо хтось побачить, от і знову тремчу над собою, хай бачать, я й сам хочу подивитися на себе отакого, бо й не знав, що можу бути таким, тільки далі я не піду, хіба що трошечки, от спасибі, господи, ніч яка, і всі ми які дивні, ми всі, співайте, Марточко, і я буду, щоб ніхто не зацідозрив нас, бо в нас своя таємниця, я й справді горю синім вогнем, ви не знаєте, як вогонь усе спалює, я лише злегенька, отак, а тепер у губи, тільки не відштовхуйте мою руку, я ж очманів, і ви очманіли, і нічого не бачимо, не чуємо, здається, в Хемінгуей «По кому дзвін» гімн коханню, але їм ніхто не заважав, у них було чисте кохання, а ми злодії, у нас без білої фати, в білому невинному дуже красиво, а наше з-під чорної поли на чорному ринку, а як зловлять, буде песолодко, кохання з-під поля... цікаво все-таки... чорна пола, чорний плащ, чорна ніч, а кохання світле, і нехай там що, а я не відчуваю провини, для мене ця ніч світла, найсвітліша, буду вмирати й тоді не відречуся, все-таки крутиться наша Земля, крутиться навколо ось оцього людського сонця... гаразд, не буду, я лише ліву, щоб зручніше, ще трішечки, ще трішечки... ні, ні, я лише злегенька, і справді чумію, Павлику, я тебе люблю, причулося, як отій, у Чехова, коли на санчатах, а я на своїх санчатах стрімголов униз, до сорому, увесь із головою, я тебе люблю, Марточко, нікого так не любив, і мені не соромно, бо зовсім очманів, якщо це завтра пройде, я згорю від сорому, може, й ти згориш...

Він упав у якийсь дивний стап, коли просто не хотів, коли просто не міг дивитися на себе очима отого сухаря, отого педанта, отого черствого Павла Першого (його так заочі

звали учні), він хотів бути закоханим юнаком, і коли Марта Матвіївна відштовхнула його руку, він зрозумів, що зайшов далеко, що це, може, — безвороття, сказав собі: ну і нехай. Не відчув ні каюття, ні бажання відступитися, хіба лише співчуття до себе, до Марти Матвіївни, до всіх оцих жінок, бо всі вони прийшли на це свято тільки сьогодні, а воно, виявляється, було завжди.

Автобус гудів, веселився, і до Павла Федоровича нікому не було діла, а він все-таки був з усіма, підтримував спільну пісню і більше, ніж будь-коли, відчував і розумів цих добрих жінок та й більше, ніж будь-коли, жив тільки у полоні свого щасливого відособлення.

Дорога випетляла з лісу і повилася долиною річки, поміж горбами, поміж галявинами, і замість смерекового шатра простерлося зоряне небо, зірок було дуже густо і вгорі, і внизу — в річці, на болотах... Ніч яка місячна... Але місяця не було, і то прекрасно, що місяця не було, бо не заважав, а по схилах зрідка траплялися хати і перегукувалися між собою, щоб не так страшно, а на галявини виходили якісь царі з зеленими бородами і цілилися в автобус із луків, а стріли летіли мимо і жодна не трапляла, а на левадах танцювали молоді повітрулі. Марійка першою побачила тих царів та повітруль і крикнула Павлові Федоровичу. І він теж побачив і зрадив.

— Марта Матвіївна, ви бачите? Ось там, рукатий, із скіпетром, — спитав, нахилившись їй на плече.

— Я не дивлюся.

— Та погляньте.

— Справді, — сказала вона і засміялася. — Хто він?

— Не впізнаю, бо далеко.

— Ви ж усіх вінценосних знаєте.

— Здається, Іван Калита.

— Ні, Іван Грозний. Правда, Іван Грозний?

Павло Федорович сказав, торкнувшись губами її вуха:

— Я не вірю, що це все правда. — І його залоскотало в ніс її волосся.

— Певне, що так. Зійде сонце, і все зникне.

— Але поки що не треба, хай буде все правдою. Ви не хочете?

— Хочу... я хочу обманювати і себе, і... вас.

— Ви мене обманюєте? — щось неприємне торкнулося його гарного настрою, але розрадив себе: я ж не сватаюся.

— Невже ви думаєте, що я й справді збожеволіла?

— А може, хоч трішечки?

— Сьогодні ми всі трохи божевільні, треба колись таку розрядку... ви завтра нас знову запражете...

— Без сумніву.

— Я так і знала, що ви невіправний.

— Я можу бути іншим, якщо ви хочете.

— Ні, я не хочу, будьте таким, як зараз.

...Автобус проскочив село, назву якого ніхто не знав і не питав, бо нікого, крім водія, вона не цікавила, на рівному повороті всі налягли на один бік і закричали, Марта Матвіївна лягла Павлові Федоровичу на груди, і він її поцілував, і все вийшло невинно, і вона ляснула його долонею по руці, потім погладила і спитала:

— Вже не болить, правда?

— Ви не вмієте боляче.

— То Семен може сказати.

Від жіночого галасу прокинувся головний бухгалтер і почав гукати водієві, щоб зупинив, бо йому треба вийти, але нікому не хотілося обривати веселий плін часу, і всі казали, щоб потерпів. Власюк теж прокинувся, вони удвох загаласували на жінок, і довелося зупинити. Очманілий головбух вийшов з автобуса і кинувся тікати кудись у поле, п'яний. Власюк не міг його повернути, бо той брикався і просив, щоб йому не заважали спокійно виконувати свою бухгалтерську справу, бо він може помилитися і неправильно комусь нарахувати. Павлові Федоровичу не хотілося залишати свій щасливий куток, але жінки взялися просити: підіть, Павло Федорович, бо той буде сидіти й до ранку. Удвох з Власюком заштовхали головбуха в автобус, і Павло Федорович наказав: сиди, бо задушу, чорте п'яний.

Витівка п'яного всім зіпсувала настрій, а Павлові Федоровичу особливо, бо коли повернувся на старе місце, Марти Матвіївни там не застав — пересіла десь інде. У душі ляв головбуха: щоб тебе дідько забрав. В автобусі стало тихо, лише дружина голосно сварила п'яного, називала його хуліганом, лушцювала куди попало, а він заведено сміявся і казав, що нітрохи не п'яний, то Власюк та директор школи п'яні і напали на нього, коли він зайнятий був серйозними бухгалтерськими операціями.

Павло Федорович прислухався, чи не почує голосу Марти Матвіївни, але вона не озивалася, і він навіть не знав, де сіла. Певне, сміється з мене, думав, нервуючи, вона вміє насміхатися з отаких, як я. Погано, що я випив і не можу правильно оцінити те, що наробив, п'яний ніколи не чинить розумно, то лише Семен не втрачає голови, хоч би скільки випив, він над кожним кроком думає, як шахіст, тому й не

програв. З Мартою Матвіївною теж не програв, бо думав. Думає, думає, а потім — шах! Інакше й пальцем не ворухне, тільки щоб шах. Лише один крок конем — і королеви нема, вже вона полонянка, служниця. Ще крок — і слон у хліві, біля ясел їсть житню соломучку. Ні-і-і, Власюк, мабуть, соломучку не їсть, виторгував щось смачніше, зате тягає такі колоди, що ой! Тепер націлівся на мене, але дарма, бо я необузданий, я працювати вмю, але необуздалий, не можу з вудилами в зубах, я стрибаю, як шаховий кінь — по діагоналі, власне, мене стрибають. Із Поляни перевели до Лозової, бо з директором зіткнувся, а звідти — сюди, а тепер хочуть в секретарі парткому, бо вчителі пишуть скарги. Та годі, досить було підвищувати, знімайте, коли заслужив, а для завідуючого райвно місце звільняти не буду. Добре, що я зрозумів цю гру, тепер легше захищатися, і в тебе, Сямку, нічого не вийде, навіть, якщо й Марта Матвіївна буде просити. Чи, може, оце все й придумано, може, вона лише заради того...

Водій зупинив автобус у центрі села біля школи, Павло Федорович зійшов останнім, сказав усім: на добраніч, товариші, спасибі вам за приємну компанію — і повільно, все ще чогось сподіваючись, завернув у вузьку вуличку, він ішов так нехотя, мов удома чекала велика неприємність, потім оглянувся і спалахнув від внутрішнього крику — Марта Матвіївна стояла посеред вулиці сама, і він був певний, що чекає на нього, і тут же повернувся і сказав:

— Ви когось чекаєте, Марта Матвіївна? Я вас проведу.

Вона довго мовчала, дивлячись у землю, потім сказала з тремтінням у голосі:

— Що я роблю, Павле?.. Зупиніть мене, я вас прошу... у мене чоловік, і я його люблю... мабуть, я його люблю... Ідіть, я хочу побути сама.

Вона раптом заплакала, і він взяв її за руки, став утішати.

І не помітив, що вже почалося місто, що перед ним хаос будівельних майданчиків з купами матеріалу, з траншеями і котлованами, в яких Павло Федорович ніколи не міг вгадати якоїсь продуманості і вірив, що й самі будівельники, мабуть, погано в тому розуміються. Серед того хаосу, як центральна постать, що зв'язувала все в одне ціле, стояв кран, поки що бездіяльний. Павло Федорович відчув, що йому душно, і догадався опустити скло, але жарота не спадала, бо й вітер, що влетів у салон, був гарячий. Об лобове скло вдарився метелик і розбився, залишивши на

склі велику жовту пляму, і Павло Федорович сказав: дурень, наче нікуди йому літати, а світ широкий. І додав з іронією: для кожного світ широкий, для мене — теж, але я налетів на лобове скло, бо так приємніше. Дивні ми люди, обов'язково хочемо летіти на лобове скло, а потім бридливо відвертаємося від плями...

4

Поставив машину на майданчику за будинком райкому партії і пішов асфальтовою доріжкою до парадного ходу, відчуваючи, що сонце здорово припікає, воно стояло високо над плоским дахом будинку райкому і било прямо у вічі. Павло Федорович старанно витер носовичком обличчя, потім руки.

У вестибюлі не зустрів нікого, а на другому поверсі знову побачив сонце — навпроти у просторому вікні, він затримав на ньому очі, потім зажмурився від різкого світла, — перед ним літали зелені тарілки.

Яксь бабуся в чорному спускалася з третього поверху, тицяла цінком об бетон східців, немов лічила їх, лічила своєю скрипучою старістю (це так подумав Павло Федорович) і про щось розмовляла з собою. В зустрічному сонці її не можна було добре розгледіти.

— Товаришу, де тут перший? — звернулася стара до Павла Федоровича, все ще стоячи на сонці, і він її не міг розгледіти.

Першою, бабуся, будете ви, а всі інші — то вже другі та треті, подумки відповів їй Павло Федорович, маючи на когось образу за те, що стара жінка з якоїсь нужди мусить братися сходишками вниз-вгору, щоб розповісти про свої турботи. Мабуть, піднімалася аж на четвертий поверх, аж на четверте небо, подумав він, а вся справа не варта й дірки з бублика, просто якийсь бюрократ не вислухав її на першому поверсі.

— Ходить зі мною, — сказав старій і взяв її за руку. Лише тоді впізнав, то була Дудуракова Марія, тепер вона жила з дочкою в місті, а свою хату в селі продала. — Що ви хотіли в першого?

— А, що я хотіла... Шукаю вчорашній день, а то, либонь, даремно, бо що минулося — то вже не прийде...

У прийомній сиділа секретарка і попросила почекаати, бо в секретаря якийсь товариш з області. Павло Федорович сів на оббитий цератою стілець, перекинув ногу на ногу, бабка

Марія теж сіла і сперла долоні на ціпок, їй хотілося комусь розповісти про свою справу і спитала секретарку, чи прийме її перший?

— А в якій ви справі, бабко? — поцікавилася та, аби просто щось спитати, бо доля старої жінки, як і будь-кого з відвідувачів, їй не мусила цікавити, — люди приходили з своїми справами не до неї.

— Справа в мене така, що й сама не знаю, з чого почати.

— А де ви живете, бабко?

— Тут недалеко, на Окружній... у доньки живу, уже другий рік живу, як мене видурила до себе... Другий рік сиджу на балконі та дивлюся вниз... Машини та машини, духота та духота, вже й кажу: хоч би якесь деревце посадити на балконі. Донька має квартиру високо, а й на землю рідко спускаюся та вже за нею так запудилася, що й не знаю... А донька каже: не ходіть пікуди, сидіть собі, дивіться телевізор, радіо собі включіть, на вулиці — машини, ще якась наїде... Не годна я прирости до того балкона, не можу корінь у нього пустити, хоч так сиджу, що вже й камінь приріс би, а я — ні. Молоді, як ті лошата, — куди пастух загнав, там і пасуться, а старому важко...

Секретарка не знайшла в цій історії нічого цікавого, бо мабуть, чула вже не одну таку історію, бо була вже немолодою, вже легкі зморшки пролягли на її ще досить свіжому лиці. Вона комусь відповіла на телефонний дзвінок, потім схилилася над книжкою. Павла Федоровича теж не цікавила бабина доля, бо він її добре знав, він пам'ятав, як раділа стара, коли перебиралася до міста, як хвалилася всім новою доччиною квартирою, а незабаром почала навідуватися до брата, просячи, щоб її прийняв до себе, бо в місті не може жити. І по своїй роботі секретаря парткому Павлові Федоровичу не вперше зустрічалися випадки сутичок між дітьми, що з радістю поривали з селом, і батьками, що чіплялися за старі гнізда і ніяк не могли викинутися з правічної колії, що її проклали скринливими возами через короткі літа і гладкими санчатами через довгі зими. Бо для старих — то своє життя, приручене, застелене свіжою соломомою, розміліле на косовиці, на гумні біля молотарки, біля корови, біля коня...

— ...а тут чмихають собі та гудуть собі ті машини, і стільки їх, як жуків, а коней і не видно... Вже я й забула, як пахне корова, бо дітям тепер не до худоби. Мої всі розійшлися: два сини — на заводі, а молодша Олена й мене обдурила, і я спродала все: хату, корову, кабана, курей... Віддала їй гроші на машину і тепер дою машину, а в неї

молока нема, а моя Зорька доїлася від теляти до теляти... А кури! Яєць тих на солоні, як біля пасхи, лише біліються. Тепер того нічого нема — вийду надвір, як у ніч, понишпорю по бур'янах та й тікаю кудись, бо аж плакати хочеться.

— Старим — старе, — осміхнулася до Павла Федоровича секретарка, але не з глузуванням над долею старої жінки, а з співчуттям, ніби кажучи, я її розумію, і ви її розумієте, всі розуміють, але таке життя.

Бабка Марія глянула на секретарку і на Павла Федоровича і примовкла, бо чекала, що тепер уже вони будуть говорити, і не хотіла їм заважати — звикла до того, що її балачка нікому не цікава. Але ті нічого не відповіли, і тоді вона продовжила, згадала свого старого, як його голова сватав на бригадира, але він одказався, згадала ті часи, коли ще дідо був не дідом, а вона була не бабою, коли ще місто доходило лише до річки, і, бувало, кіньми треба було їхати на базар... Вона говорила про все, як про великий скарб, на який зберегла документи, а от до рук прибрати не могла, бо лежав той скарб десь у казці, десь у небиліці.

— А що ви хотіли від першого? — знову поцікавилася секретарка.

— Може, щось порадить... він знає...

— А в селі вже нічого не маєте?

— Уся я в селі, паніко. Куди ходжу — а душа там.

— Скільки вам років, бабко?

— Сімдесят сім... Ще я не така стара, як з виду. На тому балконі, на сонці я так висохла. Бо я в грядках росла, а тут самий камінь, я й кажу доньці: насип мені на балкон глини, може, зазеленію.

Павла Федоровича чимось вразила бабина доля і не знав — чим саме, аж потім зрозумів: закоханість. Так, закоханість, без того нема людини. Муляж. І нема значення — в кого, в що? В рідну землю, в жінку, в роботу — однаково, тільки щоб чесно, чисто, щиро. В цьому висновку знайшов собі деяке виправдання, власне, для виправдання, мабуть, й сформулював його. Він повернувся до старої і сказав:

— Ходіть до мене, я живу сам, з дочкою. Будете корову доглядати...

Стара закліпала, видно, не чекала такого.

— А де ви живете?

— Та в Косівці, в центрі... Ви мене не впізнали?

Стара сплеснула в шортккі долоні і впустила ціпок.

— Мотричів Павло?! Та де би не впізнала! Мій старий та й брат мій Павло із твоїм няньком були такі друзі, що й

водою їх не розлити... Знаю я, знаю, в центрі, а-а-а та де там, — розчаровано махнула стара рукою. — А-а-а, то не Підгорб... То, неборе Павле, мочар, і вода несмачна, і світу довкола не видно перед хатами та деревами. А-а-а, взагалі не те, бо такого місця, як Підгорб, у цілому світі нема, баба Марія лише там приросла корінням, приросла молодістю, тими літами, що з крильми... В центрі того нема, і не кажіть нічого.

З кабінету вийшов чоловік у світлому костюмі, кивнув неухважно секретарці і сховався за дверима. Павлові Федоровичу він не сподобався, і він подумав: ходить отаке мальоване по світу, а на поле нема кому. Не мав ніяких підстав думати погано про незнайомого, але був певний, що то нехороший чоловік лише на тій підставі, що той неухважно кивнув секретарці, а його та бабку Марію й не помітив — ковзнув очима, як по порожньому. Секретарка сказала, щоб заходив, і він закінчив думку докором самому собі: що це я і справді! І — як не дивно! — саме тими словами зустрів його Михайло Ілліч, показуючи рукою на стілець.

— Що це ти й справді! Збожеволів на старість? Ще лише цього тобі бракувало!.. Та сідай.

Павло Федорович мовчки сів і зіщулився, мов йому на голову мали вилити помиї, а секретар встав і почав зперво-врано ходити навколо столу, вирішуючи, мабуть, для себе те, що наперед знав: вирішити не зможе, бо перед ним сидів чоловік, якого хотів підтримати, захистити, а ніякого захисту завідомо вже не було, бо в нього в шухляді лежав лист з конкретними фактами, а перед ним сидів не близький друг і тямущий секретар парткому, а якийсь донжуан, якийсь негідник, якому не хотілося подати руку, бо вона була забруднена.

— Ну, як ти міг? Чи ми живемо в стаді, десь в первісному суспільстві? Чи ти якийсь... якийсь...

Павло Федорович сиробував знайти те слово, яке не міг придумати секретар, але і самому не спадало воно на думку, і він вирішив: не буду я собі цим голову морочити. Михайло Ілліч теж нічого не придумав, сів за стіл і спитав:

— Що тепер, га?

— Вирішуй.

— Вирішуй, вирішуй... Ти думаєш, я бог!? Ну скажи, як ти міг? Адже не хлопчак, щоб засліпило, закрутило голову. Просто не збагну, що ти за людина. Думав, удвох з Семеном створите чудеса...

— А ми чудеса й натворили.

— Смієшся? Подивлюся, як заговорити на бюро...

— Михайле, дарма ти мене сварити. Все я прекрасно розумію.

— О, хоч те щастя, що не мушу тобі пояснювати, — саркастично вигукнув Михайло Ілліч. — Може, порадиш, що з тобою тепер зробити, га?

— Не знаю.

— Ага, це вже не знаєш, тут розуму не вистачає, я маю думати, я маю думати, — кілька разів постукав себе по чолу вказівним пальцем. — А в мене такої думки нема, щоб... Ти розумієш, нема. Я просто злий на тебе, та й годі.

Михайло Ілліч знову схопився і почав ходити по кабінету, бо йому не сиділося, бо він мусив щось робити, бо він був секретарем райкому, і в його обов'язки входило зробити так, щоб було добре, а при тому він був усього лише людиною і, якщо чесно признатися перед собою, сам задивлявся на Марту Матвіївну і хто знає, як повів би себе, якби прихилилася.

— Якись ми карлики, якись ми гномики, — сказав він і зупинився перед Павлом. — Слухай... а ти не думав, щоб якось помиритися з ними, піти на якийсь компроміс...

— Із совістю? — спалахнув Павло Федорович.

— А коли з нею волочився, тоді совість мовчала? Га, оніміла була совість, більма їй на очі найшли?

Павло Федорович не мав що сказати у своє виправдання, бо то було не виправдання, що не йшов сам, а вона його заманила... заворожила... зачарувала... зачумила... Він підбирав дошкульні слова, але то нічого не міняло в справі, бо він мусив знати, що робить, і мусив бути мужчиною... каменем... залізом... чортом-бісом... Знову підбирав дошкульні слова для визначення тої якості, якої йому досі бракувало, а от зараз, коли сидів перед сердитим і розгубленим секретарем, майже готовий був повірити, що все надто просто, так просто, що аж дивно — як же міг таке допустити, як же міг не взяти себе в руки?! Справді, як? Невже не догадувався, що все має не лише початок, але й кінець, ось такий кінець — сором, тяжка розмова з секретарем, із власною совістю. Втім, Павло Федорович навіть не міг подумати, щоб оце й був кінець.

— Ну, що надумав? — спитав Михайло Ілліч.

— Я мушу поговорити з нею...

— Та ти... та ти й зовсім... — зробив пальцем перед чолом — зрозумілий знак.

— Мабуть, так, Михайле... Ти сам сказав, що я не хлопець, у моєму віці з таким не граються...

Секретар райкому зупинив на Павлові Федоровичу довгий важкий погляд, у якому, крім дотеперішньої образи, блимнула зацікавленість, він, мабуть, спробував зрозуміти, що, власне, зміниться, якщо в Павлових стосунках з Мартою допустити серйозний намір, і, мабуть, дійшов висновку, що ніщо не зміниться, бо так чи інакше моральні норми знехтувані, і тепер хоч-не-хоч треба робити організаційні висновки, а він цього не бажав, бо це ламало всю справу, що вже, здавалося, була з кінцем. Десь я таки прогледів, подумав Михайло Ілліч із злістю на себе, десь я прогледів, і тепер... Що тепер? Грюкнути об стіл кулаками? От візьму та й грюкну. Кулаки в мене такі, як гирі, дошку б розколов, лише шкода такої гладенької полірованої дошки. Саме так подумав Михайло Ілліч — гладенька полірована дошка, бо він був запальний і мусив себе чимось стримати, щоб і справді не грюкнути об стіл.

— А там, у ресторані, я не надав значення, я думав, просто так, жартує. Марта це вміє.

— Про що ти?

— Вона мені казала, а я думав, жартує...

— Я теж думав, що жартує.

— Дивак, — скрикнув Михайло Ілліч, ображений такою «відвертістю», він обійшов довкола стола, переставив папери. — От що я тобі хотів сказати, Павле... От що... — Він схилив на плече велику чубасту голову, спрямував на Павла Федоровича холодні очі. — Людина завжди мусить себе тримати за вуздечку, як дикого коня... Думаєш, лише тобі тращилася спокуса? Розмазня ти, пробач за таке слово.

— Михайле, дарма стараєшся, бо ліпше ти мене не насвариш, як я сам. Я це вмію робити прекрасно... Став на бюро, чи як там уже вирішив...

— Нічого я не вирішив, — знову крикнув Михайло Ілліч. — Ти гадаєш, я комп'ютер: всунув перфокартку — і готове рішення...

— Тоді порадь, що робити? Не як секретар, а як друг.

— Цікаво... Секретар і друг — дві різні категорії. А от я не бачу різниці, може, тому й мучуся. От не бачу, і хоч ти що... Як твоя Нелька?

— Чому питаєш? — насторожився Павло Федорович, бо запитання впало не випадково, тим більше, що вже вранці й Клим запитував.

— Тобі Клим не говорив?

Михайло Ілліч знітився і поглянув на Павла розгублено.

— Говорив... а що?

— Що? Що?.. Та нічого я не знаю, думав, ти щось ска-

жеш... Мій зірвиголова прийшов надранок, ну й... не пам'ять, але клявся... Словом, не будемо про це. — Він зітхнув. — Ти ось що... спробуй сам розібратися в своїй справі, бо я бачу, ти ще нічого не зрозумів... потім поговоримо... Я гадав, що ти просто хуліган і бабник, а виявляється, ти серйозно.

- А як бути з Власюком, відкласти збори?
- Мабуть... Доведеться спочатку зайнятися тобою.
- Тільки не зволікай.
- Ти мені не підказуй.
- Я прошу, як друга.

Він вийшов від секретаря і спитав себе: ну, що ми вирішили? І відповів собі: нічого ми не вирішили, і шкода було заходити, а бабка Марія пішла, видно, секретарка її розрадила: ідіть, бабо, додому і не заважайте людям, бо вам ніхто не допоможе. Куди тепер їхати? Треба спитати у Кліма, що там з Нелькою, яке там вбивство і при чому тут вона? Але я не маю часу займатися цим, у мене тепер одна справа, а з Нелькою нічого не могло трапитися, вона непогана дівчина. Десь би треба сховатися від усього, викинути себе кудись на сміття, а як забудеться, знову себе підібрати, почистити, вимити в кип'ятку і — здрастуйте, я тепер новенький, продезинфікований, щеплений проти віспи, поліомієліту, проти всіляких спокус, тепер уже не стрибну, куди не дозволено — імунітет виробився. Павлику, дорогий, вмираю за тобою. О, я того й хочу, уже й на вінок зібрав, а «Вічну пам'ять» так заспіваю, що й камінь — амінь. Павлику, мені не до жартів. А мені хіба до жартів, коли серце без вогню, які можуть бути жарти, яка радість, які сльози? Просте собі брязкало... Ану, хто тут за любов? Усі! Геть усі за любов, за муки, за страждання, а я один — проти. Сильний, несхитний, як криголам, — тріщать, кришаться на торос хрупкі жіночі почуття, вмирають від холоду, стають синьою кригою, а білі відмеді пишуть лапами закодовані послання на всі чотири сторони. Гей, хто тут за любов? Ага, поспробуй висунути руку, коли замерзла! Ось що значить бути мудрим. Одноголосно проти.

Мотор і на цей раз завівся відразу, і Павло Федорович сказав йому: молодчина, ми тепер поїдемо з тобою додому, і я поговорю з Мартою, я мушу цю справу довести до кінця, я мушу в усьому розібратися. Цілу дорогу думав про неї, згадував її захоплену балачку.

Павлику, я тепер на все здатна, мене життя навчило бути розумною, сміятися з усього, а колись, боже, яка я була наївна, руки хотіла на себе накласти, коли кинув, лише дитина

стримала, а потім й дитина померла, ти цього не розумієш, бо ти не жінка, чоловіки легше переносять, вони не такі емоційні, а в нас нерви, як струни, од вітру бринять, од слабенького вітру, а я тоді пережила грозу таку страшну, що й досі не можу повірити, весь світ, який я собі була створила, розсипався, я думала, що світ з каменю, а я його будувала з піску, в мене були такі хороби, такі палаци, як у цариці Тамари, справді, в Тамари були розкішні палаци, ну, який ти тоді історик... але не сердись, я жартую, ти хороший історик, тебе учні хвалять, але я хотіла тобі розповісти про свій світ... ми з ним училися в середній школі і не уявляли життя порізно, ми були, як дві руки, я тобі не можу всього розказати, бо таких слів нема, я після того дійшла висновку, що людина живе надією, завжди надією, ти думаєш, що я зараз, ну, от зараз, коли ти зі мною і я зовсім щаслива, ти думаєш, що мене тримає оцей день, я знаю, що вчора було хороше, і знаю, що сьогодні хороше, але мені цей день уже не потрібний, я хочу сьогодні жити у завтрашньому дні, хоч знаю, що він мене теж не влаштує, але про що я так... я жила надією, чекала, щоб закінчив університет, я для цього жила і все віддавала для цього, зарплату, збереження, що мала, а з мене сміялися, ти можеш собі уявити, що з мене, з Марти Матвіївни, сміялися, називали божевільною, я тоді була сліпа, як кошеня, взагалі у нас очі прорізуються на життя не скоро, я знаю, що я й тепер сліпа, але вже не така, але про що це я... взагалі про це не варто говорити, не варто згадувати, питаєш, чи зустрічаємось?.. уяви собі, мене зараз зовсім не хвилює, є він чи його нема, був він чи його й не було ніколи, наче все вигадала, ось розповідаю тобі, а сама ловлю себе на гадці, чи це правда, розмовляю з ним, як оце з тобою чи будь з ким, то дивно, мабуть, хочеш спитати, чи й з тобою колись буду так, може, і з тобою, життя міняється, ми старіємо, ну, хай не так, хай, по-твоєму, стаємо досвідченішими, обачнішими, називай, як хочеш, а суть одна, уяви собі, я навіть не шкодую, що так сталося, і не картаю себе за те, що любила так сліпо, шкода, що тепер так не можу, те, що з тобою, зовсім інше, я тоді була вся в тому, а тепер хоч як тужуся, а голова не занурюється, вона наверху, над тим... бог його знає, як і називати, бо то вже не кохання, ти не ображайся, то не кохання, а щось інше, так, так інше, я навіть не знаю... але про що це я... однаково, ти не зрозумієш, і взагалі не будемо нічого говорити, ти мене краще обійми, от бачиш, чоловік мій теж... а колись готовий був задушити, от бачиш, а клянешся, що любиш, а він таки любив, поки любив, а потім

сказав прямо, за те я його поважаю, бо для чого силоміць підпалювати, коли не спалахує само по собі, а тільки димить, ми розійшлися по-доброму, він склав у сумку свої сорочки, шкарпетки, поцілував мене, правда, це я тепер так спокійно говорю, а тоді плакала, як дощ... тільки він вийшов, впала на ліжку і думала, що світ скінчився, але він того не знав і ніколи не буде знати, хоч я від нього нічого не таю, просто він не може повірити, що я така, адже мене всі знають сильною і гордою, може, тепер я сильна і горда, але тоді була іншою, знаю, знаю, не треба... компліменти мене не ваблять, я ж знаю себе ліпше, як ти, і не перебивай, я тебе прошу, дай мені виговоритися, жінки, ти знаєш, не можуть без цього, так про що це я?.. ну так, він мені говорив, що я неперевршена, що я ангел, зрештою, ви всі просто чоловіки, Семен теж інколи починає прикидатися, говорити якісь небилиці, але ти не уявляєш як то неприємно слухати гарні слова, коли знаєш, що за ними ховається, ой, ой, не пробуй заперечувати, я математик, а не лірик, мені життя дало десять цифр, і я приймаю лише те, що здатні вони вимовити, ну от, ти знову перебиваєш, може, й так, може, і я тоді мала на увазі, власне, не так, за Семена я і справді вийшла з розрахунку, тим більше, що ти був сліпий і глухий, і я даремно чекала й ображалася, мене понадила його слава, статок, я гадаю, що ти розумієш... про вчительську зарплату тобі не треба пояснювати, може, на моєму місці кожна зробила б так, стривай... я не говорю про вісімнадцятилітніх, я кажу: на моєму місці, то зовсім інші світи, може, для тебе це й банально, але моє життя було не з медом, хоч із себе я не зовсім погана... ой, ой, ой, не треба, просто я не потворна, та й тільки, але я не про це... я тебе не могла чекати, поки проснешся, жінка хоче сім'ю, може, то наша природна слабкість — мати сім'ю, чоловіка, дітей, турбуватися про когось, відчувати, що потрібна комусь, я за ті роки жила, як свята, боялася щоб навіть тінь не впала на мою чесність, бо чекала, коли хтось прийде справжній, я вже тобі казала, що моє життя усе в надії, може, тепер мцу за оті роки, навіть тобі, бо чим ти ліпший від якогось там Василя чи Циля, просто я тебе люблю, а їх ні, ось і вся різниця, я переконалася, що всі люди страшенно однакові, як оті десять цифр, різниця лише в тому, як вони спаровані, одних люблять, інших ні, одних люблять більше, інших — менше або й зовсім не люблять, втім, кожного хтось любить, мій Семен черствий, а я в ньому щось знайшла, ну хай не відразу, але потім знайшла, ну так, так, не люблю, не справжня любов, але все-таки я тепер без нього не можу, думаєш, мені при-

ємно ховатися з тобою, та було б сто разів і спокійніше і ліпше, якби пішла від нього, думаєш, я це не розумію... навіть не знаю, на що сподіваюся і чого хочу, я до кінця заплуталася... ні, ні, ні, ти не вмовляй, однаково даремно, якщо так не хочеш, можеш мене кинути, поплачу та й забуду, все одно щось доведеться втрачати, а я до цього вже звикла...

Цей її плутаний і квапливий монолог, що згадався тепер, подіяв на Павла Федоровича заспокоїливо, і він сказав: вона не могла обманювати. Аж кілька разів повторив для себе: вона не могла обманювати, бо хотів підбадьорити себе, і поки доїхав до села, йому це вдалося, і тоді вирішив не зволікати. Він подзвонив їй на квартиру, але там ніхто не озвався, тоді подзвонив до школи — там хтось підняв трубку, і коли Павло Федорович назвав себе, йому не відповіли, але й трубку не поклали, і він знав, що то вона.

— Марта? Марта Матвіївна? Чого мовчите?

У трубці озвалися короткі гудки, він іще раз набрав номер і довго чекав, та даремно. На вулицю вийшов, але вже без тої ясності й твердості, з якою жив до невдалої спроби поговорити з нею, і йому тепер згадувалися ті зустрічі, коли вона казала, що й зовсім його не любить. Мені приємно з когось насміхатися, а з тебе — особливо, бо вважаєш себе серйозним і розумним, а от я розумніша, я тебе заманила і насміхаюся. Ні, ти зі мною нічого не зможеш зробити, бо я жінка, а ти закохався, як підліток. Це моя перемога. Ти не знаєш, як жінки люблять бути переможцями. Жанна д'Арк теж любила перемагати і сміялася над поверженими рицарями.

Із міста прибув автобус, на ньому приїхало лише кілька пасажирів, і Павло Федорович відразу вгледів між ними Нельку і здивувався: чому так рано? Вона була пригнічена й стривожена, і сказала батькові, ховаючи обличчя:

— Та нічого не трапилося... голова розболілася...

— Ти мене обманюєш... Я говорив з секретарем райкому, слідчий вранці дзвонив, цікавився, де ти була... Ну, чого мовчиш? Розумієш, що я переживаю...

А Нелька стояла перед ним мовчки й винувато, і його почав доймати страх, хоч досі майже не турбувався, бо коли над ранок повернувся, вона спала, а значить, і не могла чогось наробити.

— Татку, ти перестань мене допитувати, — підвела на нього злякані, але рішучі очі. — Мене вже директор з курсовим допитували.

— Та ти що?! Ти й справді?!

— Не лякайся, я нічого поганого не зробила... Ти бачив, що я ночувала дома, а то було вночі.

— Та що, зрештою, було, я нічого до ладу не знаю.

— А я звідки знаю? — крикнула Нелька і відвернулася і більше не хотіла йому відповідати.

— Іди додому і візьми ліки... на тобі нема обличчя.

Нелька заплакала, а потім зірвалася і побігла, а Павло Федорович стояв посеред вулиці і думав: ще мені лише цього бракувало. У всьому я винен, я, я, і все могло бути добре, якби її Марта тоді не відштовхнула. Ось аж де воно дає себе знати.

5

Почувши його голос, Марта Матвіївна злякалася і довгу хвилину тримала в руці трубку, опустивши її долу, як щось важке, потім кинула на важелі і оглянулася, чи хтось не побачив. Та ніхто не бачив, бо нікого в учительській не було, тільки директор Титинець виглянув із свого кабінету і спитав:

— У вас нема уроку?

Марта Матвіївна відповіла, що урок у неї є, але мусила подзвонити додому, бо не знає, чи вимкнула газ.

— І що? — поцікавився директор, виявляючи готовність допомогти, бо бачив, що вона стурбована.

— Нікого нема... чоловік на роботі.

— Та побіжіть... діти посидять або я зайду. В якому класі?

— У п'ятому. Спасибі вам, Юрій Юрійович, я зараз.

Марта Матвіївна вибігла з учительської, прогрімкотіла підборами по східцях, по дощатому настилу коридора, що згукував від кроків, як порожня бочка, а коли опинилася на вулиці, стишила кроки і пішла спроквола, відчуваючи полегкість від того, що звільнилася від уроку. Але й додому їй не хотілося — у той звичний і нудний затишок, у якому почувала себе, як на вокзалі, в чеканні поїзда, біля чемоданів — от-от оголосять потрібний маршрут, і вона поїде. Може, це йшло від того, що їх будинок стояв на нижньому кінці села десь за кілометр від залізниці і з перших же днів, як тут поселилася, в її життя ввійшли поїзди, а відтак і відчуття неосілості. Спочатку воно було лише зовнішнім — звуковою декорацією, а згодом набуло реального значення — відчуття, що вона тут тимчасово, що треба буде незабаром

перебиратися на інше місце. З роками це не послабилося, а навпаки — стало відчутнішим.

Все-таки пішла додому, щоб виправдатися перед директором, і була здивована й стривожена тим, що знайшла двері відчиненими, хоч чоловіка в цей час дома не могло бути, — він серед дня майже ніколи не приходив, бо обідав у колгоспній їдальні або їздив до міста. Такий порядок у них склався з першого року спільного життя — обідати порізно, і то була перша маленька тріщинка, перша подряпичка в їх сімейних стосунках, і не знати, з чийої вини трапилася. Може, Марта Матвіївна не вміла смачно готувати, бо досі не доводилося зважати на чужий смак, а може, то було вередування чоловіка, що за довге холостякування звик до іншої кухні, звик до самостійності і не вмів рахуватися з почуттями дружини. Насправді Семен Іванович не догадувався, що жінці болить така дрібниця, а вона була досвідчена і розв'язала проблему кухні попросту, розв'язала так, як їй здавалося найрозумніше, — пазовні нічим не виявила образу. Та подряпичка таки залишилася, десь глибоко залишилася, десь на дні душі залишилася. Між нею і чоловіком постав порожній обідній стіл, і якщо Семен Іванович його просто не помічав, то Марта Матвіївна його часто бачила як негативну оцінку її жіночих здібностей.

Вона ввійшла до хати насторожено, з почуттям провини, бо могла припустити тільки одне: пішла з дому і забула замкнути двері. Передусім подивилася на вішалку в коридорі, чи все на місці? Там звичайно висіли плащі й головні убори: чоловікова кепка, капелюх, які одягав у негоду, два її старі капелюхи, які треба було давно викинути, але вона їх не викидала, бо життя навчило бути економною, хоч тепер уже не треба було скупитися. На вішалці нічого не бракувало, значить, ніхто не понадився на ці старі речі, тоді вбігла до світлиці й теж окинула очима обстановку: стінку, заповнену книгами та кришталевим посудом, тахту, крісла — все було на своїх місцях, у спальні теж ніхто з чужих не побував, її лише здивувало, що ліжка були не застелені, і це нагадало про той збаламучений настрій, з яким ішла з дому. Із спальні пройшла через чоловіків кабінет, навіть ні на що вже не дивлячись, бо переконалася, що злодії в хату не заходили, та скрипіння пружин дивана вколело її аж у серце, і вона, скрикнувши від переляку, повернулася, сподіваючись побачити там чужого, але на дивані лежав Семен Іванович, і вся загадка з відчиненими дверима відразу розв'язалася. Тільки від того їй не полегшало. Той переляк, який зринув від несподіванки, не стих, а продовжився на тій

же гострій ноті: що трапилося, чому він дома? Але вона боялася щось сказати, боялася промовити слово, бо тоді треба буде вже говорити, бо, мабуть, він для того й прийшов додому — щоб говорити, щоб сказати те, чого вона боялася, хоч кінець кінцем це треба буде сказати, від того тепер уже нікуди не дітися, ніде не сховатися.

Вона швидко вийшла до кухні і для чогось заглянула в шухляди кухонної шафи, а там нічого не знайшла, що могло б привернути її увагу чи могло б їй для чогось зараз згодитися. Тоді вирішила, що треба негайно йти на уроки, але це було те гарячкове рішення, яке не могла виконати, хоч воно розумне й неминуче, — вона ж ішла лише вимкнути газ.

Постоявши в марному чеканні, що чоловік сам прийде, щоб почати розмову, повернулася до світлиці і сіла в крісло, застелене вишиваною накидкою. Обличчя взяла в долоні і сиділа без будь-яких думок, мала тільки відчуття: щось зараз трапиться, щось зараз прийде! Чи, може, хтось? Радість... страх... сум... смерть... Так, можливо, саме смерть, але не та, після якої людина перестає існувати, а якась особлива, з якою відійде все дотеперішнє, а сама вона, Марта, залишиться отак сидіти в цьому кріслі, тільки вже без будь-яких бажань і радості. Саме так, без радості. Будуть десь за селом проноситися електрички, та жодна не зупиниться, щоб взяти її і повезти. Чомусь саме тепер в неї обірвалося оте давнішнє відчуття, ніби має кудись їхати, коли й справді, іншого вже не залишалося, крім втечі від чоловіка, чи радше — від дотеперішнього свого життя.

Коли це одноманітне затишшя надто затягнулося, воно озвалося в її свідомості конкретним запитанням: чого я чекаю? І їй здалося навіть абсурдним, що сидить отак, наче біля хворого і чекає, коли той чогось забagne, в цьому було щось принизливе для неї.

Служниця, ось як, подумалося раптом. Але розгорнути цю набіглу думку не змогла, бо знову заскрипіли пружини дивана, потім човгнули по паркету кроки, і до світлиці ввійшов чоловік. Без піджака, комір на сорочці по-літньому розстебнутий, штани від лежання зім'яті. Хтозна, з якої причини відмітила для себе: він дужий, плечистий, гарний з обличчя — тож мусить подобатися жінкам, про такого кажуть, що користується в жінок успіхом. Та дивним здалося Марті Матвіївні не те, що він справді красивий мужчина, а те, що вона досі ніколи не подивилася на його чоловічу вроду в такому плані — він і чужі жінки.

Справді, як усе переплуталося! І який раптово! Несподі-

вано! За оцей місяць, поки був у санаторії, все життя перевернулося догори ногами, бо до того часу було зрозумілим, мовби розграфленим на квадрати, у які воно вміщалося повністю і годі було й подумати, щоб десь переступило за відведені межі. Звісно, Павло Федорович був і до того часу, але він просто мусив бути, як і всі люди, і він теж повністю вміщався в оті квадрати. І що, власне, раптом трапилося, чи я не перебільшую? Ой, та що так на мене дивишся, я не ікона, не Марія-Магдалина, що кається... змінилася, мабуть... вік пройшов. Ой боже, та не сідай, я не хочу! Ще не готова для цієї розмови.

Але Семен Іванович таки сів на табуретку, подивився збоку на Марту, потім з ваганням простягнув руку до її руки і взяв її вище зап'ястя, власне, не взяв, а лише поклав свою велику руку, засмаглу на морському пляжі, на її біле зап'ястя. Потримав так, мабуть, чекаючи, що вона озветься першою, або думаючи, що їй сказати. Та ні він, ні вона не могли продовжити розмову, обірвану три тижні тому на залізничному вокзалі, куди його проводила і де, прощаючись, сказала: ану не дуже задивляйся на жінок. Вони обоє про це подумали і обоє відчували страшну незручність, Семен Іванович прибрав руку, ще якусь мить посидів, а далі підвівся з виглядом, що має невідкладну роботу, і ступив до дверей і звідти сказав, не оглядаючись:

— Все це брехні, правда?

Марта Матвіївна не повірила, що це сказав її чоловік, а коли згодом переконала себе, що він мусив сказати саме це, що мусив відреагувати саме так, їй стало боляче і довго не могла знайти потрібної відповіді, бо, власне, він спрямував усю цю, здавалось би, неймовірно заплутану справу в якесь облегшене русло, де, власне, вже ніякої сімейної справи й не було. Семен Іванович вичекав добру хвилину, потім повернувся і додав, дивлячись їй в обличчя:

— Так буде розумніше.

Марта Матвіївна відітхнула, внутрішньо мимоволі погоджуючись — справді, так буде розумніше. Саме розумніше. Все залишиться на своїх місцях, а їй після тих напружених, заплутаних, збожеволілих годин чи, радше, днів, більше нічого й не бажалося.

Отак по-діловому розрубавши гордіїв вузол, Семен Іванович пішов у своїх справах, а Марта Матвіївна пересіла на тахту, потім лягла, щоб у розгальмованій позі обдумати, що все-таки трапилося. Вона раптом відчула полегкість, і ця зміна настрою була різка й така приємна, що вона заплакала, як бувало з нею часто в подібному емоційному стані, який

наступав від усвідомлення своєї перемоги в тій жіночій грі, в яку втягнулася вже не сьогодні і в якій завжди мала успіх. Їй хотілося крикнути: я виграла, але це слово тепер не підходило для визначення того, що відчувала, бо насправді то була не перемога, а тільки якийсь первове розслаблення, що наступило після страшної напруги, і вона знала, що це ще не той кінець, якого хотіла, — вона хотіла чогось іншого.

Під раптом полегшений пастрій вхопилася думкою за той вечір, коли почекала серед дороги Павла Федоровича і несподівано для себе заплакала. Вона тоді плакала від радості за те, що увесь вечір була в центрі уваги, що Павло Федорович очманів нею і ще плакала за те, що негадано попустила попруги і зрозуміла, що має на те право, хоч тоді навіть не подумала: на що, власне, має право, бо наразі видалося смішним вважати, що має право на особисте щастя, адже вона була й досі щасливою, навіть аж надто щасливою — їй про це всі говорили і заздрили. І радісний крик: я перемогла, як і зараз, не відбивав справжнього настрою і розуміння свого становища, бо то була не перемога у звичайній її жіночій грі, а щось світло-тривожне й серйозне.

Марта Матвіївна хотіла й тепер, як тоді на вулиці, погамувати сльози, але не могла, і вона сказала собі: яка я божевільна! Тоді я була сильніша, я тоді була значно сильніша, а тепер якась безвольна і страшенно стомлена, і я не знаю, як з цього вибратися.

Тоді вона й справді легко опанувала себе, і коли Павло Федорович взяв її за обидві руки і сказав: «Марто, тільки, будь ласка, не смійтеся, я закохався, як хлопчак», вона визволила руки, потім засміялася і сказала: невже ви могли подумати, що я й справді! Швидко повернулася і пішла серединою вулиці, вже нічого не думаючи, лише вдома, перед чоловіком, відчула дошкульну незручність, поки той своїм діловим тоном не зняв з неї відчуття провини:

— Ну, що твій директор?

Вона зрозуміла, що мав чоловік на увазі, і відповіла весело:

— Та він затятий, як цап.

— Ах боже, та ти все-таки жінка, молода й красива жінка. Втім, здається, воно й тобі не байдуже.

— Я кину роботу, якщо не піде.

— От бач. Може, воно заради тебе й задумано.

— Я відразу й повірила.

Семен Іванович засміявся весело й недоречно. Марта

Матвіївна завжди ловила його на якихось недоречностях і дивувалася з того: чи він робить так умисне, чи таку має вдачу.

— Бач, як усе гарно виходить, — повторив він знову, не відповідаючи на жіночине зауваження.

І тоді вона спитала:

— Кажеш: молода і красива, а ти хоч бачиш мене, Симку?

Він збентежився і не знав, як відповісти, і цим дав дружині підставу для ще нез'ясованого сумніву в правильності їх сімейного життя, що виявилася чи то в абсурдності різниці в їх роках, чи в поглядах на сім'ю взагалі, чи в якійсь недомовленості, що була між ними. Вона тоді нічого не зрозуміла і вирішила, що то — недомовленість, бо Семен ось і зараз не відповів, і їй чисто по-жіночому захотілося, щоб він таки довів розмову до кінця й позбавив її сумніву, який сам по собі вже не міг зникнути.

— Симку, а я ж гарна й молода...

— Я тебе за те і взяв... Чи, може, думаєш, із співчуття?

— Я думала: пошкодував... Я була така самотня й нещасна!

— Не знаю, не знаю, чи то могло б стати основою спільного життя. Із співчуття можна що-небудь подарувати, але себе віддати — ні.

— А я вийшла за тебе із співчуття.

Він подивився на неї насторожено.

— Тільки не до тебе, а до себе. Із жалю до своєї самотності й бідності, — заспокоїла його.

— А може, трохи й любила?

Хотіла відповісти йому правду і почервоніла, бо побоялася, що образиться. Поки вагалася, він ще раз спитав, на цей раз уже з наполяганням, маючи потребу в її щирій відповіді:

— А може, й любила?

— Трохи. — Хотіла з кокетства на цьому й зупинитися, але побачила, що Семен теж почервонів, додала: — Тоді й справді любила лише трохи, а зараз сильно, сильно.

За логікою своєї вдачі мала кинутися йому на шию і поцілувати, але її щось стримало від цього дівочого пориву, щось зупинило на півдорозі, а коли спробувала пояснити собі, чому себе стримала, зрозуміла, що в їхніх стосунках й справді є якась шерсткість, і знову зупинилася на знайденому вже поясненні: недомовленість.

— Ну, гаразд, — щось своє підсумував Семен Іванович і сказав: — Пора спати.

Він швидко роздягнувся, кинув одяг на спинку стільця, завів будильник, що стояв тут же на нічній тумбочці, ліг горілиць, заклад руки за потилицю, із насолодою позіхнув, загадя смакуючи прийдешнім спокійним сном. А Марта роздягалася повільно, вона дивилася на себе у великому трюмо, затиснутому в кутку спальні, і знаходила в цьому якусь радість, якесь загадкове задоволення — паче вперше відкрила себе ось такою: стрункою, білою, жовтоволосою, оголеною від усіяких шат, що ховали її від себе і від людей. Вона збентежено подумала: він весь палав... Уявила Павлову руку на своєму тілі і, наче паяву відчула її гарячу божевільність, її чоловічу спраглисть, і самій зробилося гаряче. Випросталася, нервовими рухами стріпонула в повітрі плаття і кинула його на нічний столик, на мить гублячи себе в трюмо, а коли знову себе побачила, радісно скрикнула в душі: а я гарна! То стосувалося всього: довгих оголених рук, округлих стегон, схоплених ліфчиком грудей, навіть легкої вигнутості піг...

Я гарна, а він не бачить, не дивиться, втупився у стелю, а я стою, а я цвіту чи, може, обманюю себе, бо я вже відцвіла, пі-пі, таки цвіту, як біла ружа, Павло мене побачив... ось його рука, а я ні руху, щоб не відлякати, то була не я, а оце вже я, у себе в спальні, тільки він не бачить, він не бачить, не бачить... мабуть, я помилково ввійшла сюди, а мала бути інде, з Павлом, я тут чужа жінка, біля чужого, чи йому байдуже, справді я для нього баба, от стоїть собі потворна баба, Семене, поглянь на мене, на свою гидку, криву-кривулясту бабу Марту, в мене стан, як у баби, очі, як у жаби, й уваги не звертає, як на колоду, а може, він з іншими... і я не потрібна, хоч молода й гарна, але насторожився, коли сказала, що лише трохи його люблю, скільки він, стільки і я, і дурна, що не пішла з Павлом, він чекав, сподівався, а що якби сказала: бери, веди в хату, я зажмурюся на світ, на людей, на осуд, маю ж я право розпорядитися собою, не світом, а тільки собою... ну й лежи, а я теж буду лежати і буду думати, як було в автобусі, як Павло горів... а я теж божеволіла.

— Симку, а ти мене не ревнуєш? — спитала Марта Матвійвна.

Це в неї вирвалося мимохіть, бо не мала на думці таке питати, лише хотіла, щоб подивився на неї, і він повернув голову і сказав:

— Мабуть, уже третя година.

— Нехай.

— Завтра в тебе перший урок.

— Та я з директором цілий вечір танцювала, можу й не піти на перший. І в автобусі з ним сиділа.

— Ой боже, яка переоцінка, — передразнив чоловік. — Можу й не піти. — Тоді повернувся до неї, ліг на бік, бо мав сказати щось ділове, і Марта Матвіївна наперед вирішила, що буде йому заперечувати. — Він упертий, а я йому пропоную гарне місце.

— Йому в школі добре, чого має кочувати, бо комусь так хочеться?

— Ти дивись, захисник. — Брови в Семена Івановича зламалися в здивуванні. — Виходить, не просто танцювала?

— А ти як гадав?

— Ну, гаразд, не будемо. Я хочу, щоб ти зрозуміла, що для мене це дуже важливо... А ти можеш, ти в мене чародійка. — Він взяв її рукою за талію. — В тебе такі чари, що ніхто не встоїть. На що вже я залізний і то зігнула.

— Тебе ще хтось зігне...

— Ніхто не зігне, а ти зігнула...

Вона враз степліла душею до цього сильного й красивого чоловіка, повірила його словам, повірила своєму щастю, що оце торкнулося було чогось невлаштованого, і стала знову щасливою. Лягла йому на груди і стала цілувати, надолужуючи те, що мала зробити перед кількома хвилинами, коли щось несподівано стримало її.

Вгамувавшись, лежала з заплученими очима на його дужій руці — на отому надійному світі, де не відчувалося ніякої загрози, на отому світі, який не могло ніщо похитнути. І просто смішно, що їй спало було щось таке на думку. Ну, танцювала, веселилася, але ж так було треба, вона і з першим секретарем танцювала тому, що так треба, для Семена, для неї, а може, й для чогось більшого.

— Я без тебе не голова, а тільки півголови, — сказав Семен, гладячи її руку. — Нічого без тебе не вартий.

— Я так і повірила, я так і повірила...

— А ти вір, — без наполягання попросив він. — Ти знаєш, що бог створив людину з двох половин — з чоловіка й жінки. Словом, будь розумною...

— А ти його не боїшся?

Він засміявся.

— От ти й повірила, ніби я слабкий. Дурниці! Я часом прикидаюся благою овечкою, я мушу бути дипломатом.

— І переді мною?

— Тут ідеться не про мене і не про Павла... Треба звільнити місце для Титинця, якому я дечим завдячую... який мені зараз дуже потрібен.

Марта враз відсунулася від чоловіка і лягла на своє ліжко. Хотіла запитати: чим ти йому зобов'язаний, але то нічого не важило й нічого не міняло в її... Так, у чому, власне? В її стосунках з чоловіком? У її ставленні до Павла Федоровича? У чому? Після короткої і незручної мовчанки Семен Іванович погасив світло, повернувся на лівий бік, і Марта Матвіївна знала, що це ознака того, що розмова закінчена. Але через якусь хвилину він знову повернувся на спину, і Марта Матвіївна знову насторожилася, бо чекала розради і в душі вірила, що чоловік це зробить і не залишить її на цілу ніч із зіпсованим настроєм.

— Ти не уявляєш собі, як буває важко, — заговорив він з ноткою скарги в голосі. — Ти собі думаєш: негідник. Ні, не заперечуй, я тебе розумію і не виню. Ти не знаєш, що керівник мусить інколи йти супроти совісті, і не тому, що хоче людям зла. Навпаки. Заради людей, заради загальної справи. Мудрість керівника в тому, щоб умів підібрати кадри. Це — основа основ, потрібні надійні помічники, на яких можна покластися. Зрештою, Павло ні в чому не програє, секретар парткому — то все-таки не директор восьмирічки. Правда? І вчителям стане легше, і звільниться місце для хорошої людини, яка мені зараз дуже потрібна. Ти знаєш, що робота над дисертацією не легка... Бачиш, як воно все пов'язано, який ланцюг?.. Втім, для чого це я? Щоб і тобі ніч псувати? Спи, любя, спи.

Він поцілував її в щоку, як дитину, і знову повернувся на правий бік, і Марта повернулася, щоб йому більше не заважати і подумала: спи, любий, я тебе розумію. Ну, треба... для Титинця і помічника тобі треба, а Павло Федорович уміє працювати... Треба спати, весь день якийсь безголовий... збаламучений... розхристаний... Господи, ніч яка!

Її повільно огорнув спокій від того, що порозумілася з чоловіком. Вона завжди в подібних випадках переживала радість за свою жіночу відданість, за неспротивлення самій собі, навіть коли йшлося про речі, яких не приймала.

Ніч яка, господи, думала вона, втишуючись, тільки б не схопилася гроза. Я цього завжди боюся, бо в нас часто хмари... А може, то й не хмари? Ну, чого ти, любя, ми не діти, нам не до забав. Косовиця, скирдування, збори, засідання — ось з чого воно складається. З силосу, молока, капусти... Втім, ти знала, за кого йдеш. Гаразд, гаразд, я все знала, мені було вже стільки років, що була всевидющою. Піфією. От сиджу собі на триніжку та й провіщаю сама собі: молодце, тебе чекає велике щастя, до тебе йде король Павло Перший, він тебе викраде з тюрми... От уже й тюрма! Жін-

ка — нічого не скажеш. Тільки що готова була вважати себе щасливою, а тут — тюрма. Я ж щаслива, їйбо! Знаєш, люба, біля тебе завжди світло й легко... Ой, яка я щаслива, ходить всі, сідайте і грійтеся біля мене, а ти, любий, спи, можеш покласти мені на руку голову, щоб м'яко. Ну, спи, спи...

І таки не могла заснути — щось настійливо нило в душі, якась дрібна думка була не прилаштована і блукала, як неприкаяна, а чоловік дихав рівно, спочивав після денних турбот. Він спочиває заслужено, бо усе заслужив собі і від мене, і від людей, і від природи. Це був не сарказм — Марта Матвіївна вірила, що він усе заслужив, і турбувалася тепер, щоб його сон був спокійним.

Спи, спи, любий, промовляла в душі, а я буду берегти твій сон, жіноча доля — цілий вік оберігати храм для двох, викопаний у скелі ще за палеоліту... Двоє святих тільки не Марія і Йосиф, та й не святих, а грішних і земних... а як він горів, і тепер його рука ось тут... опік, можна, виявляється, очманіти, просто залишитися без голови і жити лише серцем, а потім прокинутися і вхопитися за голову, а вона знову на місці, я того завжди боялася, щоб потім прокинутися, і зараз боюся, бо нечиста совість болить, як і голова чи шлунок... його рука на моїй совісті, тому й не можу заснути, але то була лише гра, гра, а Семен, виявляється, умисне... бо треба місце для доброго товариша, останнім часом Титинець часто заходить, допомагає Семенові писати дисертацію...

— Спи, чого крутишся? — тихо сказав Семен Іванович. — Пізно, а в тебе перший урок.

Вона таки нарешті заснула і спала міцно й спокійно, а вранці прокинулася свіжа, відпочила й задоволена собою.

У школі вчителі із захопленням згадували вчорашнє свято, а Марта Матвіївна насміхалася:

— Звичайна прогулянка...

А в душі заперечувала: ні, я себе обманюю, бо все було незвичайне, все було прекрасне, і я хочу, щоб повторилося, справді, я хочу, щоб воно повторилося, бо я була така щаслива, здається, я була справді щаслива! Вона трохи соромилася Павла Федоровича, почувала себе невпевнено, ніяково і шукала з ним зустрічі, а як зустрілись, обоє знітилися, але Марта Матвіївна тут же опанувала себе.

— Як спалося, Павло Федорович?

Він відповів:

— Спасибі. — Подивився на неї і поквапливо відвів очі.

То було щось нове, цікаве й дурне в їх стосунках, стосун-

ках вчительки й директора, породжене отим божевільним вечором у лісовому ресторанчику і особливо в автобусі, коли сиділи в куточку на задньому сидінні. (Ніч яка, господи!) Марта Матвіївна й зараз відчувала бажання сісти десь біля нього і сказати з добрим глузуванням: «Я вас люблю», щоб переконати себе, що це не так уже й страшно. Уявляла, як він відсахнувся б (бо це все-таки не ніч і не свято) і сказав би збентежено: будемо розумними, Марта Матвіївна. То їй здавалося цілком виправданим, але й смішним.

На другій перерві знову зустрілися в коридорі. Навкруги галасувала дівчора, і в освітлених сонцем смугах, що стелилися од вікон, стояв рідкий пил, від чого робилося враження, ніби тут душно. Коли Марта Матвіївна хотіла про це сказати, Павло Федорович, мов розгадав її думку, взявся відчиняти вікна, потім сказав учням, щоб не бігали по коридору. Марту Матвіївну це розвеселило, а коли директор вдав заклопотаного і пішов, вона почала з нього насміхатись: ось який ти липовий кавалер, Павло Федорович, ось який ти герой. Але я тебе таки розворушу, ось я тебе візьму та й розворушу. Йї було весело думати про те, як поставить Павла Федоровича в смішне становище і як нарешті він змушений буде зробити щось таке, в чому вона відчує свою перемогу, бо їй доконче хотілося відчутти свою перемогу, бо інакше все, що трапилося вчора, втрачало принаду і ставало банальним.

Ось я тебе розворушу, повторювала Марта Матвіївна, дедалі нетерпеливлячись, вкладаючи в цю жартівливу погрозу уже й трішечки жіночої образи, і нарешті таки ввійшла в той нервово збуджений стан, коли вже не хотіла себе стримувати. Вона зробилася колючою, стала з перебільшеною захопленістю згадувати вчорашню прогулянку, уже не приховуючи насмішки, і вчительки її питали:

— Що з тобою сьогодні?

— Закон інерції: розсміялася вчора та й не зупинюся, вже буду цілий місяць жити вчорашньою радістю. Павло Федорович, може, поїдемо й сьогодні?

— Колективом чи удвох? — спробував підладитися під її тон, але в нього не вийшло.

— Якщо святкувати, то вже колективом, а там ми знайдемо спосіб, щоб відокремитися. Хіба вчора не знайшли? Скажіть — ні? А ніхто й не запідозрив. А удвох — відразу видно.

— Ви така досвідчена, Марта Матвіївна...

— Та про що мова, Павло Федорович! Я чотири роки жила сама, поки мій перший вибивався в люди. Чуєте — мій

перший! Як у королів — Людовік Перший, Петро Другий...

— Будемо розумними, Марта Матвіївна.

Але її вже несла інерція нестриму — вона сміялася, підколювала директора — вона йому мстила за ту відстань, на якій зараз тримався з нею, бо вчорашнє на цій відстані виглядало негарно, соромило її, плямувало честь.

— У школі розумним належить бути тільки директорові.

— Ви зла, Марта Матвіївна, — посоромив її Павло Федорович, і вона несподівано замовкла, наче врешті таки прийняла його добру пораду: будемо розумними, Марта Матвіївна.

Але після уроків не йшла додому, бо їй раптом спало на думку скликати заняття математичного гуртка. Та з'явилося лише кілька учнів, і Марта Матвіївна послала за директором. Павло Федорович відчинив двері і, не розуміючи, що трапилося, спитав:

— Що це у вас?

— Заняття гуртка, — відповіла Марта Матвіївна. — Бачите, яка в нас дисципліна... ось до чого докотилися...

Павло Федорович невдоволено поморщився і сказав звичне в подібних випадках:

— Зайдіть після заняття... щось подумаємо...

Він зачинив двері, а Марта Матвіївна сіла за стіл і мовчала, учні теж мовчали, бо ось натворили, що сам Павло Перший буде ними займатися і, певне, буде критикувати Марту Матвіївну, а вони не хотіли, щоб її хтось зобияжав, бо вони її любили. Щоб вийти з дурної ситуації, Марта Матвіївна пасварилася на дітей, наказала, щоб ішли додому, бо в школу йдуть учитися, а не байдикувати, учні розійшлися тихо, провинно, і Марта Матвіївна залишилася задоволена тим, що все склалося так, як вона хотіла — ось вона зараз зайде до Павла Федоровича.

Підвелася з тахти, проганяючи спогад, що виявився зовсім педоречним, і подивилася на ручний годинник. Шостий урок ще не почався, ще п'ятнадцять хвилин, і я встигну. Але мені тепер соромно перед учнями, а вранці й про сором забула, виявляється, я була зовсім без голови, а тепер мені раптом стало соромно. Мабуть тому, що Семен мені пробачив, подумала Марта Матвіївна, і я тепер повністю винувата. А потім вона подумала: виявляється, замало порозумітися з чоловіком, виявляється, це — справа не тільки нас двох, виявляється, є ще школа, вчителі, учні. Колись я вже соромилася перед учнями, але не перед усіма, а лише перед

Нелькою, коли її вигнала з хати, мені й тепер перед нею соромно. Мабуть, я й справді зла, і Нелька заслужено мене не поважає. Ні, вона мене просто не любить, але тепер це вже ні до чого... Просто мені треба йти на шостий урок і ні про що не думати...

Вона одягла інше плаття, бо те зім'ялося, коли лежала на тахті, і вийшла до сіней, все ще вагаючись: йти чи ні? Сомнісно було перед директором — кинула на нього клас, як на піонервожатого. І в той же час було втішно: хоч отак помстити йому, бо то через нього так склалося її життя, бо то йому, «хорошому товаришеві», треба було звільнити місце.

Пішла на кухню й пошукала очима те, за чим прийшла, але догадалася, що їй тут нічого не треба, бо газ був вимкнений, тоді подалася на двір, хоч знала, що на урок таки не піде, хай директор відчув, що зобов'язаний їй, хай «добрий товариш» знає, що за добро треба чимось платити.

6

Павло Федорович подзвонив у другу бригаду, щоб сказати секретареві, що з певних причин збори по розгляду персональної справи Власюка переносяться. Він дзвонив довго і сердився на діда Дудурака, потім, коли той нарешті озвався, довго йому пояснював, що має передати секретареві, але не маючи певності, що той його зрозумів, сказав те, що мав сказати відразу:

— Знайдіть Івана Бойчука і скажіть, щоб мені подзвонив.

— Відразу? — перепитав дідо Дудурак.

— Я чекаю в конторі.

Дідо Дудурак був дуже вдоволений тим, що йому треба щось зробити, бо цілими днями нудився у бригадному будинку, чергуючи біля телефону — туди мало хто дзвонив. Одні не хотіли турбувати старого чоловіка, а інші не покладалися на його одряхлілу пам'ять. Дудурак нудився на своїй собачій службі, і коли вже хтось йому трапився, не міг дослухати діда, його розмовам не було кінця, як і тим літам, що їх прожив, загубивши їм нарешті й лік, — то казав, що йому вісімдесят п'ять, то — дев'яносто. Гой, людоньки добрі, аби лише чоловік лічив ті дні та місяці, та роки, і то постаріє, а тут, людоньки добрі, усе треба було брати силою, кожен день силою брати, завдавати собі на плечі. Годинник із заліза, та й той зношується, хоч його й ремонтують, і змащують. Га, та ви не слухаєте? Вам ніколи, вам

усім ніколи, то лише дідо Дудурак має час, бо вже обробився. Колись і ви все переробите та будете думати: для чого то, коли всьому є кінець? Дідо Дудурак має прізвище не дуже гарне, але він собі прізвище не вибирав, кожен собі прізвище дістає готовим, але розум у діда Дудурака вже не прісний, бо так його насолити роки, так його намозолити, що аж порепався, як мокра кора на старому дереві. Дідо знає, що все то марнота сьогосвітня, та й не треба нікуди спішити, бо чим ліпше біжиш, тим скоріше добіжиш та й будеш собі сидіти біля цього чорного телефону, чекаючи, коли заговорить, будеш чекати, що він скаже розумне слово, а він — усе дурне, таке дурне, що пес із салом не з'їсть. Бо то, людоньки добрі, не якась така машина говорить, що божий дух до неї вселився, а хтось із людей часом бринькне та бовкне якусь таку дурницю, яку дідо Дудурак і без того вже знає, бо вже її чув не раз. Та ви скажіть, чи є таке мудре слово, яке дідо Дудурак ще не чув би? Ніде на білому світі такого слова вже нема, бо вже всі у діда в голові сидять, як курчата в старій шапці.

Та йду вже, йду та скажу тому секретареві, щоб зайшов до Мотричєвого Павла або щоб йому бринькнув. Лише де його знайти на білому світі? Загубиться десь у бур'янах так, що й прєсвята діва його не побачить, бо чоловік як голка — такий манюнький-манюнький. Доки має молодий розум та й силу, гадає собі, що великий, що аж до неба високий, та й гадає собі, що буде ще далі рости, а він — як той кусень хліба в руці: все менший та менший, а далі так зсохнеться, що й рідні діти не бачать. Сяде собі десь у кутку та й ніхто на нього не зиркне — є він чи й нема.

Наговорившись у німу трубку, поклав її парешті на важелі і зібрався йти.

Та де його, в біди, маю шукати — того секретаря? Піду за кладовище, бо ніби так казав, коли йшов з контори, що йде в сад — будуть збирати сливи.

Дідо Дудурак ішов собі тихенько стежкою мимо Селезняка, потім біля Зубків, а далі завернув до криниці і подивувався з того, що вона звідкілясь тече собі та й тече уже з незапам'ятних років, бо текла й тоді, коли дідо Дудурак прийшов на світ. Потім подумав: хай собі тече, то її робота — і рішив пройти до кладовища навпростець, через клин конюшини. Біля кладовища зупинився і подивувався, що стільки люду перемерло уже за його тямки, а ла землі нітрохи не поменшало, бо й село геть розрослося і кладовище прихопило ціле поле, де колись Мотрич сів жито, а в неврожайні роки залишав під траву.

А вже того Мотрича давно на світі нема, уже й діти його постарілися, Павло вже великим начальником став, уже зі мною й поговорити не має часу. А Федір був моїм ровесником, він з літнього місяця, а я з осіннього, а жили ми собі, як брат із братом, і до дівок разом ходили, я до своєї Олени, а він — до Гафії. Гарна була собі дівка, а лукава! Моя теж, дівки всі лукаві, поки не минеться, бо гадають, що світ на них крутиться, а потім і собака не гавкне, бо чого вже на стару гавкати, коли на неї вже всі нагавкалися. Я собі спокійно йду хоч у який двір і не боюся, що вхопить за литку. Собаки розумні, вони знають, з яким наміром іде чоловік. А Гафія ого-го, така собі була, як огірок молодий, а личко, як червене яблуко, кров у жилах молода — та й дурощі в голові. Фе, тепер уже й думати не хочеться, соромно чоловікові. Еге, отам їх хата, в центрі, а я в центрі не хотів будуватися, тут повітря здорове. Еге, сестра Марія продала свою хату, полакомилася на місто, а тепер сидить на балконі та чірікає. Ой, я її до себе не пуццу, треба було розум мати. Хто не має розуму, хай собі чірікає на балконі.

То вже, мабуть, п'ятнадцять років, як пішла, а Федір, либонь, шість чи сім, он уже яка черешенька виросла на могилі. Не довго полегів без Гафії. Ой, їла його небога, бідкався, що життя йому нема, просив бога, щоб дав хоч на кінець пожити, аби його не кусала. А потім жалівся... Бо то вже чоловік звикне так, що без гризанини нема йому й життя, каже: неборе побратиме, не маю місця без неї. Ото його хрест. Он як схилився, потрухнявів, прогнів, а нікому поставити новий. Забув син, він лише живими турбується, он і мені спокою не дає — мушу шукати того секретаря.

Дідо Дудурак пішов поміж могилами, трава була висока, тучна, при землі росяна і прохолодна. Дідо Дудурак ступав по чужих могилах без шаноби, толочив на них зілля, а біля Мотричевої став, зняв з голови солом'яного капелюха і сказав: лежиш, неборе Федоре. Ой так, ой так... А я ще ходжу по світі та чекаю, коли й за мною прийде.

Дідо Дудурак сів на горбочок, уже добре приплюснутий, набив люльку і повів із другом розмову, молоду розмову, грішну, давню побратимську балачку, бо Дудурака тепер ніхто так не розумів, як Федір, і ніхто не мав часу вислухувати його, а Федір уже мав часу, скільки хотів, він собі лягав біля Дудурака на траву, підширав голову долонею і слухав. Він завжди говорив мало, більше слухав, а посміхався, та покусував зубами стебло трави.

Гей, неборе побратиме, якби ми собі тепер заспівали!

Я другим голосом, а ти першим, лише ти вже став такий лінійний, як старий пес, що вже й слово ліпиться сказати. Ану не мовчи, а кажи лише, як там? Чи ходиш, неборе, до Гафії? Мабуть, ви собі там тепер розкошуєте, бо що вам інше робити. А поклали вас близько, щоб не ходити через чужі голови. Лише прогиркнешся, а Гафія вчує та собі прогиркнеться: но, та що лежиш, як пес старий? Ану кажи лише, побратиме, чи не так? Ага, посмішкуєшся, шкіриш зуби, як кінь, бо солодко згадувати, бо солодко з мене старого сміятися, бо я тут сам, а моя, небога, там. Може, й до неї заходиш? Я тебе знаю! Тихий з виду, святий, а моя, небога, сама казала... Ні, не бійся, вона не така дурна, щоб призначалася, жони всі однакі, вони знають, що за таке належить. Натякала лише... Вона тоді була молода, гаряча. Твоя Гафія теж. Тепер, не бійся, лежить собі, як глиня, хі-хі-хі-хі... Яку ми, неборе Федоре, розмову собі завели, а в мене й люлька погасла. Чи не маєш сірників? Бачу, й твоя не куриться. Ану, подмухай. Ага, якби ти міг, у тебе, неборе, вже дмухало кінчилося. У мене воно теж ледве дише. Та тільки й нашого, що собі позгадуємо, пожартуємо. А твій син чекає, та най чекає, нічого з ним не станеться. А я і так не знаю, де того секретаря шукати...

А Павло Федорович сидів у кабінеті і сердився, що дідо Дудурак довго не дзвонить і думав, що діда Дудурака треба лише по смерть посилати — чоловік пожив би довго. Вже дванадцята, ні, вже друга минула. Коли тінь дійде до календаря, буде рівно друга, і годинника не треба. Колись і зовсім обходилися, правда, тоді було інше. Цоб-цабе... А тепер прив'язало до машини, до чортової колісниці, і вже й секунди на рахунок, а Дудурак, мабуть, ліг спати. Для чого й тримають старого? Він був батьковим другом, разом воювали і женилися разом, а вмирають порізну — кожен має свій час, одні скоріше зношуються, інші — пізніше. Обірветься мотузочок, як пуповина, що зв'язує з життям, хтось ту пуповину перерізує іржавими пожицями. Дудурак — страшний цинік, чи, може, то не цинізм? У кожного своя удача і свої критерії, для злодія грабування — норма, більше награбував — більша й слава, передовик. А мораль мусить бути єдина, інакше — стадо. Пам'ятай, що ти є повноправним членом громади корів і дорожжя її честю, виконуй встановлені правила поведінки: дійся тричі в день, давай молока в залежності від того, скільки тобі дають, а поганих хазяїв штурхай під ребра рогами. Наші корови, на щастя, не знають цих правил, інакше декому здорово дісталось би.

Му-у-у, ти, милий чоловіче, знаєш свої обов'язки? Чи, може, у вас не треба їх дотримуватися, чи, може, у вас досить лише гарно з трибуни промукати, а далі хвостом відганятися від начальства?.. Мабуть, даремно я чекаю, мабуть, забув дідо Дудурак, що я його просив. Треба ще раз подзвонити.

На кладовищі було мирно й тихо, шелестіли на вітрі дерева, колисали птаство, тут завжди була сила-силенна птахів, бо їх ніхто не тривожив. Дідо Дудурак розчулився розмовою зі своїм приятелем, хоч і підколював його гострим словом. Правда, Мотрич не вступав з ним у сварку, бо казав, що на дурнів і Христос не ображався, а тут же не просто дурень, а аж подвійний — Ду-дурень... Хі-хі-хі-хі, яку ми собі, неборе Федоре, бесіду завели. Весело ми собі тепер живемо, ніяка жура нас не точить, бо вже наше все зроблено — і змолочено, і спечено, ми собі тепер лише їмо та згадуємо, як були молодими. А того й не було... вигадуємо собі молодість, бо скверною була, скупкою, ой, дуже скупкою... А он на мисливця й лисиця!

— Іване, ану зачекай. Іване-е-е, ти чуєш мене-е-е-? Тут тобі дзвонили.

— Мертві?

— Смерть за тобою дзвонила, хі-хі-хі... Каже, що молодих там не вистачає.

— А за вами, діду, коли прийде, не дзвонила?

Секретар бригадної парторганізації почекав діда біля воріт кладовища. Він був у тенісці, у потертих джинсах, простоволосий і добре випечений сонцем, аж рум'яний.

— Павло Мотричів дзвонив, щоб ти йому бринькнув. Щось мало статися, бо він просто так не гримить... Не знаєш, неборе, що мало статися?

— Попада віддається.

— Но-но-но, ти попадю не знаєш та й не брешти, — погрозив дідо Дудурак пальцем, бо то бригадир нагадав йому про давніше.

— А Павло Федорович нічого не казав?

— Щось про збори, щось ніби переносяться... Що то за збори, не про Власюка?

— Про Власюка, — пошкріб Бойчук за вухом. — Встрибнув, встрибнув, мабуть, Павло Федорович.

— Та ти що?.. Та він з розуму зійшов? Чи мало йому дівок?

— А ви звідки вже знаєте?

— Я, Іване, все знаю... Слухай. — Він схопив секретаря за сорочку, бо не встигав за ним, а про те, що мав його спитати, кричати не хотів. — Слухай, Іване, а чи вони його не

задурили, га? Ану подзвони лише, а потім мені скажеш. Як-не-як, а я перед Федором за нього відповідаю.

— Ні за що ви, діду, не відповідаєте.

— То ви, молоді, ні за що не відповідаєте, а як наробите біду, тоді дзвоните дідові.

— А ви молодими не були?

— Ми боялися гріха, бо в нас був бог, а ви нікого не боїтеся, — посварився Дудурак.

— А з попадею не гріх?

— Хі-хі-хі-хі, який ти нечесний.

Молодий довгоногий секретар ішов швидко, дідо Дудурак ледве за ним встигав, притримував ззаду за сорочку, стараючись щось вивідати про Мотричеву справу, про яку почув лише одним вухом. От ускочив мій Павло, от ускочив, чортів син, сварив він Павла Федоровича. Чи без того чоловік не може жити? Але даремно я тебе сварю, Павле, бо ти молодий. І я молодим інакше думав, лише я боявся. То я тепер уже такий розумний, як міністр, тільки той розум нікому не потрібний, пізно чоловік стає розумним, дуже пізно, і тоді почне себе вигадувати. А люди сміються, бо розуміють. А цей довгоногий мене заморить. Та чи мушу я за ним бігти, чи він мене прив'язав до себе?

Дідо зняв капелюх, вітер ним обличчя, ший, голову, і його не одівав — ішов простоволосий, і вітер ворухив довгими рідкими волосинками. Без капелюха дідо Дудурак скидався на хлопчача — такий був дрібний, жвавий і білий, він про це й сам подумав, коли дивився на рослого й за смаглого Бойчука, і засміявся: хі-хі-хі, життя так виссе чоловіка, що знову дитиною стане, лише біда, що вдруге вже не виросте. А почав би я, людовьки добрі, усе заново, так би собі полегнів, що ой! Вже би я нічого не боявся, бо чого боятися, коли чоловік молодий? То лише старий усього боїться — і людей, і гріха. Треба мені з Павлом поговорити, треба його розраїти, бо я знаю, яке то, коли чоловік у біді. В такій справі ніхто не підтримає. І я взяв би на нього палицю, але...

7

Після розмови з Іваном Бойчуком Павло Федорович тут же подзвонив додому, спитав Нельку, що робить, і вона відповіла, що лежить і що голова вже трохи пройшла. Це його заспокоїло, і тому, що доля Нельки була пов'язана з його стосунками з Мартою Матвівною, він знову перекинувся

думкою на ці їхні стосунки і згадав, як тоді Марта Матвіївна, випровадивши додому гуртківців, зайшла до нього в кабінет і сказала:

— Павло Федорович, не сердіться. З гуртком я придумала, бо хотіла з вами поговорити.

— І тільки? — Павло Федорович здивувався як з Мартиного вчинку, так і з того, що його нахмурений настрої раптом зник, і вже не хотів її сварити, бо вийшло, як у дитячих іграх — з'явилася звідти, звідки її не чекав, а коли побачив, уже встигла крикнути: раз-два, раз-два!

Марта Матвіївна поклала на край стола свою сумку і завагалася: сідати чи почекати, щоб запросив?

— Сідайте, сідайте, — зловив себе Павло Федорович на бентежності.

Але потім відчув, що йому не треба бути серйозним, не треба дотримуватися звичного етикету, бо виявиться смішним перед цією незрозумілою жінкою, яку він любив і якої боявся.

— Я бачу, ви мені не вірите.

Вона почервоніла, в очах блимнула щирість, і Павло Федорович зніяковів, розгубився, і йому захотілося пригорнути її. Але це було абсурдне бажання тепер, у цій зовсім непридатній обстановці директорського кабінету, куди в будь-яку хвилину міг хтось заглянути, це було тим більше абсурдне, що зрозумів: воно зовсім реальне — Марта Матвіївна не відсахнеться, поклавшись на його розсудливість. І, щоб не піддатись слабості, спитав:

— Та що там у вас з гуртківцями? Хіба можна так жартувати з дітьми?

— Павло Федорович... Я прийшла до вас зовсім з іншим... я вже сказала...

— Марта Матвіївна...

— Я аж не вірю, що вчора — то були ви, всевладний Павло Перший, похмурий правитель маленької восьмирічки. Справді, то були ви?

— І вчора, і сьогодні — завжди я... Я не ловелас, не дожван.

Він захотів, щоб Марта Матвіївна повірила в його щирість, але подумав, що, мабуть, зайшов далше, ніж мав право в стосунках з цією жінкою, від якої можна сподіватися будь-чого, і йому враз перехотілося продовжувати розмову, і взявся складати в шухляду стола все, що було під руками: якісь папери, книги, ручки. Марта Матвіївна відреагувала на це саме так, як могла зробити жінка її вдачі — сіла в старе шкіряне крісло, яке бозна-звідки й коли

потрапило до цього, такого ж обшарпаного, як і саме крісло, директорського кабінету.

Павло Федорович зрозумів її вередування і попросив:

— Марта Матвіївна, будемо розумними.

— От я вас послухалася, стала розумною. Що тепер маю робити?

— Нічого... зовсім нічого, — сказав Павло Федорович.

Він теж сів, склав перед собою руки, наче готувався до якоїсь серйозної розмови. Але в такій позі він був смішним — і сам це збагнув, тоді сплів пальці рук і тильним боком підпер підборіддя. Так дивився на Марту Матвіївну, перевіряючи свою холонокровність і водночас стараючись вгадати, що вона насправді думає, де кінчається в неї жарт і де починається серйозність. Здоровий глузд підказував, що то йому ні для чого, що якби й справді була до нього не байдужою, йому від того треба тікати, але то був здоровий глузд, а не почуття, з яким Павло Федорович не міг чи радше — не хотів завладати, бо воно його вабило, бо йому хотілося, щоб не помилився у своїх сподіваннях, нехай уже по т і м приборкає себе, так, він обов'язково приборкає себе, про інше не може бути й мови, але тільки б знати, що Марта Матвіївна його любить, чи навіть не те слово, — любить, нехай просто — ставиться до нього не так, як до всіх. То було хлоп'яцтво з його боку, несерйозність, безглуздя, але ж — мав він на те право? Можливо, саме ці почуття, ці розважливі й серйозні почуття виразив вигляд його обличчя, бо Марта Матвіївна злегка спаленіла і сказала:

— Гаразд... пожартували. Нам іще можна, правда? Ми ж іще не зовсім древні. Але ви все-таки трохи любіть... мені буде приємно.

Швиденько схопилася, взяла сумку, хитком голови розкинула по плечах волосся і побігла до дверей. Незважаючи на цю поспішність, Павло Федорович відчув, що їй не хочеться йти, і він сказав:

— Ну, що ви так? Я й не встиг відповісти. А ми й справді не зовсім древні.

— Ви теж ідете?.. Почекати?

— Якщо можете.

— Я все можу.

Павло Федорович наготувався почути: я все можу для вас, але вона того не сказала. Та для себе він це почув і посмілішав, став упевненішим і захотів говорити їй щось таке, як вчора. Марта Матвіївна... Марточко... можете повірити, що я вас?.. Люблю — надто крикливо... Я до вас не байдужий. До кохання в нас, мабуть, ніколи й не дійде, саме так, не

дійде, бо ми не можемо собі дозволити, але хай поміж нами буде ця прихильність, її нам досить. Знати, відчувати скрізь, що ви є і, може, думаете про те, що я є на цьому світі. Для мене це багато...

Вони пройшли темним вологим коридором, Павло Федорович позазирав у порожні класи, погукав когось з техпрацівників: але ніхто не одізвався, видно, поралися в сусідньому корпусі, теж старому й темному. Ветхість і непривітність шкільних будинків цього разу кинулася Павлові Федоровичу у вічі особливо гостро, бо вони були повним контрастом тій молодості й свіжості, яку відчував у собі. Аж засоромився перед Мартою Матвіївною, наче сам був винен у тому, що директорував у цій непривітній школі, йому хотілося повісти Марту Матвіївну у якийсь світлий і просторий будинок, про який мріяв і який уже десь реально вимальовувався у недалекій перспективі, але якого тепер не було — хоч кричи. Наздогнав Марту Матвіївну вже на дворі і сказав:

— Скоро почнемо будівництво, виберемося нарешті з цієї розвалини.

— Ой, коли? Чоловік каже: десь через два роки. У них там своїх господарських будівель...

Павло Федорович не заперечив, бо вона казала правду, яку знав і сам. Зрештою, і нічого було її обманювати, та він чомусь захотів виправдатися перед нею, хоч — за що? Хай виправдується її чоловік, бо, як на Павлові розрахунки, школу вже можна було побудувати, тільки Семен не хоче, бо Павло перед ним не схиляється, не запобігає, як це роблять інші.

— Семен умисне зволікає, відплачує мені... за щось...

— А ви його не знаєте. Ось пропонує вам посаду секретаря парткому.

Марта Матвіївна пильно глянула Павлові Федоровичу у вічі, і він зрозумів, що це для неї важливо, і спитав себе: чому? Значить, Марійка каже правду? Тоді для чого ця гра? Що я тут не розумію? Спробував якимось спитати, але жодне запитання за формою не підходило, бо не міг бути з нею до кінця відвертим. Саме тепер, коли трапилося оце, що їх зблизило і наче й віддалило водночас.

— Чому мовчите, Павло Федорович, адже хочете щось спитати?

— Не знаю, як. Просто не розумію вас...

— Не вигадуйте... Вас цікавить, чому хочу, щоб прийняли пропозицію чоловіка.

— А я не знав, що ви цього хочете.

— Хочу.

— Здорово я вам надокучив. Всім учителям я надокучив, а вам — особливо.

Марта Матвіївна відповіла на це усмішкою, і Павло Федорович подумав: так, це її робота. Він мав обуритися на Марту Матвіївну, сказати щось колюче, але не образився, йому на душі стало навіть приємно від свідомості, що з ним усі морочаться і нічого не можуть зробити, що він такий сильний, що ось і Марта Матвіївна нічого не може з ним зробити. Смішно, їйбо, от візьму і стану покірненьким, слухняненьким. Марто Матвіївно, що ви накажете, те й зроблю. Стрибати у воду? У вогонь? Будь ласка, завжди напоготові! Я ж у піонерах не перший рік і, мабуть, не останній — ще побігаю в коротких штанцях. Директором восьмирічки? Завучем? Рядовим учителем? Секретарем парткому?

І Павло Федорович засміявся. Він це зробив від душі, з насолодою, хоч шойно розпікав себе. Марта Матвіївна зупинилася від несподіванки: що трапилося, з чого так повеселів цей похмурий чоловік? Мабуть, від подиву й не знайшлася спитати, і дивилася на нього мовчки й збентежено.

— Слухайте, Марта Матвіївна, ви не думаєте, що це непристойна гра?

Вона на секунду затнулася, потім сказала:

— Я не хочу, щоб ви даремно витрачали час і нерви... Чисто з людської прихильності до вас і більше нічого. Втім, не зовсім «більше нічого». Але ви цього не приймаєте, і я не буду... нав'язуватися.

Павла Федоровича збентежила така відвертість, і він мусив відповісти тим же.

— Значить, хочете мені допомогти? Спасибі.

— Я так і думала, що образитеся.

— Ради бога, на вас я не ображаюся.

— Тоді слухайте далі. В колективі ви не знайдете підтримки. Ні в кого!

— Так уже категорично — ні в кого!

— Хіба що Марійка, піонервожата... ну, ще кілька...

Павло Федорович аж знітився, бо вірив, що вчителі його підтримають, безперечно, не всі, але принаймні більшість, бо кожен був йому чимось зобов'язаний, кожному зробив щось добре: прийняв на роботу, потурбувався про квартиру, помирив у сім'ї, комусь просто дав добру пораду... словом, був з усіма як з людьми, хоч і сварився по ділу. Даремно, у дрібницях ніколи не прискіпувався.

— Ви забули, Павле, що це Косівська восьмирічка, де кадри комплектувалися за єдиному богу відомими принципами. Кого не влаштовано в місті, того — до нас, на дачне

життя. Заробляти пенсію — теж до нас. Усі колишні: за-
відуючі, директори, секретарі...

— Начальницькі дружини, — підколов Павло Федорович.

— Ви поспішили, а я хотіла сказати й про дружин. Про
себе в першу чергу.

Він зітхнув, а Марта Матвіївна продовжила:

— Так, я знаю вашу вдачу. Бути героєм, не здаватися...
Це чисто чоловіча прикмета. І скажу вам: дурпа. Жінки
вміють бути гнучкішими. Так, так, так, я теж. Ось зараз
виявляю свою гнучкість, щоб вам... допомогти... щоб вас
оберегти від чергової травми... бо мені вас... Мені вас, Павле,
шкода, бо я до вас... Ну, не будемо... Ось автобус, давайте
поїдемо до міста, я хочу випити каву.

— Непогана пропозиція, але я мушу відмовитися.

Вони підійшли до зупинки водночас з автобусом, що при-
був з міста. Павло Федорович став, чекаючи, щоб Марта
Матвіївна сіла в автобус, а вона чекала, щоб таки передумав,
і запитливо дивилася йому в очі, стримано осміхаючись,
щось обіцяючи цим поглядом, і він, що був наразі катего-
рично проти поїздки, завагався, бо знову непрохано торк-
нулося його душі щось приємне і щемне й розвіяло ту на-
сторогу, що володіла ним допіру. Йому видалося все значно
простішим, ніж досі: його стосунки з колективом, і з Мар-
тою, і з усім білим світом. Ну, чому й не поїхати, це так
просто, що було б нерозумно відмовлятися. Але він знав,
що таки не поїде.

Міський автобус до Косівки робив на день біля двох де-
сятків рейсів і саме в центрі села мав кінцеву зупинку. Він
возив по двокілометровому маршруту косівську молодь і діт-
вору до міських десятирічок і технікумів, на танці до Бу-
динку культури, робітників на міські підприємства, жінок
на міський ринок, до міських магазинів за всілякими поку-
нками, а відпочиваючих — просто прогулятися по міських
тротуарах, потовктися в їх тіснєві й гомінливості, подиви-
тися нові вистави, фільми, концерти. Десятками щоденних
автобусних рейсів і нічим не обмежених рейсів власних ав-
томашин їздило село до міста в гості, на роботу, на відві-
дини, а потім поверталось додому і дихало свіжим повітрям,
купалося в чистій річці, відпочивало в затінках садів і, звіс-
но, працювало в садах, на фермі, на полях, копалося на
грядках біля садіб...

Автобус затримався на стоянці довго — чекав пасажирів,
але їх було небагато, бо в цю пору мало хто їхав до міста —

до театру чи в кіно ще було рано, а на роботу чи за покупками — вже пізно.

Марта Матвіївна чекала Павла Федоровича, та коли водій завів мотор, рішуче пішла в автобус, так більше нічого йому й не сказавши. І може, ця незалежність жінки й змінила його рішення, і він на ходу вскочив на підніжку і підійшов до Марти Матвіївни, сміючись з себе: не хотів, не хотів, а раптом кинувся навздогін. Марта Матвіївна, однак, без насмішки сприйняла його чоловічу податливість, тут же сіла біля вікна і запросила Павла Федоровича, показуючи рукою біля себе, хоч то було й зайве — він і сам вирішив сісти тільки поруч.

Їхали мовчки — у них тепер попереду було багато часу, щоб про все поговорити, а тут стояв гуркіт, і для розмови це було не найзручнішим. Обоє зосереджено дивилися у вікно, наче хотіли щось побачити, хоч там пропливали старі, як світ, знайомі картини — спочатку сільська вулиця, потім вузькі смуги кладовища зі старими, але добре доглянутими надгробниками, потім — поле, луг, глибокі котловани відпрацьованих кар'єрів тепер уже неіснуючого цегельного заводу. І тут же — місто з своїми новобудовами, залізобетонним і цегляним сконіщем, що ступило на поля, відвойовуючи місце для майбутніх корпусів, форму яких поки що ніхто, крім будівельників та архітекторів, не міг угадати.

Зійшли на першій міській зупинці, тут було тихо й спокійно, все одно що в селі, хати теж мало чим різнилися від сільських, лише були щільніше притиснуті одна до одної, а од вулиці відгороджені солідними парканами та ворітьми, нерідко з табличкою «Увага, злий собака». Колись цю деталь косівчани приймали з насмішкою, а тепер уже й самі тут-там піддавалися міській моді і лякали незнайомих сумирними дворняжками, приписуючи їм грізну вдачу — злий собака! Саме про це подумалося Павлові Федоровичу, коли зійшли на вибоїстий хідник і рушили до центру, наче це застереження стосувалося його — увага! Мимоволі зловив себе на тому, що тримається від Марти Матвіївни віддалік, що йому незручно, що йому соромно й лячно, немов щось украв, хоч досі не раз ішов з нею по місту, нічого такого не відчуваючи, — ішов собі, як ішли тисячі, отак удвох чи вдесьятьох, ішов собі по своїй землі, у своїх справах, і нікому не було до нього ніякого діла. А тепер наче щось причепилося до його совісті і будь-хто міг побачити затіювану нечесність чи принаймні те, що він без видимої причини появився в місті з чужою дружиною і ось іде собі хідником, не думаючи, куди, бо йому однаково, куди йти, бо в жодній

районній чи міській установі його ніхто не чекав. Але він таки йшов і переконував себе, що йому треба йти, що його десь чекають. Спробував вигадати — в оправдання собі, — куди доконче має потребу йти, і зупинився на райвно — туди найчастіше заходив у шкільних справах. Ця підсвідома мета й скерувала його маршрут, зняла почуття провини, і він уже спокійніше вітався із знайомими, бо й сам, здавалося, був заклопотаний справами, як і вони.

— Куди ми йдемо? — спитала Марта Матвіївна, збагнувши, що то недоречно — показуватися працівникам райвно.

— Підемо по Митній, біля ринку. Тут спокійніше, можна поговорити, — відповів Павло Федорович.

— Наче ми щось говоримо?

— Справді, — погодився Павло Федорович, не вловивши відразу комічність в цій перемовці і в тому, що вони ось уже хвилин п'ятнадцять ідуть, як незнайомі, як німі. — Справді, чому ви нічого не кажете?

— Тому, що ви дивний... ви страшенно дивний чоловік. Не уявляю собі, як можна стільки мовчати.

— Закохані мовчать, — пожартував Павло Федорович. — А тепер скажіть, куди ми підемо?

— До загсу, — відверто покейкувала Марта Матвіївна. — Чи ви вже перехотіли?

Павло Федорович зробив розгублену гримасу, не знаючи, ображатися чи звернути на жарт, і Марта Матвіївна сказала, беручи його за руку:

— Та обличшмо жарти. Давайте поміркуємо про ваше становище. Я буду говорити серйозно. Я вас для того й покликала до міста.

— А я тому й не хотів їхати, бо ця розмова ні до чого.

— Не будьте впертим.

— Можу вас вислухати, але кажу наперед: залишуся при своїй думці.

— Ви недооцінюєте моїх здібностей, Павле.

Вона засміялася лише губами, залишаючись при тому серйозною і навіть, як здалося Павлові Федоровичу, злою. Її красиве тонке обличчя з чітко окресленими губами, з гострим підборіддям зайнялося легеньким рум'янцем — від внутрішньої напруги, і Павло Федорович подумав для себе: а вона таки зла — не може повірити, що я не послухаюся, вона тепер піде на все, щоб добитися свого. І замість того, щоб і собі затятися, вирішив, що буде її слухати, може, навіть послухається, якщо й справді переконається в її правоті, він навіть хотів, щоб його переконала і тому зважував кожен її довід, сам підказував аргументи, коли Марта Мат-

війна вичерпувалася. Але не піддавався ні їй, ні самому собі. Її слова і свої власні доводи черкалися його свідомості, не залишаючи сліду, наче падали на камінь, і він нічого не міг із собою зробити навіть у угоду Марті Матвіївні, хоч і хотів, щоб була своєю й заманила його яблуком гріха. Він хотів бути грішним для неї, для Марти Матвіївни, бо вона йому щось віддала чи, може, лише хотіла віддати. І все-таки не міг.

— Марта Матвіївна, якщо хочете, щоб не посварилися, не говоріть більше про це.

Вона спалахнула, але опанувала себе.

— Зайдемо в кав'ярню? Чи, може, з'їмо морозиво? Я люблю морозиво з варенням. Єдина звичка, що збереглася з дитинства. А може, й не єдина, але інші забулися. У вас щонебудь збереглося з дитинства? Втім, дурне питаю, в кожного щось залишилося, може, у зміненому вигляді, як і зовнішня форма — вона здебільшого зберігається, але буває, що й зовсім змінюється, як у мене, наприклад. Не вірите? Мене ніхто на дитячих фотографіях не може впізнати, дивіться ось на ту дівчину, на оту в синьому, власне, в голубому, правда, гарна? Я малою була негарною, рябою, а ніс аж рудий від ластовиння, хтось порадив молочаєм змазати, весь розпух, потім злуцївся, а ластовиння залишилося, ще й рудішим стало, скільки я мучилася, щоб бути красивою!

Марта Матвіївна говорила швидко, ішла теж швидко, Павло Федорович дивувався з її здатності — раптом перекидався з серйозної розмови на оці нісенітницї, із рішучою їй злої жінки стати веселою й безтурботною, ніби притьмом втратила будь-який інтерес до того, чим досі турбувалася. Вони пройшли мимо кав'ярні, з якої аж на вулицю тягнуло густим запахом кави, проминули й кондитерську, де продавали морозиво у фарфорових чашках, але Марта Матвіївна їй уваги не звернула.

— Я не люблю свого дитинства, я й себе не люблю, дарма ви думаєте, всі так думають, а моє дитинство було кепське, зараз теж кепське. Ні, коли ви тут, трохи краще... Чому так дивитесь? Я не обманюю, я взагалі не вмю обманювати. Мій Семен завжди обманює, він каже, що керівник мусить бути дипломатом, а ви не дипломат, Павле, ви такий відкритий, як і я. Дивіться, які гарні дівчата, справді гарні, а ви не дивитесь, хоч у ваш вік це недопустимо — різниця в якихось двадцять років, то не страшно, жінки скоро старіють... але ви хмуритесь, ну нічого, то все пройде. «Все пройдет как с белых яблонь дым». Вам не подобається, я знаю, що ви дивитесь на життя не так, воно у вас як

шматок золота, ви з нього тільки по крихітці, по крихітці, щоб вистачило на століття... Але не сердіться, я вас прошу...

Але Павло Федорович таки сердився, бо йому здавалося, що Марта Матвіївна умисне взялася з нього кепкувати за те, що не піддався її вмовлянню залишити школу. Він спробував перебити, щоб знову повести розмову про серйозне, але вона не зупинилася — без кінця говорила, стрибаючи з одного на друге, не затинаючись і не вичерпуючись, як заведена.

— Я бачу, Павле, вам не цікаво, що я говорю, ви мене зовсім не слухаєте. Скажіть, про що ви зараз думаєте? Ні про що, о, я відразу повірила! Ви завжди про щось думаете. Скажіть, а про мене коли-небудь думаєте? Втім, для чого таке питаю, коли все одно я вам не вірю... Ось дивіться, що там. Бачите? Ресторан...

— Здається, ви хотіли морозиво... Я вип'ю пива.

На терасі ресторану, що зависла над річкою, було затишно й свіжо. Різкий вітер тягнув долиною, хлюпотів кольоровим брезентом грибків, що не захищали ні від сонця, ні від дощу. Марта Матвіївна з'їла морозиво і сказала, що воно погане, Павло Федорович випив пиво, воно теж було погане, і він попросив пляшку мінеральної води. Коли зібралися йти, побачили Михайла Ілліча, що прмував сюди з якимсь молодим чоловіком. Їх зустріла офіціантка, показала вільний столик під грибком і хутко побігла до буфету. Павло Федорович відчув себе так, наче потрапив у капкан, і думав над тим, як піти, щоб секретар райкому не побачив, але той оглянувся і весело крикнув:

— А-а-а, он вони де...

— Зайшли з'їсти морозиво.

— Не беріть, страшенно погане. Я якось заходив з дружиною, вона потім сварилася.

— Ми вже йдемо, — сказав Павло Федорович і першим простягнув руку на прощання.

— Як там справи?

— Нормально... тягнемо.

Офіціантка принесла дві пляшки мінеральної, розлила в склянки, Михайло Ілліч випив залпом, скрякнув:

— Гух, приємно... Намотався, знаєте, по району, як на току, ось дивіть, весь мокрий... До речі, ти подумав, Павле?

— Над чим? — Павло Федорович вдав, ніби не догадується.

— Над чим, над чим? І нема чого ламатися — для тебе єдиний вихід... Марто, ти йому не пробувала пояснити?

— Не піддається моїй агітації.

— Погано. Ну, бувайте. — Він простягнув руку спочатку Марті Матвіївні, потім Павлові Федоровичу і сказав: — У колгоспі ти потрібніший, як у школі. Директором ми поставимо Марту. Правда, Марто?

— Я чекаю не дочекаюся, — голосно засміялася Марта Матвіївна. — Вже й сниться.

Коли Павло Федорович згадав тепер випадок річної давності, він з іронією чи радше з сарказмом дорікнув собі: хлопчик грався. Бо тоді воно й справді виглядало грою, в яку втягнувся мимоволі. Він тепер розумів, що не було серйозності з його боку і в тому, коли запропонував Марті Матвіївні не чекати на автобус, а йти додому пішки, через поле. Я тоді керувався не розсудком, подумав Павло Федорович, а почуттями, я все робив не так, як підказував розум. Тепер, мабуть, теж роблю не так, і мені треба з кимось порадитися, але з ким? У мене тепер тільки вона, на ній зійшовся світ клином... ще в мене є дочка, але з нею не можу порадитися, бо вона ще дитина, вона від мене ховається. В неї теж, мабуть, погано, в неї взагалі погано, особливо відколи подружила з Михайловим зірвіголовою. А тепер, мабуть, зовсім погано, і я тому й не допитуюся, бо знаю, що погано. Якби не боявся, поїхав би зараз до Кліма і про все розпитав: кого вбили? де вбили? хто вбив? Але я боюся.

Він подзвонив додому і спитав Нельку, чи вона ночувала вдома, і Нелька відповіла дратівливим криком: хіба ти не бачив, що я спала, коли ти прийшов? Вона йому цим дорікнула, мовляв, сам гуляєш хтозна-де, а мене свариш, і він більше ні про що не питав, лише сказав собі: та-а-ак, тут Марта поступила жорстоко, а могло все бути добре.

8

Дочка Марти Матвіївни померла трирічним дитям, десь через місяць, як Марту кинув чоловік, і цю втрату вона пережила значно гостріше, ніж втрату чоловіка. Із смертю дочки розвалилася її сім'я, розвалився увесь її світ, і їй здалося наразі, що більше вже нічого не залишилося. Але — на власний подив — це її не зломило, тільки завдало страшного болю, і вона, опритомнівши, відчула, що їй треба жити, жити інакше — уже не для чоловіка і не для дочки, які її покинули, а для себе. Якось неприродно вмістився в ній оцей біль втрати і егоїзм, породжений усві-

домленням, що життя з неї кепкує, знущається, як мачуха, і вона вперше сприйняла себе як жінку та ще й не таку, як усі, а кращу. Може, досі це було в ній приспано вихованням добродетності і скромності, а от зараз усе відійшло, життя зняло ті вериги, і вона видобулася на світ, наче випала з чорного футляра і побачила себе справжньою і усвідомила, що досі жила не так. Самій оте переродження видалося абсурдним, божевільним, але воно її заманило новизною, свіжістю і, мабуть, приспаною досі жаждою до щастя. Дедалі більше утверджувалася в тому, що досі була не собою, а чимось стороннім, якимсь чужим світом, чужою долею, бо їй насправді мало належати інше. Ні, не легке, вона легкого не бажала, навіть не безхмарне, навіть не світле. Вона й сама не знала — яке. Просто — інше, а головне — своє.

Після смерті дочки Марта Матвіївна зробила перетруску не тільки в душі, але і в квартирі, в своєму нікчемному хазяйстві, що за всі роки заміжжя нітрохи не обросло ні коштовностями, ні квадратними метрами — як і чотири роки тому, вона жила в тісній кімнатці з кухонькою, переробленою з сіней, і обставленою старими меблями, які були тут і до неї, і які, певне, закінчать своє існування, як тільки Марта Матвіївна перебереться в іншу квартиру. Тільки коли то буде? Звідки в неї має появитися квартира? Хто їй дасть нову квартиру?

Власне, від цього, від квартири й відштовхнулася вона у своє нове життя, ще не бачачи попереду й блідного його контуру, маючи лише інтуїтивне відчуття, що десь мусить бути. Марта Матвіївна винесла під повітку дитяче ліжко, що стояло досі, мабуть, не лише в хаті, а вихнулося в Мартину душу і не давало спокою, і його треба було звідти викинути. В егоїстичному зухвальстві вона вже мала образу й на дитину, начебто дочка свідомо кинула її, щоб завдати болю. Довго переставляла вже непотрібне ліжко з одного кутка повітки в інший, шукала йому місце, та зручного так і не знаходилося, — всюди воно виширало, заважало, аж поки не стукнула об стінку, і воно зламалося. Тоді хутко побігла від блюзнірства, яке звершила з чужої волі, так і подумала: з чужої волі, бо все, що зараз робила, ще не було своїм, ще не прижилося в її душі, і вона знала лише одне: мусить це робити, і вона робить, бо не має права не послухатися чужої волі.

На місце ліжка в кімнаті поставила крісло, стіл пересунула до вікна, виправдавши це тим, що так більше світла, а насправді хотіла, щоб ніщо не залишалося на старих місцях,

бо так зуміє скоріше вирватися з старого свого життя. Дитячі речі: платтячка, іграшки, взуття — все скидала в картонний ящик, старанно зав'язала, винесла на горище і там заховала під якесь лахміття, яке хазяїн зберігав бозна для чого. Навіть познімала з стін фотографії, на яких була знята дочка, і теж заховала з бажанням забути і ніколи до них не торкатися. І тому, що хотіла забути, вона весь час — навіть коли поминули роки — мала перед очима ту інкрустовану коробку, в якій вони береглися, і, незважаючи на те, що гострий біль уже пройшов і дитина втратила свої живі риси, Марта Матвіївна щоразу відкривала коробку і потішалася із свого колишнього нерозумного бажання — забути.

Із смертю дочки Марта Матвіївна втратила й материнську прив'язаність до учнів і йшла в школу вже не з колишньою радістю, а з відчуттям професійного обов'язку, знаючи, що мусить любити цих чужих дітей і віддавати їм усе, що може. Діти, зрозуміло, відчували зміну, що відбулася в їх учительці, але горнулися до неї, бо як і досі, пестила їх, та тільки колишнього щастя в цьому для Марти Матвіївни не було. Вона вперше відкрила в собі здатність прикидатися, це стосувалося не тільки ставлення до учнів, але й до себе, до людей — щирість почуттів поступалася часом перед потребою по-новому утвердитися в світі. Вона була тепер жінкою, вродливою жінкою з нескромними бажаннями, на які колись не мала права і на які тепер мала право, як і тисячі жінок, як, зрештою, всі люди.

Новий душевний стан відбився й на ставленні Марти Матвіївни до Нельки — тихої і вразливої дівчинки, яка чомусь прив'язалася до Марти Матвіївни ще з першого класу, хоч вона не була її вчителькою. То була особлива прихильність, що променилася в щасливих дитячих оценьтах, які могли хвилинами спочивати на вчительці і радіти з того, що їх щастю не заважають. Видно, є в тайниках душі щось незбагненне, є в тих непрохідних нетрях свої перехрестя, хоч вони й дитячі, а може, тому, що дитячі, може, тому й заплутані неймовірно. Марта Матвіївна часом пробувала їх розгадати, але тоді ще й сама була незріла і не надто дивувалася з світу, бо він для неї був ще саме таким, яким мав бути, і вона його не розуміла саме тому, що так і треба, і в тому була гармонія її особи з світом, а врешті — в тому було й щастя.

— Нелько, ти чого так дивишся на мене? — спитала якось у дівчинки.

Нелька стрепенулася, не знаючи відповіді, чому так ди-

виться, а потім притулилася Марті Матвіївні до руки і спитала на одному диханні:

— А ви чия мама?

Марту Матвіївцу збентежило наївне запитання, хотіла за-сміятися, але відчула за цим запитанням сирітство, в якому так природно марити матір'ю в чужій жінці, бо насправді — кожна жінка чиясь мати, чи майбутня мати. Марта тоді була ще майбутньою матір'ю.

— А ти хочеш, щоб я була твоєю?

І знову самим диханням, але зворушливим, до глибини бентежним, до сліз дитячим:

— Я буду вашою...

Коли в Марті Матвіївні появилася своя дочка, Нелька й тоді не відійшла, тільки стала вже старшою дочкою і взяла на себе притаманні в такій ситуації обов'язки: допомагала по хаті, колисала мале і так вросла в чужу сім'ю, просто-душно впускала в неї коріння, ще не маючи ніякого уявлення про складність людських взаємин. А коли зі смертю дочки Марта Матвіївна, повністю віддавшись пам'яті рідної дитини, обдала Нельку несподіваним холодом, дівчинка відчула свою нерівність з тою, яку досі й сама любила і яку більше не хотіла любити.

Назовні після смерті дитини начеб нічого не змінилося в їх стосунках, але новий зміст Мартиноного життя, що наклав карб на її взаємини з світом, не обминув і Нельку. Марта Матвіївна відчула, що ревнує чужу дитину, ревнує її живу до смерті рідної, і чим настирливіше пробувала дошукатись у живій хоч якихось рис спорідненості з тою, якої більше не було, уперто їх не знаходила. А раніше ж були такі схожі! Видно, забрала смерть із собою все, так ні крихітки й не залишивши рідного цій, що була живою. І довго відчувала це Марта Матвіївна, як дошкульну рану, аж поки обидві не звиклися з новими умовами як з доконечною неминучістю вдовольнитися тим, що є, бо однаково більше не впросиш.

Та з якогось часу Нельчина прив'язаність набула для Марти Матвіївни нового змісту, видалася їй витівкою самої долі, хоч то було й наївно — полюбити чоловіка, якого знала лише з слів дочки, бо Павло Федорович тоді ще працював у сусідньому районі. По-іншому подивилася на це Марта Матвіївна, коли вже Павло Федорович переїхав до Косівської восьмирічки і вперто її не помічав. Тоді почала на нього ображатися, хоч сама не зробила жодного кроку, щоб видати свої наміри, підказати Павлові Федоровичу, що за шкільними клопатами пролетять роки і коли отямиться,

буде вже пізно. Хіба не знає, що його дочка мене любить, думала Марта Матвіївна, і я її люблю, а він ніколи й не питає: як мала? Я йому нагадаю про себе, питаю: Павло Федорович, ви не бачите, що я стала мамою для вашої Нельки, вам, Павло Федорович, не смішно, що батько з матір'ю живуть відчужено, ви, Павло Федорович, не дивуетесь, як же так, звідки дитина? Довго не осмілювалася з ним заговорити, а якось таки сказала, що Нельці потрібна мати, та тут же, злякавшись, що її натяк дуже прозорий, сказала з жіночою гордістю:

— Я, Павло Федорович, для такої ролі не годжуся.

— Ой, пробачте, Марта Матвіївна, — збентежився Павло Федорович. — Я розумію, у вас своя робота, а вона заважає. Я з нею поговорю, щоб сиділа дома, і даруйте, що досі не догадався. Бачите, кручуся, що й про дочку забув.

Це могло б видатися Марті Матвіївні смішним, якби не було такою образливим і принизливим для неї — молодой розлученої жінки. То був зайвий удар по її наївності, що в теперішньому стані здатний був лише зміцнити самоповагу, прагнення піднятися над людьми, довести всім свою особливість.

У щоденних дрібних сутичках із життям Марта Матвіївна поступово позбувалася бездумної колишньої віри, що все в житті є таким, яким повинно бути, поступово почала приймати його з доскіпливістю і виставляла йому свої вимоги. Із задоволенням відкрила себе в цій новій якості і такою почала себе навіть любити. В її ставленні до людей з'явилися дві крайності: до кого беззастережна жіноча відданість, а до кого скептичність, вона то безжурно сміялася, то раптом якось безпричинно ставала колючою. У ставленні до Павла Федоровича в неї поступово склався тон легкого глузування, іронії, що часом перехлюпувала сплесками й на Нельку, яка невинно й незаслужено опинилася на перехресті химерних стосунків чоловіка з жінкою.

— Нелько, батько тобі ще не привів маму?

— А я пікого не хочу.

— І мене не хочеш?

— Ой, Марта Матвіївна, ви з мене насміхаетесь, — сумніли в Нельки очі.

— А ти скажи батькові: Марта Матвіївна хоче бути моєю мамою. Скажеш?

— Ви скажіть самі.

Вона не знущалася з Нельки, коли їй говорила такі речі, і не хотіла її образити, бо любила її, — Марта Матвіївна просто виконувала ту життєву роль, у якій себе знайшла і в

якій себе почувала якщо й не зовсім щасливою, зате живою, коли всі мусили відчувати її існування.

— А ти ніколи не говорила йому, що хочеш маму? Ось таку, як я. Правда, я гарна мама, і ти мене любиш? Правда? Ми були б завжди разом, і ти називала б мене мамою...

— І в школі?

— Ну, чого? В школі можна й Мартою Матвіївною. Втім, можна і в школі, якщо так хочеш.

— І ви будете жити в нас?

— Ні, у вас стара хата, там буде жити дідик... Ми собі побудуємо нову хату, з великими вікнами, балконом, як у місті. Ти була в місті, бачила... Купимо нові меблі, килими, картини, книжкові шафи, люстри... В тебе буде своя кімната. Правда, гарно?

— Дуже.

Марта Матвіївна не вигадувала картину людського статку, а разом й щастя — вона в неї була готова до найменших деталей ще з того часу, коли вийшла заміж і зняла в Левчака оцю темну конурку. Вона сприймала спочатку майбутню хату, як фантастичний витвір, куди тікала від бідності, а згодом і хата набула реальних обрисів — Марта Матвіївна почала серйозно задумуватись над тим, як її добитися. Я маю на це право, і я це зможу, я маю право на щастя, думала вона. Багата квартира сприймалася нею, як засіб самоутвердження в житті; з чисто матеріального розряду квартира в Мартиному сприйманні виросла в своєрідну духовну цінність, щось на зразок золотом оправленої книжки, за яку віддають гроші заради її духовного змісту. Згодом свою мрію Марта Матвіївна прив'язала до конкретного будинку — то був гарний чотирикімнатний котедж неподалік від її квартири, збудований для когось із колгоспних спеціалістів і поки що не заселений.

Свої мрії Марта Матвіївна звиряла Нельці, нітрохи не задумуючись над тим, що вони можуть по-своєму засіятися в дитячій душі і думаючи лише про свої стосунки з Нельчиным батьком.

— Павло Федорович, ви б якось заглянули до мене.

Він подивився на неї серйозно й стривожено, бо вловив намішку.

— Директорові належить знати, в яких умовах живуть учителі.

— Безперечно.

Ну от, безперечно, подумала вона з намішкою над собою за цю затію. З ним можна говорити тільки про уроки.

Сухар і педант... З ним можна лише рівненько, як з повною посудиною на голові — щоб не розхлюпати. Поцілуй, тільки обережно, гаряче не годиться. Є точна шкала, норма, і тільки за сигналом дзвінка, як на урок: дзелень, дзелень. Втім, я стала бабою, за grubіла, навіть не червонію, коли таке думаю, зовсім за grubіла, обросла колючками... А він, мабуть, не поганий, лише не може забути покійну, а я йому не подобаюсь і даремно кручуся. Даремно, даремно, і все-таки він сидить тут заради мене. Справді, чому не йде? — питала себе Марта Матвіївна. В нього хазяйство, дочка... і я її люблю. Дивно я думаю: моя дочка. Не було її, а тепер появилася, повернулася звідти. Виявляється, звідти теж можна, треба дуже хотіти, повторювати: хочу! хочу! хочу! Павло Федорович, ви чуєте? Ви глухий, кам'яний, дерев'яний. Вона бідна, мабуть, тому й померла, що ви її не любили, ні, від того не помирають, ось і я живу.

— Павло Федорович...

Він, над чимось задумавшись, здригнувся і знову подивився на Марту Матвіївну насторожено, а вона подумала, що даремно ображається на цього чоловіка, бо сама його відштовхує, і вирішила говорити без колючок.

— Павло Федорович, ви, певно, дуже любили свою дружину і досі страждаєте?

— Хіба вам не однаково? — Вона помітила, як його цікавість, що допіру зринула, було, раптом зникла.

— Ви нікого навколо себе не бачите. Скільки, як померла?

— Другий рік.

— І я свою дочку забути не можу. А чоловіка скоро забула. Чому помирають завжди ті, кому треба жити, чому життя таке несправедливе? Мене воно зробило злою.

— Ви на себе намовляєте... Пробачте, скільки вам?

Що він цим хоче сказати, спитала себе Марта Матвіївна. Мабуть, підказує, що ми — не пара, хоче видати себе за досвідченого і довести, що я дурненька. Може, й справді так? Ось я сиджу тут, заманою його, як колись заманоювала на уроках однокласників, а мені двадцять два. Багато чи мало? Мені завжди двадцять два, ніколи не стану розумною. Ну, кажіть, що дали? Так, ми не пара, а що далі?

— Я себе почуваю страшенно старим. Може, й смішно, але п'ять років тому я був таким же, і я тоді теж вважав, що не личить дивитись на когось...

Павло Федорович раптом засміявся, і вийшло так, що на сміхається з своєї помилки, яку оце надумав виправити. Марта Матвіївна чекала, що тепер він безумовно щось

зробить, аби довести, що йому можна дивитися «на когось», але він сказав:

— Через десять років, мабуть, зрозумію, що й зараз беру від життя зовсім не стільки, скільки мені відпущено по порядку.

— Зрозумієте, обов'язково, — ствердила Марта Матвіївна зраділо. — Після того, як мене кинув, а дочка померла, я теж зрозуміла, що жила погано, нерозумно...

— А ви як гадаєте, й справді я не беру від життя належне?

— Ви нічого не берете.

— Ось як ви думаете про мене. Ось як... А я себе завжди відчуваю боржником.

— Перед ким? — спитала Марта Матвіївна трохи нервово, бо хотіла, щоб Павло Федорович був іншим.

— Перед життям.

— Та воно вас обкрадає! — тоном наставника ствердила Марта Матвіївна. — Жінку від вас забрало! На роботі вас перекидують, як тенісний м'яч. Що ще?!

Павла Федоровича здивувала раптова дорослість суджень молоді вчительки, він силувався зрозуміти причину її гарячування і взагалі причину того, що викликало цю розмову. А Марта Матвіївна подумала про себе — не то із схваленням, не то з осудом, що розмовляє з директором, як старша за віком. Мені треба себе стримувати. Втім, для чого? Я йому скажу зараз усе, що думаю, всю правду скажу, тільки я не знаю ніякої правди, я про нього нічого не знаю. Директор. Посада. Може, то й заважає, що я його бачу не людиною, подумала Марта Матвіївна знову ж з позиції дорослої. Директор, службова особа та й тільки — так з ним завжди й розмовляю.

— Життя нікого не пестить. Вас, мабуть, теж, — сказав Павло Федорович.

— Ой, не співчувайте, я не люблю.

— А звідки ви взяли, що я співчуваю?.. Ви сильна, красива, розумна, молода... Вам можна тільки заздрити.

— То вже забагато.

— А я таки заздрю.

Обоє відчули, що дійшли до якогось рубежу, якого не передбачили і який взагалі в Павлових намірах не міг значитися. Марта Матвіївна з радістю відмітила, що загнала директора в безвихідь і він тепер неминуче зірветься, тільки не треба квапити, тільки не треба злякати. А що, коли йому підморгну? — спитала себе. Злякається. Ах боженьку, а він же й справді від мене тікає, ніби лякається!

Таки підморгну! Вона якось дурнувато, як підліток, моргнула, та тут же взялася пальцем терти око, щоб якось заглядати дурне враження, яке зробила на директора своїм жмурканням. А він збентежено кашлянув і, поки Марта Матвіївна оправлялась від замішання, дивився на неї зніяковіло, якось оцінююче.

— Я, мабуть, піду, — сказала Марта Матвіївна. — Що я й справді сиджу з вами?.. Ще запідозрять...

— Старого не запідозрять. Тим паче, коли з ним молода, вродлива...

— Спасибі за комплімент. Жінки люблять, коли їх обдурюють, власне, така їх доля — їх завжди обдурюють. Клянуться, а потім забувають.

— Не всі.

— Може, ви вірите в справжню любов? — раптом задеркувато спитала Марта Матвіївна.

— Я свою дружину кохав по-справжньому. Здається, й вона мене.

— І я свого, а він... Пес поганій.

В устах цієї милої істоти це прозвучало, як постріл, Марта Матвіївна й сама затнулася в гарячому замішанні, але чомусь знайшла задоволення в тому, щоб шокувати цього педанта, мораліста, цього Павла Першого... Вона вигадувала образливі клички колишньому чоловікові, утверджуючи себе в правоті своєї поведінки, своєї образи на директора, а зрештою й на цілий світ, з яким ще не звела рахунки за дві втрати.

— Вам, Марта Матвіївна, не личить бути такою.

— А якою мені бути, Павло Федорович? Чемною, тихою, робити реверанси, шаркати ніжкою? А мене будуть шмагати. Спасибі за добру пораду.

На її рівному гострому носіку заходили чутливі піздрі, чітко окреслені губи затверділи, і вся вона стала скидатися на сердиту кішку, що готова була дряпатися. Скаже ще щось, вирішила вона, і я йому відповім! Хай знає: мені таки погано, хай мене зрозуміє, він же директор. Дорікати легко: не личить, а я — з первісного стада, неандерталка, ось череп сплюснутий — мало розуму. У інших радіоли, телевізори, золоті персні та кулони, а я ось — уся, бо жила для інших, була високоморальною... Ну, чого так дивився, кажи щось, починай лекцію.

А Павло Федорович дивився на неї, як на якась відкриття, і дивувався, дивувався з того, що говорила оця тендітна дівчина, якій таки не личила грубість і яку він не міг досі уявити собі отакою — сердитою і ще якоюсь такою, якою

боявся її назвати, бо то й самого ображало. Він дивувався, що досі цього не помічав, й сердився на себе, що не помічав, а він же директор.

— Марта Матвіївна, — сказав тоном директора, тоном сухого наказу, — візьміть себе в руки, інакше...

— Ой боже, — раптом зайшлася нервовим сміхом, та так же раптово й обірвала себе і спитала з іронією: — Ну, кажіть, що інакше? Може, візьмете прутик. Будь ласка, мене мама в цьому натренувала.

— Марта Матвіївна, будемо розумними.

— А я хочу робити дурниці, щоб ви бралися за голову.

— Ну й робіть, — сказав Павло Федорович весело.

І Марта Матвіївна затнулася, не чекаючи такого повороту, і її образа за поразку вилася в конкретне бажання: познущатися з Павла Федоровича. Я його поцілую, подумала, вся спалахнувши на це рішення. Справді, я його поцілую! Тільки мені страшно. І все-таки я це мушу, мушу! Він помре, буде одеколоном відмивати слід. Монах, святий. Гнучка й спритна, вона піднялася навшипінки, щоб дотягнутися і таки поцілувала, але холодно й зневажливо, як мармурового ідола. А він справді холодний і святий, з розчаруванням подумала й захотіла відсахнутися, але Павло Федорович обвив її рукою за стан, і вона раптом злякано напружилася, подумала: що тепер буде? що він хоче? що я наробила?

— Пустіть, чуєте, пустіть! Ось! Будемо серйозними.

— Не розумію вас, — збентежено й засоромлено промовив Павло Федорович.

— Мене не треба розуміти, я не задача.

— Ви зпущаєтеся.

— Ради бога! Я вас боюся...

Хвилинка щирість, що з'явилася між ними, знову зникла, знову відновилися старі стосунки, і Павло Федорович сердився на себе, що вступив у цю розмову, а Марта Матвіївна, що таки чекала його чоловічої рішучості, подумала розчаровано: монах, сухар — і, захищаючи жіночу гідність, сказала:

— Не чіпайте мене, будь ласка, бо я кусаюся. І дочку бережіть, щоб не заразилася від мене. Це передається, як короста.

— Будемо серйозними, Марта Матвіївна, — обірвав Павло Федорович, і вона вибігла з учительської сміючися, і її вистачило витримки, щоб перейти дорогу і вибратися на стежку, там розплакалася і сказала собі: не хочу, не хочу, нікого не хочу!

Нелька й досі нічого не забула, хоч трапилося це давно. Якось після уроків побігла до Марти Матвіївни, щоб похвалитися п'ятіркою. Вчителька поралася біля плити, і Нелька обхопила її руками за стан: Марта Матвіївна, Марта Матвіївна... Учителька відсторонила її від себе, сказала:

— Нелько, не бачиш, я зайнята.

— Ну, бачу, бачу. Давайте, я вам допоможу, Марта Матвіївна.

— Не треба, Нелько... Іди додому. Ну, прошу тебе, не заважай. Бачиш, що наробила?

— Я витру, Марта Матвіївна, — збентежилася дівчинка, хоч вона нічого й не паробила, бо Марта Матвіївна сама пролила на підлогу воду.

— Нелько, ти знаєш, що я не люблю впертих дітей. Я тобі сказала: іди додому і готуй уроки. Батько скаржиться, що десь пропадаєш, а дідик сам мусить поратися, доглядати корову...

— Батько знає, що я у вас, — прикинула Нелька. — А корову я все одпо пасти не буду. Корова дідикова, хай її сам доглядає.

— А ти будеш пити молоко, — посоромила вчителька.

— І молоко хай п'є сам.

— Яка ти груба, а я й не помічала.

— Не груба, а принципова. Ви самі казали, що треба бути принциповою.

Марта Матвіївна вперше насторожилася, але, не задумуючись, сказала сердито:

— І все-таки ти вперта, а не принципова. І просто неслухняна, а діти мають слухати старших...

— Навіть, коли вони...

— Навіть, коли вони не праві, — продовжила Марта Матвіївна, нервуючи, заперечуючи в збудженні свою науку.

Нелька все це пам'ятала й досі, хоч рада була б викинути з голови й перекопати себе, що такої розмови не було, як і не було взагалі того тяжкого дня, коли пішла від вчительки зганьбленою і спустошеною, а вдома накинлася на дідика, щоб той продав корову, бо вона її не хоче бачити, бо їй щонаочі спиться, як корова давить її рогами, а покійний нині дідик розгублено розводив руками і гомонів:

— Що ти, що ти, дитино... Продати корову можна... купці знайдуться... Що ти, дитино, так раптом? А без корови як жити?

Дідик був добрий, маленький і лисий, як святий Йосиф

у церкві на образі, він і сам стверджував, що схожий на святого Йосифа, бо рештки м'якого, аж світло-білого волосся скидалися на вінчик wokil голови, і внучку, й корову, як, зрештою, все живе, він любив так, як може любити лише святий чоловік, що без обдумування прощає кожному гріхи. Лише єдиний гріх не міг він простити ні синові, ні внучці та й нікому на білому світі — неробство, яке в умовах його родини найперше перевірялося ставленням до корови, що залишилася останнім уламком з колишнього бідняцького господарства старого Мотрича.

— Що ти, що ти, дитино? — не вгавав старий, стривожений незрозумілою наполегливістю й незговорливістю внучки. — Такої корови нема на всій околиці, колгосп з радістю купить. Тисячу дасть, що запросиш, то віддасть за таку корову, а ми будемо, як без рук, обійстя — як вимерле, як після потопу. І ти змарнієш без молока, здичавієш від ледарювання. Он диви, он диви, що Васильцiovі роблять — від божого ранку й до ночі б'ють байдики, аж покривилися, червоточина в душу в'їдається, а одного разу побачиш — вирости не дівки, а фурії, що курять та горілку п'ють, та волочаться по гульках. А ти корову любиш...

— Не люблю, не люблю! І корову, і вас, — вередувала Нелька, стискаючи па грудях кулачки і тупаючи ногою, як сердитий звірок.

— Якщо будеш таке говорити, дідик помре.

— І помирайте, і хоч що робіть, а я вас не люблю. І корову вашу не люблю!

— Що ти, що ти, дитино? — сторонів старий від такої грубої нешани. — Я вмію прутником розум у голову наганяти.

— Посмійте лише, посмійте! А я втечу з дому і ніколи не повернуся, і живіть собі з коровою і курми.

Втікати з дому, втікати з отчого гнізда — то було вершиною неповаги до всього, що в діда вважалося святим, і він такого блюзнірства не міг знести. Став безладно сіпати руками, щось бурмотіти, шпортати по хаті, ніби не трапляючи на двері або чогось шукаючи, а Нелька водила за ним блискучими і не по-дитячому злими очима, вгадуючи, що він хоче і чисто по-дівочому вирішуючи, що не буде від нього тікати, — нехай б'є, якщо задумав. Але дідик не бив, лише безпорадно сіпався уже всім тілом, аж поки не звалився на стілець. Уп'яв у дівчинку співчутливий і розгублений погляд сірих, добрих очей і забідкався:

— Мабуть, треба мені помирати, бо не розумію цього світу... Як може дитина таке сказати: втечу з дому? Куди? У

місто, на каміння, на бетон? Там тобі буде ліпше? Та тікай, тікай... Ой, ще не раз поплачеш за дурний розум.

Нелька не слухала цього паркання й дорікання, бо знала, що дідик старий, що він нічого не розуміє на цьому світі, що з нього люди насміхаються, як з якогось дивака, про нього й Марта Матвіївна казала, що він пережиток. Вона вибігла з хати, не знаходячи ради своєму розпачу, заподіяному вчителькою, а потім ще й дідом, зайшла в хлів і стала лущувати корову, але та мирно собі крєктала та мотала рогатою головою, начеб Нелька робила їй не кривду, а приємність. Тоді дівчинка вхопила дерев'яну лопату і взялася гноєм мастити корові блискучі боки.

— На, па не будеш ти чистою, я тебе розмалюю, як свиною!

Та корова й на це зухвальство дивилася мирно, наче розуміла, що на хазайстві Мотричів вона священна істота, на якій тримається вся родина, отож Нелька нічим не зможе їй допекти, похитнути її владу, і дитячий відчай та гнів, мабуть, тільки смішили цю брюхату потвору, цього чорного ідола. Але дівчинка завзято робила помсту, смішну, нікчемну помсту, про що зрештою й сама догадувалася.

— Не будеш ти мене мучити, — грозилася Нелька. — Я тебе пожену в ліс, щоб тебе вовки з'їли. Всі діти як діти, а я пастушка, чабанчук, коров'ячий хвіст. Ось я тобі його відірву.

Вона обома руками вхопилася корові за хвіст, стала смикати вправо-вліво, і тут корова таки зрозуміла, що з неї глузують і не падто рішуче, але досить для того, щоб провчити малу пахабу, хвицьпула ногою. Нелька скрикнула від болю і відлетіла в куток, потім вибігла з хліва і, не знаючи, що з собою зробити, що зробити з своєю образою, як позбутися всього неприємного, що її чекало сьогодні, завтра й післязавтра — ціле життя, цілий вік, якщо не зробить такого, чого зробити не могла, але що мусила зробити, аби звільнитися від корови, від молока, від діда... Хотіла куди-небудь втекти, але єдиним місцем для втечі була хата Марти Матвіївни, до якої більше не могла повертатися, і тоді вирішила тікати до міста, до баби Дудурачки, що колись запрошувала її: у мене тепер, Нелько, цілі хороми, будеш собі жити, як цариця.

Автобуси тоді ходили рідко, і довелося йти пішки польовою стежкою, де росло безліч квітів, і зграйками літали метелики, — все це вона завжди любила, а тепер ненавиділа, бо не співчували їй біді, її самотності. Помру, от побачите,

помру тут і ніколи додому не вернуса, хай знає, що я її більше не хочу, нікого не хочу.

Але померти було, мабуть, простіше, як жити в цій складній ситуації, в яку потрапила. А сонце спускалося на міські дахи будинків, і небо знизу затемнілося рідким туманцем — синюватим і по-літньому непривітним. Нелька не любила, коли сонце спускалося в мряку, бо то обіцяло дощ, від якого можна сховатися тільки в хаті, а в Нельки тепер хати не було — стару вона покинула, а нової поки що не знайшла.

Блукала вулицями міста дотемна, шукаючи Дудураччину квартиру. Засвітилися ліхтарі, але їй вони не пригріли втікачку, і вона заплакала, бо потрапила в таку скруту, з якої сама вже не могла вибратися, — ні додому в цю пізню пору, ні тут залишитися на ніч. Її питали жінки, чого плаче, а вона мовчала, бо соромилася, врешті таки сказала якійсь бабусі, яку можна було обдурити, що чекала автобус, а той зіпсувався і тепер не знає, як добратися додому.

— Не плач, не плач, — погладила її бабуся по голові, зовсім як маленьку. — А звідки будеш? А-а-а, слава богу, то й недалеко, якби мені інші ноги, я би раз-два... Ревматизм мучить, дитино, так крутить кістки, як ганчірку. А Воробкаича не знаєш? Не знаєш. На верхній вулиці живе, біля криниці, то я колись там жила. А-а-а, та ти мала, а село велике, людей багато, людей стало дуже багато. Коли я йшла з села, й половини того не було, а село скоро з містом зростеться. Люди множаться, так множаться, як мухи. Моя сестра живе на Млаці. Ти й Млаки не знаєш? Тепер там уже все забудовано, а циганову хату ще до війни блискавка спалила, тепер таких хат і в музеї не видно. У пня теж була не ліпша, нас було п'ятеро, бідували... А ти не плач, не плач, дитино, ми раз-два. Внук з кіно мав би прийти, лише щоб десь не задержався. Гопихмарник такий, що ціле місто його знає, мати з ним нічого не вдіє, а батько кудись повівся, спочатку писав і якусь копійку прислав, а потім зник та й нема. Він нікого не боїться, колись діти боялися, а тепер нікого не бояться, ростуть, як худоба, перехреститися не знають, а паскудних слів повний рот...

Бабуся була крива й балакуча, вона скаржилася на свого внука з такою заклопотаністю й довірою до Нельчиного життєвого досвіду, наче й та була маленькою кривою бабусею і переживала за безпутного внука. Видно, їй було однаково, кому викладати свої біди і які саме біди, бо, забувши про внука, таким же плачливо-журним тоном стала скаржитися на сусіда — відставного полковника, що не дозволяє

їй тримати на спільному дворі курей, які принесла собі від сестри, що живе на Млаці. А двір, дитинко, такий, як толока. Нелька покірно йшла за бабусею і вислухувала її скарги, хоч бабине життя її нітрохи не цікавило.

На Нельчине щастя, бабусин розбишака онук був дома, возився під розваленою повіткою з велосипедом, йому допомагав товариш — тримав у руці лампу, з'єднану електричним шнуром з балконом другого поверху, видно, бабин онук встромив його там у розетку. Хлопчина спочатку категорично вороже поставився до бабиного прохання «відвести до Косівки дитину, бо автобус не пішов, і бідна залишилася самісінька під небом», він сказав, що велосипед зіпсований і взагалі він не міліціонер, щоб усякими піклуватися. Але бабуса була така рішуча в своїх домаганнях, що він буркнув:

— Ви лише ходіть та підбирайте всяких по вулиці, а я буду розвозити. Знайшли собі слугу.

Хлопчина швидко щось там полагодив на велосипеді, з презирством подивився на Нельку, у його косих вузьких очах заіскрилася пищівна пасмішка, сказав:

— Курча... загубилося від квочки. Ціп-ціп-ціп...

Нельку це образило, але вередувати було даремно, бо її піхто тут не міг захистити, і коли бабин онук, сварячись на когось, все-таки почав збиратися, вона була йому в душі вдячна й легко вибачила його нахабність.

— Відвезеш та й додому відразу. Щоб тебе кудись потім не понесло! Чуєш, гонихмарнику, — наставляла бабуса.

— Знаю, знаю, не маленький. Ану, курчатко, сідай на перекладину. Не на диванчик, пі, трошечки патре — будеш тямити, як гуляти в місті.

Він безцеремонно схопив Нельку під пахви, посадив перед себе на раму велосипеда, посигналив ротом: ті-ті-і-і і так шугонув із двору, зробив такий крутий віраж, що шини засвістіли на асфальті, а Нелька скрикнула від переляку, і хлопець застеріг:

— Будеш кричати — тут же кину, і тоді тюп-тюп саменька біля кладовища, біля мертвих...

— Ну й тюп-тюп, а що? — спробувала Нелька огризнутися, але хлопчина сказав їй таке приперчене слово, що вона вкусила його за руку. — Будеш таке говорити — взагалі пікуди не піду.

Вона злякалася, що дозволила собі більше, ніж можна в її ситуації, але, видно, то було правильно, бо хлопець таки трохи присмирнів і застеріг:

— А ти не дуже кусайся, цуценя.

— Сам ти цуценья.

— Ну й дідько з тобою. Але не вертися, як цвях, бо ще впадеш під ноги, що й не знайду в темряві.

Хлопець був стрункий, жиливий і, мабуть, не з слабких, бо завзято натискав на педалі, пітрохи не стомлюючись. Вони швидко вимчали покрученими вулицями, яких Нелька не знала, на шосе, де було світло і спували легкові автомашини. На перехресті прострибнули між двома «Жигулями» в такій ризикованій близькості, що машини заскиглили гальмами, а регулювальник дав пропизливого сюрчка і кинувся навздогін, показуючи жезлом, щоб порушник зупинився, але хлопчак і собі вдався до глумливого, справді віртуозного сюрчанья і ще завзятіше натиснув на педалі, помахавши міліціонерів рукою:

— Бай-бай!

Нелька чекала переслідування, але все минулося, і вони собі далі їхали серединою шосе. На залізничному перегоні хлопець пішов на опущений шлагбаум, і Нелька знову потерпала, але поїзд пройшов не скоро — вони вже були біля техпікуму, де кінчалося місто, кінчалося світло і починалася ніч, тиша, небо, поле з мертвими деревами і кладовищем. Але Нелька тепер не боялася ночі, був лише страх, що потрапить під якусь машину, бо хлопчак неохоче сторонився, ніби вважаючи, що перевага належить йому. Після кожного разу, як щасливо минали небезпечні зустрічі, Нелька тихо віддихала і просила, щоб не грався, бо їй страшно, а він сміявся з неї і називав то курчам, то цуценьям.

Вони проїхали добрий шмат дороги, поки хлопчина здогадався спитати її ім'я, але Нелька ще не готова була до примирення і відповіла:

— Не скажу.

— І не треба, залишайся курчам. Тобі проса на вечерю давали?.. На, поклуй, ціп-ціп-ціп...

Він черпнув з кишені жменю драже і змусив Нельку поїсти з його таки долоні, що неприємно пахла велосипедним мастилом.

— Може, тепер скажеш?

— Ну, Нелька, якщо не можеш...

— Непогано, Нелька. Треба лише, щоб два «к» — кака. А я Петро. Петре, душа твоя трепле на куті в решеті, ходіть люди, рятувати, бо не може доконати.

Нельці сподобалося, як Петро сам себе дразнив, і сказала, віддячуючи цим за драже, а радше, щоб зробити хлопця покладистішим, що її називають Нелькою-карамелькою. Досі ображалася за таке прізвисько, а оце прийшлося доречно.

— Твої предки хто? — поцікавився Петро.

— Які предки?

— Молокосос... Ну, батько, мати...

— У мене лише батько... вчитель...

— А я й дивлюся: така вихована... тампончиком, одеколончиком обчищена від первородного гріха... Білі шкарпеточки, білий бантичок... Кролик білий — ось хто ти.

— А ти нахаба.

Нелька знову нахилилася, щоб вхопити його зубами за руку, але він відсмикнув її і спитав:

— Таткова наука? Видно, добрий учитель, добру науку дав донечці... А моя на меблевому фанеру білує, каже, що мною ніколи займатися, а в баби нема зубів, от і не навчили. Бідний Петрик, беззубий ангелик.

І несподівано боляче, наче вхопив кліщами, вщипнув Нельку за плече, й вона від болю, а ще більше від переляку скрикнула і почала схлипувати. За коротку дорогу вже встигла переконатися, що бабуся говорила правду, — її внук таки гонимарник і хуліган, і з ним їй ніяк не зладити. На нього не подіяло навіть Нельчине схлипування, він став її соромити, мовляв, плачуть лише сопливі, а хто справжній, той ніколи не плаче, а бореться, навіть якщо й слабший.

— А ти не щипайся своїми клешнями!

— Молодець, — похвалив її Петро за таку сприйнятливість до його науки. — Тобі дулю — а ти дві. А гарно звучить — «клешні», вся суть у тому — «клешні», «пальці» — не звучить. Я рак-неборак, як ущипну, буде знак.

— А я тобі ось! — Вона таки вхопила його зубами за руку і вкусила до крові, на що він скрикнув:

— Молодець, — хоч за Нельчиною логікою мав образитися.

Але в нього, видно, була своя логіка, якої Нелька не розуміла і з якої дивувалася, і зрештою він її почав цікавити, як рідкісний звірок, якого не треба було боятися, хоч у його зовнішності і поведінці й було щось відлякуюче.

— Ти знаєш, хто ти? — раптом зайшлася сміхом. — Знаєш? Знаєш?

— Чого зраділа так? Копійку знайшла?

— Бо ти Луїс...

— Луїс побіг у ліс.

— Ні, ні, ти таки схожий на нього. А знаєш, хто такий?..

— Якийсь, мабуть, француз...

— І зовсім не француз, а собака. У нашого фізкультурника, отакій величезний, чорний... може зайця наздогнати...

Петро і за це прізвисько не образився, скоріше навпаки, бо весело засміявся, викрикуючи:

— Луїс, Луїс, куди поліз. Король Луїс Перший... Звучить!

За сперечаннями і розмовами якось парешті зрозуміли одне одного, і тоді Нелька відважилася розповісти про справжню причину своєї затримки в місті, сподіваючись на його співчуття.

— От і дурепа, та чого мовчала? — враз загаласував хлопець, видно, радіючи, що є нагода виявити своє ридарство перед скривдженою. — Гайда зі мною... і такого їм страху завдамо, що до смерті не забудуть, а корову продадуть, як миленькі.

Нелька й досі не може зрозуміти, як піддалася такому безрозсудству, щоб уже з села, майже від хати, знову повернутися до міста й започувати в чужих людей, куди її повів Петро, набрежавши, ніби її вигнали з дому. Мабуть, ніколи й не забуде тісного чуланчика із запахом мишей, де переспала ту ніч, — її й досі переслідував той запах.

І тоді, як зустрілася на автобусній зупинці з батьком, саме з яким хотіла зустрітися, саме до якого поривалася, щоб про все розказати й попросити поради, Нелька враз відчула той запах і, засоромившись, злякавшись самої себе, зрозуміла, що нічого батькові не скаже, бо їй страшно, страшно не так навіть за себе, як за нього, бо знала, що то його вразить несамовито. Тому знервовано попросила: татку, перестань допитувати, мене вже директор з курсовим допитували. Побігла від батька, і їй кортіло оглянутися, попросити за все пробачення чи принаймні подивитися, що він робить.

Вдома швиденько перевдягнулася в червоний вельветовий костюм, плюхнулася у крісло навпроти телевізора і прикувала зір до попелясто-сірого екрана, до білого пасма, що пролягло од вікна. Довго сиділа так, відчуваючи, що скорилася батьковій волі, і в тому знаходила заспокоєння, наче батько вже простив її і тепер стояв за її спиною, захищаючи від неприємностей, як було ще тоді, коли вони розуміли одне одного. То було таке реальне відчуття, що Нелька розслабилася і почала засинати, вона чула, як сон забирає її тривогу і як усе заспокоюється, влягається в якусь неймовірно глибоку тишу, де не було вже нічого й нікого — ні батька, ні Ернеста, ні Луїса з Камілою, ні... Вона заснула і спала глибоко, тихо, аж поки не подзвонив батько. Потім знову розбудив її і спитав, чи вона ночувала дома, і тоді

вопа роздратувалася і відповіла криком: хіба ти не бачив, що я спала, коли прийшов, і лише насилу втрималася, щоб не сказати: сам ти ходиш, що соромно й думати, а мене допитуси. Після того вже даремно пробувала знову заснути — сон не приходив.

10

Час уже сплив на обід, а день все ще був світлий, повний сонця, і Павлові Федоровичу здавалося, що сонця значно більше, ніж було досі, і воно його дратувало. Він знову згадав про димчаті окуляри, подумавши: коли не хочемо бачити світ таким, яким він є насправді, дивимосся крізь димчате скло. Мабуть, ліпше не дивитися, бо ось раниць очі, треба примружитися, мені треба зараз примружитися і тоді буду спокійніший і за себе, і за Нельку, і за колгоспні справи. Але не можу. Витріщив очі і бачу всі неполадки. Досі було наче непогано, а тут раптом побачив, що воно зовсім погано. Я досі покладався на Семена, а тепер я на нього злий, хоч він мій колишній друг. А Михайло каже, щоб відклав збори. Михайло — теж друг, але й на нього злюся із-за сина, бо зіпсував Нельці життя.

Сонце показалося збоку і заповнило всю машину. Павлові Федоровичу здалося, що й чохла, замість зелених, стали оранжевими, і він повів машину ближче до узбіччя — під деревами сіріли куці затінки. Тепер, коли збори відклалися і йому випав вільний час, вирішив поїхати в бригаду Василини Волошки, бо хворіла і два тижні її не бачив. Йому треба було з'ясувати, як там справи, порадитися з бригадиркою про Власюкову справу, хоч підтримки від неї не чекав. Особливо тепер.

За парканами мигтіли нові хати з позачинюваними вікнами, вони радували око святковим виглядом, вишуканістю архітектурних форм і ніби говорили, що люди живуть багато й красиво, про це промовляв і Палац культури, зведений на перехресті вулиць у центрі села, і дві великі крамниці — продтоварна і промтоварна. Лише школа мала жалюгідний вигляд, і Павло Федорович не хотів на неї дивитися, бо була йому й досі надто близькою, навіть ближчою, як тоді, коли там працював, і він звернув праворуч, поїхав глибокою і вузькою, як рівчак, вуличкою в обхід, потім виїхав на польову дорогу, що вела понад ставом. На гладкому дзеркалі води косами пробігав легкий вітерець, здіймав дрібні брижі, часом викидалися в повітря риби і збивали дуги

хвиль. То була гарна й заспокійлива картина, і Павлові Федоровичу захотілося скупатися, хоч знав, що вода вже осіння, холодна. Він пошкодував, що не має на купання часу, і вирішив: увечері таки піду на річку.

Поминувши ставок, виїхав на ґрунтову дорогу, біту тракторами та автомашинами вже після жнив, — у дощ сюди не їздили, бо колеса погрузали в мокрий ґрунт, а зараз лежала глибока пилюка, і за машиною здіймалася величезна жовта хмара. Коли знизу подув вітер, він загорнув усю куряву і кинув її поперед машини, застелив обрій, сховав дорогу, і Павло Федорович піддав газу, але вітер був прудкіший — довелося почекати, поки віднесе жовту куряву на стерні, і Павло Федорович вимкнув мотор, зачипив вікно і дивився, як пилюка спочатку котилася понад дорогою, потім завернула ліворуч, стаючи рідшою, а коли зовсім розвіялася, Павло Федорович побачив на обочині Василю Волошкку — бригадира городньої бригади, саме до якої зібрався.

Під'їхав майже впритул до жінки, зупинив машину і привітався. Василина Миколаївна по-чоловічому подала руку, хоч рука була в неї жіноча, тонка й загоріла.

— Як справи? — поцікавився Павло Федорович, щоб заговорити, бо Василина Миколаївна ніколи не спішила озватися першою і тим більше ніколи не вдавалася до пусто-порожніх балачок, як звикли жінки. Він спитав, як справи, маючи на увазі її здоров'я, але жінка почала з того, що її турбувало:

— А пічого, працюємо, тільки... — Вона не доказала.

— Тільки чи в цьому суть, чи в цьому щастя? — договорив за неї Павло Федорович.

Жінка запитливо кинула на нього сірими очима і змовчала.

Ось, що я казав, подумав Павло Федорович, пасторожений її натяком, хоч, може, вона ні на що й не пятакала. Звісно, кожен розуміє щастя по-своєму, у вас воно своє, а в мене своє, і даремно я затіяв цю розмову про щастя, взагалі це дурна тема. Вони обоє помовчали, потім Василина Миколаївна сказала:

— Павло Федорович, мене турбує... — Вона поправила рукою квітчасту хустку, при цьому русі на сонці, мовби снахах вогника, зблиснула на пальці широка золота обручка, і Павло Федорович мимоволі подивився на свою руку, ніби сподівався побачити такий же вінчальний перстень і в себе, але він його не носив, бо коли женився, тоді перстень вважався пережитком, а потім уже незручно було надівати. — Ми, Павло Федорович, починаємо з усім звикатися...

— З чого таке взяли?

— З усього, — відповіла Василина Миколаївна. — Ви йшли на якусь колюю та й ідемо собі і нічого не думаємо...

Павло Федорович мовчав, бо сказала щось таке, що треба було розшифрувати, і зробити це враз він не зумів.

— Всім добре, всі спокійні...

— Вам добре, Василина Миколаївна?

— Чому — мені?

— Скажіть, вам добре? — наполіг Павло Федорович.

— Хіба мені треба більше, як іншим?

— Це не ваші слова, Василина Миколаївна.

— Я чую, що говорять жінки в бригаді. Їм добре, ну не всім, але... Вас, Павло Федорович, можуть і не підтримати, скажуть: що йому треба?

— Мені багато треба, і вам, Василина Миколаївна, багато треба. Всім! — він підвищив голос, бо нервував, весь час відчуваючи, що не має морального права на такі слова.

— Вам так здається, а насправді кожному треба мало...

— Ви мене хочете застерегти? — спитав Павло Федорович.

Жінка не відповіла, і він запропонував, щоб сіла в машину. Ввімкнув першу швидкість, потім — другу, так і їхав на другій, щоб не трусило, і знову здійнялася жовта курава і потягнула за машиною, відпливаючи убік, до водоймища.

— Власюк, він не такий уже й... не такий уже й поганий.

— Ви так думаете?

— Люди говорять.

— Хай говорять, що хочуть, а я проти совісті не піду.

Жінка сказала, сіпнувшись, хоч машина йшла плавно:

— Ой!

Павло Федорович подивився на неї, бо не зрозумів, що це означало, тоді спитав:

— Так і будемо гратися в мовчанку?

— Не знаю... Ускладнили ви все... я від вас не чекала...

Павло Федорович пенароком натиснув на акселератор, і машина зробила різкий ривок, підкинула на борозні. Так, я сам ускладнив, подумав він, уже не збавляючи швидкості.

— Може, не самі? — повернулася до нього жінка. — Може, ви й не думали...

— Не виправдуйте мене.

Але Василина Миколаївна його перебила, бо ще не закінчила думку:

— Мабуть, ви не подумали, звідки дме і куди занесе...

— Ось як... — кинув Павло Федорович збентежено, бо

Йому здалося: зрозумів, що мала жінка на увазі, а їй теж здалося, що зрозумів, і тому мовчала.

Ось як, продовжив Павло Федорович подумки, їй незручно казати прямо, бо вважає, що печесно йти проти людини, яка її підняла на п'єдестал. А Семен її таки підняв, він це вміє, він знає, кого і коли треба підтримати, а я хочу підняти тяжку колоду. Павло Федорович позаздрив Семеновому талантові керівника, що постав тепер перед ним у долі Василини Волошки, яку той колись підтримав, щоб вивести в передовики, втім, і тепер її підтримував: з кожної трибуни хвалив за успіхи, але не запобігав перед нею — за промахи критикував нарівні з іншими, може, лише дещо делікатніше.

Так, вона має на увазі Семена, продовжив Павло Федорович, уже не сумніваючись у своїй догадці і не гальмуючи радість, бо й сам давно зрозумів, що винуватий не тільки Власюк, а може, навіть найменше винуватий Власюк. Він якось завів був про це розмову з Михайлом Іллічем, і той розвів у подиві руками, сказав: та ти хоч думаєш, що говориш?! Йому й інші так казали: ти думаєш, що говориш?

— Підкиньте мене в бригаду, якщо по дорозі, — попросила жінка діловим тоном, пачеб хотіла сказати, що не бажає продовжувати цю розмову.

Вони спустилися узвозом до річки, майже пересохлої за літо, Павло Федорович оглянув, де надійний брід, щоб не засісти в ковбанах, вибитих вантажними машинами, що возили з колгоспного кар'єру будівельний камінь і щебінь.

— Отак воно, Павло Федорович, — сказала жінка протяжно. — Каменем торгуємо-промишляємо... Підвищуємо удої, врожаї, будуємо нове село...

— Я думав, Василина Миколаївна, що ви... — затнувся, не знаходячи потрібного слова, щоб не образити жінку.

— Думали: сидить баба в тих огірках та помідорах і нічого не бачить, бо затушили їй очі славою. Думали: бачить лише свої помідори та огірки, і в очах у неї лише червоно та жовто, та зелено від тих помідорів та огірків...

— Я так не думав, — виправдався Павло Федорович, хоч думав саме так. — Я вас знаю давно, але ви мені ніколи таке не говорили, і я гадав, що він...

— Що він мене купив, ви так гадали.

Обоє презирнулися, і жінка продовжила:

— Дехто це вміє: зробити добро — і ти йому боржник на ціле життя. За день чи два може всіх відблагодіяти, обійти всіх, як піп з кропилем, потім спокійно жити на проценти.

— За день можна виконати життєву програму, втім, при бажанні можна й більше... Ото герої!

Тим часом доїхали до плантації, що зеленіла над річкою, чітко вирізняючись свіжим кольором з попелястого тону стерні. Там працювало півтора десятка жінок, здалека всі вони здавалися чорними, а коли підїхали ближче, Павло Федорович помітив ще й синій колір. Чорно-синє, подумав він, а Василина каже: зелено-червоно-жовте. Всі старі, хоч би деь свіжий колір. Підмітає місто сільську молодь, раз лише оглинемося — а то сама Василина Волошка стирчить, сама на всю бригаду, а потім і її не буде, а земля буде — вона мусить родити хліб, помідори, огірки.

— Скільки у вас дівчат у бригаді?

— Я сама, — відповіла жінка. — Та що ви так дивитеся? Я наймолодша, п'ятдесят п'ять...

Павло Федорович аж відвернув голову, щоб не видати, що це його щиро здивувало, бо насправді Василина Волошка виглядала старшою, вже й дочки її були немолодими, мали свої сім'ї — Павло Федорович обох колись учив у старших класах, зараз уже вони позакінчували вузи, працюють у місті. Він часто наводив цей приклад у доповідях як добру ознаку часу. Подумавши про те, що Волошка скоро піде на пенсію, спохмурнів. Так і випроваджуємо, з почестями, з шанобою, по заслугах, при мені вже скільки пішло! Сенько, Масло, Приймич, Попик — всі передовики, інших не пам'ятаю, а передовиків пам'ятаю. На них тримається. І ось скоро й Василина піде. Ні, вона не піде, в усякому разі ще не скоро, Попик не йшов до останнього дня. На ньому ферма трималася. Що значить одна людина! Одна маленька людина... Брешеш, Павле, не маленька. Кабана на кілограми ціплять. Василина Миколаївна ось яка, а сама за десяткох. Ні, вона бригаду не кине, такі залишаються до останнього, я лише тепер догадався, що й вона колись дійде до межі, всі ми колись прийдемо до цього і будемо шукати собі заміну, щоб не залишити місце порожнім. Моя Нелька мене не замінить... Ах, Нелька. Деь допущено помилку, але я про це тепер не буду думати, колись на дозвіллі ґрунтовно засяду за цю справу і таки вгризну. Смішний я, їйбо, думаю, що колись буду мати час. Життя передишок не дає, все — на ходу, на марші, а потім звалишся і буде по всьому. Хтось проаналізує і скаже: туди йому й дорога.

Павлові Федоровичу не хотілося підходити до жінок, і виправдався тим, що не хоче їм заважати, бо й так ледве встигають, але в душі знав, і Василина Миколаївна догадалася: боїться, що хтось йому нагадає. Турбуючись про се-

бе, не відразу помітив, що Василина сидить у борозні. Він спитав, що таке, потім взяв за руку, злегка потрусив:

— Вам погано, Василина Миколаївна?

— Нічого... зараз пройде, — відповіла, силкуючись осміхнутися... — Все пройде.

Справді, все скоро пройшло, і Павло Федорович дивився на неї із співчуттям і чоловічою ніжністю, думаючи, що вона прекрасна жінка і її треба берегти, бо сама не вміє.

— Вам ще не треба було на роботу, вам — на курорт, підлікуватися. Ось ми зараз над цим і подумаємо.

— Ні на які курорти я не поїду. Чи треба ліпший курорт, як тут?

— А ви хоч раз за життя були?

— Не була й не хочу.

Павло Федорович аж позлився за таку її відсталість, бо то й справді селянська відсталість: не треба мені ніяких лікарів і ніяких курортів, хай нероби туди ходять. Батько теж ніколи не хотів лікуватися, подумав Павло Федорович, запізно співчуваючи батькові за те, що не пожив посправжньому, по заслугах, а нероби знають усі санаторії, усіх лікарів, мають час цим займатися, потім хваляться, на яких морських пісках вилежувалися.

— На пенсію я подаю... там відпочину.

— І правильно, бо куди годиться — ціле життя без вихідного, — зрадив Павло Федорович, що жінка таки послушалася його поради. — Передихнете, підлікуєтеся, а потім — далі...

— Після пенсії, Павло Федоровичу, далі нема, — осміхнулася жінка, і він відмітив, що в неї некрасива усмішка, і що їй треба замінити стальні коронки, тоді все буде гаразд. Він так і подумав: все буде гаразд, і лише тоді дійшло до свідомості, що сказала жінка, і він спитав: — Не вже ви серйозно, Василина Миколаївна?

Вона змовчала, але він зрозумів, що то серйозно, і жінка мовчала саме тому, що то серйозно, і не хотіла вступати в суперечку.

— Я поставлю питання на парткомі.

Жінка знову нічого не сказала, наче їй було байдуже — поставить Павло Федорович на парткомі питання про її вихід на пенсію чи не поставить. Після серцевого приступу була дуже бліда, і ще більше проглядала в її зовнішності та старість, що просилася на заслужений відпочинок, і Павло Федорович розумів, що вона має рацію, бо чесно працювала ціле життя і, якщо хоче йти на пенсію, то це теж чесно.

Він пішов слідом за Василюю Миколаївною до жінок,

до тих чорно-синіх жінок і чомусь збентежився, побачивши, які гарні, які свіжі помідори, як вони яскраво червоніють у ящиках. Всі куці були в червоному, а жінки — в чорному та сипьому. Радісно й крикливо, як діти, зустріли бригадира, розпитували про здоров'я, а вона поцікавилася, як іде робота. Жінки поскаржилися на відсутність машин, через що зібрані помідори залишаються на полі й по два дні.

— Скільки машин було сьогодні? — спитав Павло Федорович.

— Була одна, а більше й не обіцяли, бо всіх перевели возити камінь, порожніх ящиків теж нема і помідори будуть зсипати просто на землю, а хай-но вдарить дощ, тоді ніякою машиною сюди не добратися, і врожай погине.

Погано, подумав Павло Федорович, бо нічим було заспокоїти жінок. Вони мають правду, може пропасті готовий урожай, але й Власюк має правду, коли форсує відправку каменю, бо колгоспові потрібні гроші. Ну от, Павле, до чого ти дожився — починаєш підтримувати Власюка. Погано. Все-таки я щось мушу зробити, треба буде розібратися у транспортній колотнечі, найперше поговорити з бригадиром механізаторів — розбалували ми цих людей — скажеш різке слово, а вони: кинемо, поїдемо в місто, там заробіток кращий і повага не така. Ну й котіться під три вітри. Гм, легко сказати, котіться, а звідки взяти інших, з кишені їх вийняти? Кожен водій на вагу золота. Треба міняти стиль роботи — ось що, але я не знаю, як його міняти, на що його міняти. Шило на мило. Семен знаходить з людьми спільну мову і Власюк знаходить, а я не можу. Всі люди як люди, а я ніби з іншої планети. Мама казала, що я трохи раніше з'явився на світ, інші собі мирно чекають, поки прийде час, а я — ні. Василина Миколаївна, мабуть, теж така, й вона нерозумна, а ті, розумні, не квапляться, їх, мабуть, кулаками треба гнати: гей, лінюху, засидівся... До комунізму — теж поволеньки, хай спочатку інші, хай протопчуть стежку, а ми потім, хай обживуть ту цілину, а ми вже потім... А Василина Миколаївна завжди квапилася, а тепер хоче відпочити, вона й справді хвора, у неї з серцем погано. І в Нельки серце, знову подумав Павло Федорович, відчуваючи, що це його весь час ятрить, як камінчик в черевіку. Порок серця... Звідки я це взяв? Ураження серцевого м'яза. Я досі й не чув і не знаю, що воно таке, з чим його їдять. А Василину Миколаївну таки змусимо полікуватися, ще сьогодні поцікавлюся в профкомі про путівку. Далеко, звісно, не захоче, а десь поблизу...

— Ходімо, — сказав він жінці, подаючи руку, ніби повірив,

що вона дуже хвора і без його допомоги не дійде до машини.

— Я залишуся.

— Для чого? Вам треба знайти транспорт, здається, так має робити бригадир.

— А ви це зробите й без мене.

— Це робота не секретаря парткому.

— Секретаря парткому — ні, а ваша — то певно. Я бачу, вас уже вертить, вугликом пече. І в тому ваша біда, Павло Федорович, розтрачуєтеся на дрібниці, — сказала жінка, рушаючи все-таки до машини. — А я й не пам'ятаю, чи стояло у нас питання про те, щоб кожен був господарем на своєму місці, відповідав за справу.

Ось яка вона, подумав Павло Федорович, здавалося, лише свою роботу знає. Він сказав:

— Справді... Це питання ми підготуємо, тільки підтримайте мене.

— Вас усі підтримають.

— А чому досі не підтримували?

— Я вам уже казала.

— Не пам'ятаю.

— Усім добре... Ми вичовгали собі корито, і не можемо з нього вирватися... уже й думки в нас ідуть старими слідами...

— Що ви? — спитав Павло Федорович в подиві.

— Усі знають, що вас рекомендував Семен Іванович, мене теж створив Семен Іванович, усіх він створив, і проти нього ніхто не піде...

— Чому ніхто?

— Чому ви відмінили збори?

— Не відмінили, а відклали, — засоромився за свою справу Павло Федорович, бо саме через це так склалося.

— Комуністи знають, що збори не відбудуться.

— Чорт знає, що тут таке! — спалахнув Павло Федорович. — Я розмовляв з Михайлом Іллічем, він і порадив відкласти.

— Бачите, як?..

— Та нічого я не бачу...

— Ви всі троє друзі — Данч, Бобіля, ви... Ваш попередник чому пішов, ви не думали?

— І ви вірите, що це правда?

— Може, й неправда, але коли є дим — десь тліє, а ви зробили погано, що відклали збори.

— Василина Миколаївна, ну... перед вами не буду ховатися... ви знаєте, як я заплутався...

— Всі знають.

— І сміються з дурня.

Жінка поглянула на нього, кажучи цим, що вона його розуміє і може хіба лише поспівчувати.

— Ви, Павло Федорович, не здогадувалися, що Семен сильний. А він справді сильний.

— Хочете мене налякати, але я не лякаюся.

— Тоді скликайте збори. — Вона торкнулася його руки і попросила: — Я тут зійду, біля стану.

— Я теж піду з вами.

— Ви думаете, що я вже зовсім пікудишня, повний інвалід?

— Мене просто цікавить, де причина. Ось дві машини стоять.

— Тут ви причину не знайдете. Будьте здорові, Павло Федорович. — Вона подала йому руку і злегка осміхнулася.

— Спасибі вам, Василина Миколаївна, будьте здорові.

По дорозі завернув додому подивитися, що робить Нелька.

11

Нелька лежала на дивані із закладеними за потилицю руками і дивилася в стелю, на ній був червоний вельветовий костюм, і Павло Федорович пробував згадати, коли їй його купив, але так і не згадав.

— Звідки це в тебе? — спитав лагідно, бо бачив, що нездорова.

Нелька відповіла відразу і навіть охоче, ніби саме того їй чекала:

— Це мені подарували на іменини.

— Невже?! — здивувався Павло Федорович. — Та він же коштує недешево.

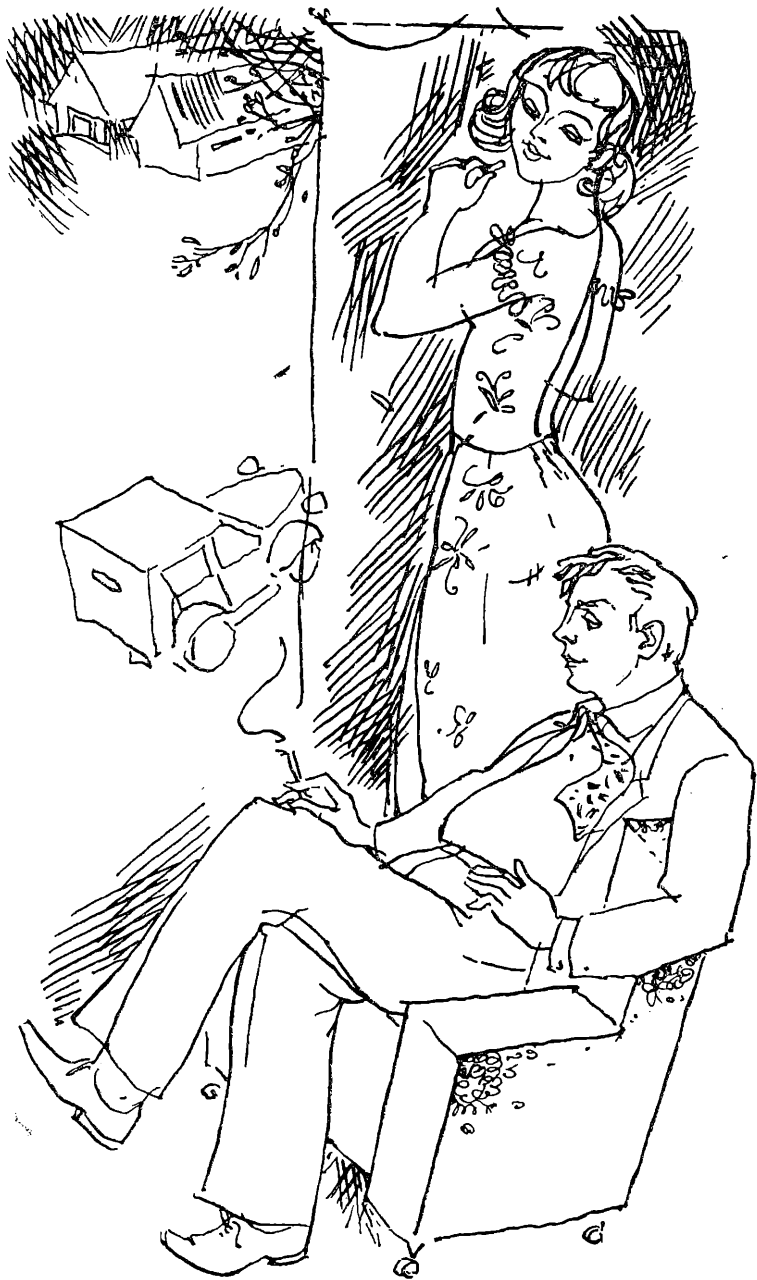
— Двісті карбованців начорно.

— Невже?! — знову сказав Павло Федорович здивовано, хоч у такій ціні не сумнівався: костюм імпортований і продається снюкулянтами за дикі гроші. Він здивувався, хто б то міг подарувати Нельці таку цінну річ.

— Чому не питаєш, хто подарував, адже хочеш знати? — спитала, дивлячись у стелю. — То не кульок цукерок і не книжка з написом.

— Справді, цікаво.

Нелька й далі лежала горілиць, підігнувши праву ногу, обтягнуту червоною матерією, весь костюм гарно облягав ді-

вочий стап, і Павло Федорович збентежено дивився на свою дочку, не знаючи, чи радіти, чи лякатися від того, що оце раптом побачив, — Нелька десь поза його увагою, хтознаколи і як виросла в дівчину, округлилася, стала звабливою. Йому спало на думку таке, про що досі ніколи їй не думав і навіть не догадувався, що настане час, коли про це треба буде подумати. І ось цей час настав, зовсім несподівано, значно раніше, ніж здавалося Павлові Федоровичу тоді, коли померла дружина, і він злякався своєї самотності — не перед світом, не перед людьми, а саме перед дочкою, перед її майбутнім дівочтвом і якщо тоді якось втішав себе і не впадав у відчай, то лише тому, що до того ще було неймовірно далеко, так далеко, що видавалося не зовсім реальним. Я з нею ніколи про такі речі не говорив і зараз боюся говорити, але щось мушу зробити, адже я батько. Я цього завжди боявся, а воно так прийшло, його принесли роки, хотів я того чи ні, Нельку теж воно не питало, хоче вона чи ні. А може, вона й хотіла, ми всі хочемо чимскоріше осягнути себе такими, якими маємо бути, якими призначені бути. Та тільки це така таємниця! Адже Нелька ще тільки підходить до... А я їй не знаю, до чого людина підходить у сімнадцять, а хоч би і в сорок, переді мною така ж таємниця, така ж темрява мого «я», як і перед нею, бо ніде нема межі, і я так і досі не вірю, що вже осягнув себе усього, що я лише для того прийшов сюди, щоб стати секретарем парткому, який буде витрачатися на якісь дрібниці. Хіба це те, заради чого варто було приходити? Годі, я не про себе маю тепер думати. Але як її спитати, власне, що спитати? Ах так, хто їй подарував той костюм?

— Цікаво, кажеш? — перепитала Нелька аж згодом, видно, над чимось подумавши, зважившись на щось вельми серйозне, бо повернулася до батька обличчям — воно було напружене, наче мала вступати в бійку.

— Я теж сказав, цікаво.

Але Нелька раптом відсахнулася від уже готового наміру.

— Дівчата... однокурсниці... — сказала байдуже їй повернулася до стіни.

— Ти говориш неправду.

— Хіба тобі не однаково?

— Як можеш таке думати — однаково! — крикнув Павло Федорович, але крик його був не сердитим, а здивованим, благальним, здавалося, цей тон мусила б зрозуміти дочка і відповісти щирістю, але вона не відповіла, і Павло Федорович розгнівався: — Я в тебе батько чи ні? — Він розу-

мів, що розмови уже не вийде, але й не бажав її, бо все одно не міг говорити про те, про що треба було говорити з дорослою дочкою, — про такі речі могла говорити тільки мати. Все-таки, коли вже зроблено початок і коли трапила-ся ця рідка нагода, зрештою, коли всередині все кипіло, він мусив щось сказати. — Я не розумію, що ти за дитина. Виросла ось яка, віддавати хоч сьогодні, а... дідько знає що... Я просто не знаю, що ти робиш, чим живеш, звідки в тебе такі дорогі речі — нічого не знаю. Наче якась квартирантка...

Він сварився, усвідомлюючи, що то ні до чого, що від того буде гірше, але іншого не міг зробити в цій проклятій ситуації, коли раптом відкрив, що його дочка, нікого не питаючи, стала дорослою, чого він ніяк не сподівався і чого завжди лякався.

Хоч би раз поділилася зі мною своїми справами, хоч би сказала що-небудь.

Нелька, ніби її щось вколело, раптом схопилася з дивана, ривком голови відкинула з обличчя волосся, і Павло Федорович побачив у її очах сльози.

— Що тобі сказати? — крикнула вона, стиснувши на грудях кулаки. — Хіба ти не розумієш, що я тобі нічого не можу сказати?

— Але хоча б скажи, добре в тебе чи погано, — стільки можна?

— Погано, ну й що? Допоможеш? — Стала перед ним у напруженій вичікувальній позі. — Ось бач... І я тебе прошу, татку: не турбуйся за мене і не переживай, коли щось таке... погане або хороше. Ти ж сам бачиш, що я вже не мала, і якщо досі не пропала, то тепер уже й не пропаду, не бійся. А якщо хочеш знати, у мене все в порядку, просто посварилася з Ернестом, бо напився... Ну, а ти знаєш, яке в нас... у жінок, — вона так і сказала: у жінок, але він не замітив.

— Ти говориш правду? — перепитав довірливо й благально, уже загодя відчуваючи полегкість від того, що з дочкою нічого не трапилося.

— Ну, кажу тобі: просто посварилися, — повторила Нелька, вимушено осміхаючись, щоб заспокоїти батька. — А завтра помирюся, і буде все добре.

— А що то за вбивство?

— Та хто їх знає, що там вигадали... А питають нас, бо ми були в ресторані і той підходив... ніби ми знаємо. Пропу тебе, татку, заспокойся. — Вона знову готова була заплакати.

— А чому пішла з занять?

— Я не могла в такому стані... Сказала курсовому, що нездорова. Ну, повір мені, татку.

— Вірю, вірю, тільки не плач, — охоче погодився він. — Ти хоч їла що-небудь сьогодні?

— Та їла, — відповіла дочка дратівливо.

— Ну й гаразд. Я теж щось перекушу, тільки що? Може, порадиш, що мені з'їсти? Не знаєш, правда? А от я знаю. Збігай, будь ласка, зірви пару помідорів... тільки гарні, достиглі — от і все.

Він відчув, що раптовий перехід до ласкавого тону недоречний, бо Нелька прекрасно відчуває фальш, але подумав: хай і вона зрозуміє, що ставить мене в дурне становище, що мені з нею важко, страшенно важко. Так і мав їй сказати: слухай, дитино, ти ввійди в моє становище. Ні, скаржитися не треба, а не терши людей, коли починають хиткати. Просто ти мене, дочко, зрозумій — от і все. Дівчина ти гарна, розумна, кмітлива, і я тебе люблю, може, навіть більше люблю, як годилось би, любов — це таке зілля, що коли багато — шкодить.

Нелька принесла три червоні помідори, порізала їх на тарілці, посолила і спитала:

— Так і будеш їсти одні помідори?

— Чому — одні? З хлібом, сіллю. Власне, я й не голоден, — взявся заспокоювати дочку, коли помітив її стурбованість.

— Ти мене отак завжди... обдурюєш. Ти й не голоден ніколи, ти й спокійний, щасливий, задоволений мною...

— Так, саме так: і спокійний, і задоволений тобою, і ситий... Ну от що, відріж трохи сала. Помідори з салом люблю.

— Ну, чому ти зі мною так? Я знаю, що ти сало не любиш.

— Нічого ти не знаєш і не мели дурниць.

З'їв пару помідорів і кілька шматочків сала, випив горнятко молока і був справді задоволений, що все минулося і тепер може спокійно йти в своїх справах.

Телефонний дзвінок втрутився в цю його налаштованість на спокій зовсім недоречно. Хотів взяти трубку, але Нелька кинулася перед ним, загородила собою дорогу, і він зрозумів, що чекала цього дзвінка. На батька оглянулася з благанням, щоб не підслухував, і він вийшов з хати, але піти в своїх справах не наважився, бо мусив знати про що дзвонили, чому Нелька так стривожилася.

Ну от, сказав собі з докором, а я такий спокійний, бо в

дочки все гаразд. Нічого не гаразд, заплутане все, і ні в чому вона без мене не розбереться, а я не знаю, як їй допомогти. Говорити легко: не пропаду. Мабуть, у дівчат найнебезпечніший вік — сімнадцять. Втім, звідки мені знати, який вік небезпечний, а який ні? Я з головою поліз у всілякі господарські справи, вихованням дочки не займаюся і не знаю — як, бо все, що тобі читали в університеті з педагогіки, годилося лише для того, щоб скласти екзамен. А життя от яку загадку поставило! Тисячі загадок, що ні в яку формулу не влізають. Василина, Нелька, Семен, Власюк, я сам... Ах боже, якби не вона, може, до цього не дійшло би. Не те я говорю. Марта ні при чому, і негарно валити свої гріхи на чужу голову, бо в кожного одна голова і життя в кожного одне — його не вистачає на всіх. А винуватий тільки я сам, мабуть, тільки я сам. Ну, з ким там вона говорить? Що в неї?

Коли згодом Нелька вийшла з хати, обличчя її було бліде, вигляд стурбований. Вона не сподівалася застати батька надворі і наразі застигла, але швидко знайшла себе і сказала, надаючи голосові і обличчю спокійного виразу:

— Дзвонила подружка... у нас комсомольські збори. А я забула.

— Та вже пізно.

— Не я назначала час.

Скільки там шестерень у тій голові вертиться! Отак блискавично зреагувала. І справді доросла й досвідчена, сказав собі Павло Федорович з подивом і страхом за доччину дорослість. І ніякі не збори, я це розумію, але хіба піду перевіряти? Це було б страшне пониження — перевірка, вони на це чутливі, аж страшно.

— Чому не сказала, що хвора? Ти й справді нездорова.

— Татку...

— Гаразд, я тебе розумію. Тільки не засиджуйся... А може, я тебе підкину на машині, автобуса наче зараз нема?

— Чого ти, татку, став таким причіпливим?.. Якщо збори затягнуться, я, може, й заночую в подруги. Взагалі я тебе прошу: перестань мною турбуватися.

Павло Федорович промовчав, бо щойно думав про безпорадність педагогіки і не хотів бути причіпливим, щоб не виявитися перед дочкою нудним моралістом. Сказав собі: будемо розумними. З тим і поїхав, не чекаючи, щоб Нелька замкнула двері і не турбуючись більше, чи вопа їх замкне, чи піде на автобусну зупинку, а чи подається через город на дорогу, щоб зупинити попутну машину, як робила часто, коли не було автобуса.

Павло Федорович зайшов у колгоспну контору, але там ще нікого не було, бо до початку наряду залишалася майже ціла година, і він сів за стіл економіста, він завжди на нарядах сидів за цей стіл, а справа від нього сідала Василина Миколаївна, зліва — завідувача фермою, а в інших постійних місць не було. Чого я прийшов так рано? — спитав себе і встав. Я втратив відчуття часу, у мене цей день, як рік, у щасті час летить скоро, а коли біда, ледве накульгує. Цілий місяць я був таким щасливим, що й голову загубив! Я був справді щасливим, аж не віриться, що життя може так розщедритися перед рядовим секретарем парткому, такі щасливі дні готуються, мабуть, для когось вищого, а потім виявляється, що тому не треба, тоді й перепадає секретареві, як крихітка від багатого стола. Але то здоровенна крихітка — на цілу громаду вистачає. Втім, чому я тут стовбичу, чи в мене нема ніякої роботи? Виявляється, нема, я став зайвим, виявляється, можна й так: рахуватися при ділі, а фактично бути зайвим, самоскороченим. А тепер мене скоротять, для когось звільниться місце, цікаво, для кого, може, для самого Михайла Ілліча, це дуже можливо, навіть ду-у-уже можливо, бо який ти, в дідька, ідеологічний керівник, коли син — хуліган і забіяка, не дає людям спокійно жити, ти його так виховав. А моя Нелька — з ним, вони щось натворили... Цікаво, все-таки, для кого місце? Чому порадив відкласти збори, невже Василина Миколаївна каже правду? А вони з Семеном — друзі, навіть великі друзі, і коли цей полетить, тоді Михайлові теж перепадає — адже підтримував, піднімав до неба. Ось як воно складно буває. Але я не вірю, щоб Михайло свідомо... Семен його міг заплутати — це інша справа. Ну, Василина Миколаївна — молодець, вона, виявляється, все розуміє, а от я її не розумів...

Павло Федорович швидко вийшов надвір і подався поза будинок правління під старі яблуні, там порпалися кури, біля доріжки лежав плюгавий собака, і Павло Федорович, щоб не розгортати далі допіру зринулу підозру про Михайла Ілліча, подумав, що оця картина — ото і є справжнє село, що воно було таким зроду-віку: кури, собаки, затишшя, ще лише бракує якоїсь виразної деталі, наприклад, цигана-лахмітника з візком, запряженим старою конякою. Але це було таке перебільшення і таке відверте й недоброзичливе глузування з Семенової ідеї, що він сказав собі: не вередуй і не шукай чорне на білому.

Він прогнав курей і сів на лавицю, яку зробив собі сторож Гомілка з старих смерекових дошок, лавиця була широка, що можна було й полежати, і була позначена пляма-

ми пташиного та куриного посліду. Маючи багато вільного часу, Павло Федорович вирішив посидіти, відпочити від усіляких думок, якими цілий день мучився. І тут же продовжував думати: я допустив помилку на тому вечорі в лісі, втім, обдурюю себе — то вже була помилка від помилки. Я тоді не догадувався про її почуття, взагалі я тоді не думав, що зможу колись подивитися на жінку, зрештою, обоє ми тоді були нерозумними і не догадувалися, що робимо. А тепер розумні? — спитав себе з сарказмом. — Ми сьогодні страшенно розумні, бо знаємо, що вчора зробили помилку, і знаємо, що помилятися — погано, ми страшенно розумні. Він скрушно посміхнувся, потім підняв із землі шматок старої газети, витер нею лавицю і сказав: от які ми розумні — спочатку штанами, а потім уже газетою.

Тінь від яблуні посунулася за вулицю, плуговий собака прокинувся, позіхнув і облизався довгим рожевим язиком, і Павло Федорович кинув у нього грудкою і сказав:

— Пішов до дідька!

Але собака не йшов, а дивився на Павла Федоровича і запобігливо бив по землі хвостом, обліпленим реп'яхами. Ну й дивися, сказав йому Павло Федорович і відвернувся, бо то була гидка з вигляду тварина. Проймаючись даремною бенгетою, він подумав: Марта мені мстила за те, що я її не помічав, і Нельку відкинула, щоб гірше допекти. І хто знав, що воно колись так одізнеться? Втім, я відразу бачив, що може бути погано, бо Нелька змінилася.

Його тоді найбільше турбувало те, що Нелька ввійшла в себе, замкнулась, часто стала відпрошуватися до міста на дитячі фільми. Спочатку брала з собою когось із шкільних подруг, а потім їздила сама — казала, що має досить подруг у місті. Павло Федорович неохоче відпускав її з дому, але бачив, що в тих відлученнях вона почала видужувати від душевної травми, і не став їй заперечувати, лише наказував: бережи себе, дивись, щоб під машину не потрапила.

Одного разу привела додому якогось довготелесого хлопчачка, власне, не вона його привела, а він її привіз на велосипеді. Хлопчак назвав себе Луїсом, він не сподобався Павлові Федоровичу своєю розв'язністю й невихованістю, Павло Федорович попросив дочку, щоб з ним не дружила, і Нелька відразу погодилася: добре, татку, я не буду, коли ти не хочеш. Але в цій надто легкій згоді він відчув пещирість, і то його налякало, він зрозумів, що Нельці таки доконче потрібна Марта Матвіївна, та zarazом відчув, що Марта Матвіївна потрібна і йому. Це почуття визрівало в нього повіль-

но, аж поки, підштовхнуто батьківською турботою про дочку, не переросло в томливу і світлу необхідність бачити Марту Матвіївну, чути її голос. Він раніше переживав такі почуття до покійної дружини, вона тоді й уві сні з'являлася йому, а тепер бачив у снах Марту Матвіївну і остаточно зрозумів, що то серйозно.

Відкинувши всілякі вагання, зайшов до неї увечері і застав там Семена, й догадався, що, мабуть, пізно. Марта Матвіївна розмовляла з ним привітно, але з усього видно: чекала, щоб скоріше залишив її з Семеном Івановичем, і він їх залишив, а під хатою, коли вийшла провести, спитав:

— У вас серйозно?

— Я і з вами, Павло Федорович, не жартувала, — відповіла вона визивно, наче напрошувалася на сварку.

— Ще не пізно, Марта Матвіївна. Я вас прошу... я не зможу без вас.

— А я над цим більше не хочу думати, я змучилася.

— Але попереду ціле життя, і що, коли доведеться думати і мучитися ціле життя?

— Ну, як уже буде. Ідіть, Павло Федорович, я чоловіка залишила в хаті.

— Він вам чужий, як і я.

— Це ви так думаєте.

Другого дня Марта Матвіївна від нього вже не ховалась, як досі, а наче б сама шукала нагоди, щоб поговорити. Зайшла до директорської у якійсь справі, непрошеною сіла навпроти Павла Федоровича, поклавши перед себе на поліровану дошку стола, наче пропонувала йому подивитися, білі з ніжною шкірою руки. І Павлові Федоровичу відразу впав у вічі золотий перстень, хоч він ніколи такими речами не турбувався, бо не був ні заздрісником, ні речоманом, але в даному випадку недешева золота річ, яку Марта Матвіївна на свою зарплату не дуже могла собі дозволити, розтлумачила йому і складність, і разом банальну простоту того, що трапилося. Його боляче дрягнуло не то співчуття, не то образа, і він не знав, як має зараз поставитися до всього, бо той перстень, що так колюче блищав на пальці молодій жінки, видався йому чимось непристойним, наче в нього була визначена ціна Мартиної жіночості, ціна її самоощукання. Він спитав:

— Пригадуєте, на одному уроці ви так емоційно говорили дітям про дешевість цих речей?

— Ой, ой! — сказала вона, кумедно удаючи жах, і силувано засміялася. — Ми ідеалісти, а до всього такі речі теж пригодяться.

— До всього! А якщо це і є все?

— Як ви можете так ображати! — з відтінком милостивості похитала вона красивою світлою головою, видаючи ще одну коштовність, якої досі Павло Федорович не побачив.

— Це ви ображаєте, Марта Матвіївна. Всіх ображаєте, хто думав про вас інакше.

— Цього я не сподівалася.

Вона подивилася на нього зневажливо, нищівно, і то було відповіддю, яка змусила Павла Федоровича трохи погамувати себе. Може, я й справді помилився, подумав він. Адже так, до всього і це пригодиться, яка жінка не хоче бути красивою? І я перебільшую, вона не могла б опуститися так низько, вона горда. А Семен справді хороший чоловік, мені з ним нічого міряться. Хто я біля нього?

— Пробачте, Марта Матвіївна, — попросив він винувати. — Думаю, вам не важко зрозуміти причину моїх емоцій.

— А ви, Павло Федорович, артист! — сказала вона захоплено й весело. — І ви мені подобаєтеся, чесне слово.

— Тепер вирішили сказати?

— А я вам і раніше, здається, казала, тільки ви не чули.

— Нічого ви такого не казали, Марта Матвіївна, — заперечив не надто твердо.

— Та я ж до вас сваталася.

— Не намовляйте на себе.

— Це я від вас уже чула.

Марта Матвіївна трималася незалежно. Щоправда, за інших умов Павло Федорович міг цього й не помітити, бо вона, мабуть, не вперше поводитися так, але тепер її поведінка заключала в собі відповідь на всі запитання, які Павло Федорович хотів їй поставити і які в цій ситуації не могли зрватися з язика. Для чого вона прийшла? — питав він себе. Похвалитися своїм щастям? Посміятися з мене? Даремно стараєтеся, Марта Матвіївна. Мабуть, даремно, я ще не зовсім тухтій і не з воску зліплений, щоб легко танув, треба високу температуру, щоб я розплавився. Але то були напівпорожні слова, самообман.

— Марта Матвіївна, це вже остаточно?

— Чому це вас має цікавити?

— Я все-таки директор, — невміло пожартував Павло Федорович. — Догадуєтеся, яка моя роль в подібних випадках?

— Як директорові могу сказати: так, остаточно. Може, ще сьогодні розпишемося...

— Ви жартуєте? — спитав Павло Федорович підвищеним тоном, не вірячи її словам. — Не робіть цього.

— Я й досі не сиділа під решетом, — відповіла вона різко, — а тепер уже пізно.

Ні, це вона такі жартує, глузує з мене, подумав Павло Федорович, хоче подивитися, що зроблю. А я не знаю, що зробити. Мабуть, попрошу. Ну і що, попрошу! Хоча б заради Нельки, бо потім і справді може бути пізно. Але ж вона... Ні, мабуть, вона тепер уже не здатна нічого зрозуміти і лише хоче, щоб сам себе принизив, щоб себе розтоптав, то для неї було б приємно. Ні, цього я не зроблю, дорога Марта Матвіївна.

— Не знаю, що вам сказати, — промовив стримано. — Видно, залишається одне — побажати вам щастя.

— Спасибі за великодушність, — зробила вона веселу гримасу, в якій Павло Федорович зрозумів насмійку над своїм незграбним сватанням. — Все-таки на весілля я вас не запрошу, щоб не витрачалося на подарунки.

Насміхається, знову подумав Павло Федорович, ну й на здоров'я, я це стерплю.

— І не хочу змушувати вас лицемірити, як будете проголошувати тост за щастя молодих.

— Скоро?

— Я вам сказала: сьогодні розписуємося.

— Коли він встиг? Я тільки збирався...

— Не всі такі нерозторопні.

— Так, люди спішать жити. А я маю час, почекаю.

— Кого?

Чому вона таке питає, чи їй не байдуже? А от посміхається, хитро посміхається, і я зроблю їй приємність, хай їй буде ще веселіше.

— Кого, питаєте? Вас, Марта Матвіївна.

— Ой, ой, — скрикнула вона у своїй манері. — Довго доведеться чекати.

— А я не поспішаю... тепер уже не поспішаю.

Вона пішла, а Павло Федорович ніяк не хотів повірити, що то остаточно.

Він ходив розгублений, засмучений, але більше не пробував що-небудь робити, щоб повернути втрачене, і всі його зусилля були зосереджені на тому, щоб забути. Втішав себе: час усе зробить, треба лише довіритися.

І нічого розумного не зробив той час, сказав собі Павло Федорович. Він знову підняв із землі зіжмакану газету, витер лавицю і пересів, бо де сидів досі, вже припікало сонце. Нічого розумного час і не може зробити в таких справах, бо то надто серйозні справи, і мені нічого було на нього по-

кладатися, щоб дійти до цього. Ось підеш зараз на люди, і хтось засміється тобі прямо у вічі: ну що, довиховував? А нічого — що наварив, те буду їсти, сяду собі і буду мовчки притакувати Власюкові: так, так, ви розумно кажете, Василь Васильович, ви завжди розумно казали, Василь Васильович. Сів у грязюку, то й не кричи, що герой, прикуси язика. Але гарно, мабуть, я виглядав, коли зустрівся із Власюком. Доброго ранку, а-а-а, то ви, Павло Федорович, а я гадав, що якийсь сватач від Семенової жінки. Молодець, наволоч, а я слова не міг сказати.

Павлові Федоровичу зробилося нестерпно жарко, щоки і вуха так почервоніли, ніби до них притулили щось гаряче. Як піду тепер у правління, чи зможу подивитися людям у вічі? Ні, я цей крок зробити мушу!

Коли ввійшов у кабінет, там уже були всі, і він попід стіною пробрався на своє місце, сів, зігнувся над столом і ні на кого не дивився, і на нього, мабуть, ніхто не дивився. Ну от і добре все, я послухаю трохи і піду собі, тільки тут нема що слухати, бо я прекрасно знаю, що в усіх бригадах не вистачає людей, що на Уклопі не заскирдовано солому, що автомашини возять на станцію камінь, а потім роблять ліві рейси. Він знав і те, що має робити завтра кожна бригада, а забігаючи наперед, догадувався, що жодна не справиться з виділеним їй нарядом, бо завдання нереальні, не підкріплені достатньою кількістю ні техніки, ні, тим більше, людей. Треба шукати якийсь вихід, подумав Павло Федорович, але такого виходу не знаю ні я, ні Власюк, ні голова — ніхто не знає такого виходу. І даремно я сюди приперся, щоб дивились, як на опудало, хоч нічого їм дивитися, бо це моя особиста справа.

Його раптом зацікавило: особиста справа. Значить, тут на цьому світі тільки я з Мартою, а всі інші — десь там, па іншому світі. Та тільки насправді не так, і від цього, хлопче, нікуди не втечеш, хоч повідчиняй усі вікна і двері навстіж та засвіти всі люстри, а хоч позамикайся на сім замків, а всі вони тут, і чують кожне твоє слово, і палять тебе очима: негідник, ловелас! Він підвів голову і злякався — на нього й справді дивилися.

Він вийшов, не чекаючи закінчення і нічого не сказавши. Сонце вже спустилося зовсім низько над пагорбом міського кладовища, воно зляняло, побіліло і не ранило очі, і Павло Федорович відчув, що змарнував день, так нічого й не зробивши, і поки вирішував, що далі, сонце сховалося, і земля раптом почорніла, а небо стало ще світлішим, по-осінньому глибоким і дзвінким. І явним контрастом отій свіжості неба

на землю лягав по-літньому задушливий вечір із запахом диму, з кувіканням свиней, гримотінням порожніх відер. Все це говорило про нескінченність сільських турбот — нехай уже й вечір, нехай і ніч, а турботи будуть гасати по полях на тракторах та автомашинах, скакати на конях на пічне.

У Павла Федоровича було таке сильне відчуття втоми, що він вирішив піти на річку. Обмию з себе гріхи, очищуся, засміявся в думці, наперед смакуючи колючий холод осінньої води. Це справжня розкіш — холодна вода, особливо після такого дня. Я добре промию голову, освіжу її, і все стане на свої місця.

Він залишив машину перед правлінням колгоспу, подумавши байдуже, що ніхто не полакомиться на розбиту колимагу, і рушив до річки. Стежка повела поза городами, поминула кілька старих обійсть, і Павло Федорович аж схилив голову, коли порівнявся з хатою Семена Івановича. Він непароком побачив, що в одному вікні вже горить світло.

12

Поки дійшов до річки, зовсім стемніло, вода на плесі стала чорною, тільки посередині, куди не сягало відображення дерев, вода світилася чистим небом і була зовсім гладкою, перухомою. І здавалося, стала твердою, і її вже не міг поколисати береговий вітер, що нишпорив по кущах рідкого верболозу. Було спокійно й затишно, гул тракторів з третьої бригади ледь доносився, а часом, коли завертав вітер, і зовсім зникав, десь неподалік за верболозом вигулювались коні, бо часом озивалося їх сторожке фокання і подзвякування чогось металевого.

Наразі вода видалася Павлові Федоровичу дуже холодною, але поки переплив річку туди й назад, зігрівся, і вода наче зігрілася, так і вливалася в тіло свіжістю й силою, аж не хотілося з неї виходити. Він ще раз поплив до протилежного берега, сильно й енергійно гребучи руками і збиваючи ногами білі фонтани, а звідти вже повертався повільно, відпочиваючи і заспокоюючись. Він ліг на спину і довго лежав на воді, відчуваючи, як усе навколо втишується, як десь під берегом ледь чутно сплескують, вмираючи, хвилі. Він любив цю тишу й спокій води, коли простирався на її гладіні і закладав за потилицю руки. То було дуже приємно — відчувати, як все тіло оповиває цілюща прохолода, і було аж дико, що поза оцим спокоєм, фізичним блаженством, повним комфортом існував світ турбот, нерозв'язаних проблем, від

яких не могла врятувати й оця вечірня ідилія річки і поля з сторожким, аби когось не розбудити, форканням коней, з безшумним мельканням кажанив. Але все-таки було в тому щось гарне й добре, що він міг сховатися у воді, і всі оті проблеми не могли його звідти вигнати на берег, аж поки сам не вирішить, що йому треба покинути цей сховок.

Вибравшись з води, сів на пенюк, щоб трохи просохнути, бо не догадався взяти рушника і не міг витертися. Він чув, як легенько ковзає вода по спиці, тоді зняв із себе труси і добре їх викрутив, залишившись зовсім голим. Мене, мабуть, видно аж до хат, подумав пі для чого, бо знав, що па-справді його далеко не видно. І не мав думки ховатися. Ніхто не дивиться, до мене тепер нікому нема ніякого діла, хоч на якийсь час я тут залишився сам з собою, і я належу тепер тільки собі, і ніхто не має на мене права.

То було таке дивне відчуття й усвідомлення — палезкати собі й більше нікому, що аж збентежився, але його бентеження, як рантом догадався, ішло від того, що це було пей-мовірно і недостойно — палезкати тільки собі і більше нікому. Обов'язково треба палезкати комусь, ну, хоча б оцій воді, що зняла з мене втому, і оцьому вечерові, що дав відчуття незалежності, подумав Павло Федорович. Я буду палезкати їм отаким, як є, первісним, як сама природа, я ще не виді-лявєя з пей, щоб оформитися в свідому істоту, яка хоче па-нувати над світом, я проста одноклітинна амеба, що почи-нає еволюцію до високоорганізованої матерії, переді мною ще безліч віків, поки сформуюєя в розумну істоту.

Одягнув труси, вони були холодні і липли до мокрого тіла. Ну ось, я вже відірвався від дикої природи, бо почи-наю усвідомлювати себе не лише через відчуття холоду, але через етичні й моральні норми — уже соромлюєя без трусів. Це, мабуть, теж біль, коли зрапєно етичну норму, тільки не фізичний. Ось я болію... стривай, як же я болію? Своім ду-ховним еством, а фізично — зовсім здоровий. І з великим задоволенням переклав би той біль па тіло, хай болить, ска-жімо, серце, пирка, плунок. Я завтра піду до лікаря, він оглявє і скаже: нічого страшного, все минеться, тільки при-їміть оці ліки. Душевний біль теж минеться, я знаю, але які то ліки! Може, операція та ще й без наркозу. Розріжуть со-вість, видалять боляки, потім накладыть шви, і буду ходити з тими рубцями й ціле життя, бо таке не щезає безслідно. Ну, чого ти, Павле, тремтиш над собою, наче зроблений з кришталю і боїшся розбитися? А ти хіба не тремтиш? Ні, я не тремчу, бо я завжди наперед заучую свою роль, напе-ред знаю, чим кінчиться.

Так, мабуть, вона не обманювала... мабуть, вона тільки виконувала свою роль. А я був щасливий. Особливо тоді, коли поверталися з міста. Ми обоє чудово виконували свої ролі, тільки я наперед не знав, чим закінчиться і коли опустять завісу. Втім, то вже була, мабуть, не гра, припаймні для мене то вже була не гра. Ми йшли тоді через поле, бо я запропонував не чекати автобус, бо я вже тоді... ні, я вже тоді не грав. І вона не грала, то вже була не гра...

Вечір тоді наступив скоро, осінній холодний вечір з рідкими чорними хмарами, що йшли із заходу і не ставали ні густішими, ні рідшими, а так собі весь вечір ліниво виповзали з-за обрію і текли в одному напрямку, одним руслом. Павло Федорович раніше такого, здається, й не бачив, щоб хмари йшли тільки нешироким рукавом, мов якийсь небесний Гольфстрім поганяв за своєю течією темно-сині крижини або уламки розбитих ураганом вітрильників. Його на якийсь час так полонило це видовище, що забув, для чого замишляв мандрівку через кукурудзяне поле, що шелестіло застарілим цупким листям, наче хтось порпався у смерековій стружці.

— Як ми цікаво розмовляємо, — сказала Марта Матвіївна.

— Я дивлюся на хмари. Ви колись таке бачили? — засоромився Павло Федорович, збагнувши, що він і справді якийсь дивак — попросив молоду жінку прогулятися і мовчить, задерши голову в небо.

— Ой, ой, а я й забула. Тоді давайте ось так, — вона поклала йому на плече голову і, задерши її кумедно, теж задивилася в небо, на ті хмари, які їй показав Павло Федорович, і яких вона досі не бачила, і які її й зараз не цікавили.

Павло Федорович почував себе страшенно незручно, бо не вмів зробити щось таке, чим би дав жінці зрозуміти свої почуття, але й не принизитися, якщо б вона його відкинула.

— Скажіть, Марто... Бачите, я гублюся, як хлопчак... просто не знаю, як спитати...

— Питайте прямо, як на уроці, — сказала вона незворушно, не змінюючи прибраної пози закоханого дівчиська, що дивиться на місяць. — Якщо відповім неправильно, поставите двійку.

— А якщо відповісте неправду?

— Двійка за поведінку.

— Чому ви, ну, чому ви зацікавлені, щоб я пішов із школи? Адже вас не дякає моя вимогливість, як декого, бо

ви любите працювати і хочете, щоб був порядок... і вмієте працювати, і я вас поважаю...

— І все-таки я хочу, щоб ви пішли, і буду ставити на профспілкові збори як голова МК... Можете це пояснювати, як хочете. Скажімо, не хочу піти в розріз з думкою колективу або, скажімо, хочу, щоб допомогли чоловікові, або придумайте ще щось...

— Я не хочу придумувати чи вигадувати.

— Вас цікавить у даному разі моє ставлення до вас. Чи не так?

— Може, й так.

Не «може», справді так, подумав Павло Федорович бентежачись, що Марта Матвіївна його зрозуміла. Втім, я дивак, і нічого таке питати, коли йдеться про інше. Я себе обманюю і її хочу обманути, а вона все прекрасно розуміє, і в тому моя біда, що вона все прекрасно розуміє, мабуть, наперед знає, що буду казати, перед нею дарма ховатися і краще бути прямим, щоб не бути смішним. Слухайте, Марто, мене й справді цікавить, що ви про мене думаєте. От так і скажу.

— Слухайте, Марта Матвіївна, — озвався він і тут же подумав, що не треба було звати по батькові — просто Марта. — Слухайте, Марто, мене й справді цікавить не робота, адже однаково — де працювати, у школі робота теж не легка. — Він зробив паузу і подумав: та не мовчіть, ради бога і не смійтеся. Але він не бачив, чи сміялася Марта Матвіївна чи ні, скоріше всього, вона була серйозною. Так, вона серйозна, сказав собі, і чекає, щоб я договорив до кінця. — Що ви думаєте про мене?

— Тепер, коли ви зі мною, Павле, я нічого не думаю. Мені присмпо, і я нічого не думаю.

— А коли мене нема? — підхопив Павло Федорович, щоб підтримати розмову саме в цьому тоні.

— А коли вас, Павле, нема, я думаю: чому? Ну, чому так дурно вийшло, що вас зі мною нема?.. Ну, скажіть.

Вона повернулася до нього, мить дивилася йому в обличчя, задерши незручно голову, як оце допіру, коли гляділа на хмари, і він бачив її схвильованість, її гарячковість і розгубленість. Вона рвучко поклала йому на груди голову, притиснулася до нього, і він обвив її руками за плечі, пригорнув до себе і відчув, як пахне її волосся, як звучно гупає чи то її, чи то його серце, як вона уся м'якне, повисає в його обіймах. Спробував її поцілувати, але вона сховала обличчя, потім враз відштовхнулася від нього, загорнула долонями розтріпане волосся і хутко подалася геть, кинувши злякано:

— Ні-ні, що ми робимо?

— Марто... Марта Матвіївна.

Павло Федорович кинувся за нею, спробував її затримати, щоб не обірвалось між ними те, що, по суті, ще й не почалося, що, по суті, мало народитися між ними, але ще не народилося. Він розумів, що це був той рідкий випадок, коли стояв зовсім близько до свого щастя, і що це не так, бо й тоді, як їхали з лісового ресторанчика, він теж думав, що то єдиний щасливий випадок, а ось він повторився і, певне, буде іще повторюватися, бо Марта Матвіївна просто незрозуміла йому жінка.

— Марто, ну куди ви тікаєте? — окликнув її наздоганяючи. — Адже все одно нікуди від цього не втчете, бо воно з вами... Марта Матвіївна...

Як це все дурно і смішно, подумав Павло Федорович, я біжу за нею, як хлопчак, і прошу, щоб зупинилася. Але він не соромився за себе, за свою хлоп'ячу поведінку, бо розумів, що так мусить бути, що це — в ньому, і без цього було б страшно нецікаво, незважаючи на те, що, може, завтра або ще вночі осудить себе за необузданість, бо він кожного дня картав себе за необдуманість, а тут ішлося про нечесність, бо втручався в чуже сімейне життя. Я не маю права руйнувати сім'ю, подумав він, щоб себе охолодити, але то була марна спроба, і Павло Федорович прекрасно знав, що то марна спроба. Він любив, хоч досі не хотів у цьому признатися, він так любив, що готовий був кричати: я вас люблю, Марто! Це було в ньому зараз сильніше від будь-яких застережень розсудку. І мелі байдуже, що буде потім, дурні думають, а розумні просто беруть те, що їм належить. А вона належить мені.

— Марто, чуєте, я вас люблю, — сказав з жаром, беручи її за плечі. — Не тікайте, не тікайте від мене.

— Пустіть! — замотала вона головою, вириваючись.

— Ні, не відпускаю... Ходімо звідси...

Спробував звернути із стежки, що вела кукурудзинням, кудись убік, кудись у піч, де ніхто не зустрівся б їм, але не знав, де можна знайти таке місце, щоб ніхто не зустрівся, де такий храм на цій нічній землі? Він так і подумав у гарячці — храм, і то відповідало святості його переживань. Храм любові і щастя на великому невлаштованому для молитов світі... тільки на двох, тільки парами, і не колінопреклонно перед вітарем, із складеними молитовно руками: прости согрішення, а — возвеличи оце чудотворення, стань перед ним на коліна, бо то святе, бо такий догмат людської віри: вірує во єдиного бога, що зветься любов'ю, чистою,

пренепорочною любов'ю. Нехай усі проти, нехай кидають камінням, нехай плюються святенники, а в нас — храм. Марто, Марточко, я тебе люблю, чуєш, люб-лю!

— Ходімо звідси, бо хтось побачить.

— Що ви, ради бога, — скрикнула вона благально. — Невже думаєте, очманіла і можна пасміхатися?

— Ви для мене божество, ви для мене свята, і чи міг би хоч щось подумати?

Стежка вивела з кукурудзи, кипулася по стерні, і тепер можна було іти поруч, але Марта Матвіївна не дозволяла, щоб взяв її під руку, і мусив зробити це майже силоміць і по-чоловічому грубо, лише тоді скорилася і вже не випручувалася і не відсахувалася, коли став її цілувати, лише шепотіла:

— Павлику, Павлику, що ми робимо?

Потім сама обвила руками його шию і стала цілувати пристрасно, гаряче, виливаючи весь жар своєї певитраченої сили — молодой, спраглої, бурхливої. Але як тільки Павло Федорович спробував звільнити руку, щоб взяти за талію, вона зашепотіла, крутячи головою:

— Ні, ні...

— Ти мене не любиш?

— Я вже змучилася, я не можу. Ходімо...

— Куди?

— Не знаю, тільки не стіймо тут. Я боюся, і не знаходжу собі місця, і вже втомилася, і знаю, що не заспокоюся. Ходімо до мене... або до тебе.

І вже не слухала його вмовлянь, швиденько побігла на стежку і йшла квапливо аж до села, Павло Федорович ледве за нею встигав. Він розумів, що то все абсурд, що ні до неї, ні до нього вони не можуть піти, що все це тільки марення, і він злився і застерігав себе: що я роблю?

Вже біля крайніх хат їм хтось зустрівся, але пройшов, не привітавшись, мабуть, не впізнав, а вони його теж не впізнали. Марта зупинилася, подивилася услід нічному мандрівнику і подумала, мабуть, те, що й Павло Федорович: він нас упізнав. І вона сказала стривожено:

— Ой, забудьмо краще. Вона минеться, я знаю, це пройде, лише не треба думати.

Стояли і дивилися услід тому, що їм зустрівся і пройшов, не вітаючись, а той чваловит кудись у поле, і його видно було на фоні неба, а потім чутно стало, як прокашлявся.

— Знаєш, хто це? — спитала Марта Матвіївна.

— Та ну його до дідька.

Зустрічний обірвав раптом всю чарівливість вечора, з яким

Павло Федорович не хотів розлучатися, бо все так і залишилося під чорною завісою недомовленості, нез'ясованості їх відносин. Я лише встиг зрозуміти, що вона мене любить, але від того не стало легше, бо то — лише гачок, за який я зачепився, і тепер повис на ньому, і відчуваю в душі щемкий біль.

Вони пішли в село. В хатах ще світилося, з дворів чулися голоси, і глибокі й пристрасні почуття Павла Федоровича та Марти Матвіївни почали зливатися з щоденністю з її реальними життєвими дрібницями, в якій уже зовсім не залишилося місця для чогось піднесеного, неземного. В цій реальності їх почуття враз дістали цілком довершене вульгарне значення, бо ж ніхто не зрозумів би їх інакше, тільки так — пегідники. Бо так розуміли будь-кого. Павло Федорович, тверезіючи, і сам подумав: я теж не пощадив би нікого і чому сподіваюся для себе іншого, коли я такий, як усі.

І все-таки цей різкий перехід із невагомого стану, коли здатний був звершити навіть неможливе, до цієї буденності, що мала свої безпощадні критерії будь-якого відхилення від норми, він відчув навіть фізично — його пройняла кволість.

Марта Матвіївна подала йому на прощання свою холодну руку і сказала діловим тоном, який ніяк не парував до її недавнього збаламученого настрою, але який був зовсім неминучим тепер, коли вони злилися з життям села:

— Ви побили учня, у мене його заява... Варинця з п'ятого «а». Він написав в облвно, в міністерство.

— Брехня, — крикнув вражено Павло Федорович. — Невже ви можете цьому повірити?

Вони розійшлися, не прощаючись, і Павло Федорович гарячував, злився: а я її обожнюю, і шкода, що не сказав усього, втім, їй не варто нічого говорити, бо й так не зрозуміє, така жінка не здатна розуміти чужі думки, увесь великий світ вона затулила собою, і ніяких таємниць вона мені не відкриє, ні я їй не відкрию... завідуючий райвно до них часто заходить, і все вони разом обміркували, тільки я ніяк не хочу вірити, що вона здатна на таке, от і поставимо на цьому крапку і почнемо нове речення з великої букви... але біда, хлопче, що ти неписьменний і напишеш з малої, бо ти ніколи не станеш грамотним, я лише хочу знати її думку, але для чого?... від того я теж не стану розумнішим, бо я її люблю і роблю дурниці, от, виявляється, б'ю учнів, хуліган, а я й не знав, що я хуліган, одного разу кинуся на вулицю з дрючком і почну всіх гамселити, і пишійть скарги... як усе швидко міняється, ще кілька хвилин тому гото-

вий був на неї молитися, а тепер радий, що пішла, спокійної ночі, Марто, на сьогодні досить, з цього щастя залишимо на завтра, на потім...

Ну от, воно й залишилося, подумав Павло Федорович, сидючи на пеньку і дивлячись на скляну воду, чорну і таємничу в цю пору, коли нема ні вітру, ні людей, а є тільки великий світ з бездонною водою, бездонним небом і на пеньку — ти в сатинових трусиках, у сатиновій білій шкірі, крізь яку до тебе вливається увесь цей світ, і ти нічого не можеш із ним зробити, щоб не вливався в тебе. Може, крикнути: досить, світе, залиши для інших! Але для інших теж вистачає, кожен дістав свою долю сповна, з надлишком. Втім, я тут довго сиджу і переливаю з пустого в порожнє, а Нелька дома сама. Чи, може, не повернулася, заночувала в місті?

Ця думка підняла його з нагрітого пенька, він одягнувся і з вдячністю відчув теплоту штанів і піджака. Ось що значить одяг, сказав собі Павло Федорович із задоволенням і заспокоєнням. Повне щастя — ось що він значить для змерзлого чоловіка, а зараз я поговорю з дочкою — і то буде одне щастя. Два повних щастя за один день — то вже й забагато, але нічого, якось подужаю.

То була іронія, бо він знав, якою нелегкою буде його розмова з дочкою, якщо вона взагалі відбудеться, якщо взагалі застане Нельку вдома і ризикне нарешті поговорити. Оглянувшись, чи не залишив чогось на березі, але здогадався, що йому нічого залишати, бо нічого з собою не мав. Тільки себе й ношу, без будь-яких доповнень, сказав собі з тою ж іронією. Пішов кудись — і тут ти весь, як слимак у своїй хатці. Обдурюю себе, бо не весь — там ще в мене ціле багатство, за яке потерпаю і якого ніколи не позбудуся. Це він подумав про Нельку, але відчув, що емоційна забарвленість думки стосувалася не Нельки — про дочку він завжди думав з відчуттям тривоги й болю, — а Марти Матвіївни, і, зрозумівши це, ще раз ствердив, навіть не змінюючи слів: цього я ніколи не позбудуся. І в цій фатальності була для нього і радість, і мука, і незважаючи на всю складність і ризикованість прагнення, він таки хотів зустрітись з нею.

Додому повертався знову ж побіля її хати, став віддалік і дивився на освітлені вікна. Що вона робить, що там у них? — спитав себе, проймаючись співчуттям до Мартиної долі. Гарний я — накапостив і сховався, а вона сама. «Сладку ягоду рвали вместе»... ось яка вона жіноча доля, яка вона нелегка, а я нічим не можу допомогти...

Світло горіло в кабінеті Семена Івановича, а Марта Матвіївна поралася на кухні, і там теж світилося.

Усе в цьому просторому будинку голови колгоспу назовні було так, як завжди, бо подружжя рідко затримувалося разом у світлиці — Марта Матвіївна після вечері, як правило, мила на кухні посуд, а потім бралася за якусь свою роботу: виправляла зошити, вишивала, в'язала чи прасувала чоловікові сорочки та костюми, які в цього завжди мали святковий вигляд, навіть у будь-якій чорній роботі. Семен Іванович після вечері звично ішов до свого кабінету і читав газети, дивився телевізор або працював над дисертацією, робота над якою через постійну зайнятість господарськими справами непомірно затигнулася.

Кабінет він обставив за власним смаком — дешево, але акуратно й продумано, майже в одному світло-коричневому тоні. Тахта, два крісла, однотонний, без будь-якого рисунка, килимок, гардини на вікні — все лагідного кольору, без різких контрастів у відтінках, хіба що картина із зображенням гірського пейзажу випадала із загального плану своїми яскравими, аж непристойними в цьому оточенні кольорами.

Сьогодні Семен Іванович теж не зрадив своїй звичці, незважаючи на те, що зсередини весь життєвий стереотип у цій хаті був до основи зруйнований і за логікою мав повести за собою руйнування і зовнішніх форм. Після вечері Семен Іванович відразу пішов до свого кабінету, засвітив торшер, ліг горілиць на тахту, потім автоматично носягнув рукою до тубочки за цигаркою, але не припалив, бо не мав бажання курити. Мабуть, це й було єдиною зовнішньою ознакою того, що все-таки щось трапилося в рівномірному життєвому плині сім'ї, в тому її надійному і сталому ритмі, який встановився тут з перших днів і обіцяв бути довічним.

Семен Іванович перебирав, мнув пальцями цигарку, з неї висипався пересохлий тютюн, і він усвідомлював, що то не слід робити, бо дружина дорікне за неохайність та й сам він цього не терпів, але не припиняв механічних рухів великого і вказівного пальців. Його погляд, зосереджений і важкий, спочивав на яскравій картині, яку йому подарували друзі до дня народження «з почуттям глибокої поваги і любові» і яку він любив саме за ці, написані на звороті, слова і нерозбірливі підписи, що їх, однак, Семен Іванович прекрасно розбирав, як і моральний почерк їх власників, незважаючи на хитромудрі закарючки. За кожним кольором картини

Семен Іванович чомусь бачив тих, що її подарували, — за зеленим, що займав непомірно багато місця і, власне, був домінуючим, Семен Іванович бачив секретаря райкому Данча. Справді, чому зелений? — спитав себе Семен Іванович ні для чого. Може, тому, що його багато, як і самого Михайла Ілліча, у моєму житті він зайняв увесь фон, і йому я завдячую своїм теперішнім становищем. Ну, не теперішнім, бо зараз погано, а взагалі... Зараз страшенно погано, і, мабуть, даремно я сказав їй так, мабуть, даремно я себе заспокоював, піби нічого не трапилось. Це мені погу підклали, сволота! Таки підклали! Друзі! «З повагою і любов'ю»... Ні, Михайло ні при чому, він поки що мовчить, а от інші...

Семіна Івановича почала доїмати глуха злість на всіх друзів, хоч ще ніхто, навіть Власюк, не дав підстави для того, щоб лаятись. Мені нічого загодя панікувати, сказав собі твердо, аби відновити звичний спокій, який його завжди огортав, коли, повечерявши, лягав на тахту і закурював цигарку, в якій особливо гостро відчувалася вся розкіш куріння. Мабуть, мені треба зашалити, тоді стане легше. Він взяв з тумбочки коробку, чиркнув сірником і задалегідь відчув не стільки смак цигаркового диму, скільки бажаний смак спокою, що був з ним зв'язаний. Мабуть, не так воно й погано, і нічого пити. Ось як мечеться, тепер йому не до Власюка — треба власну шкіру рятувати, а вона кожному ближча, як чужа. Хоч це й підло, але даруйте, я ж його не гнав, у зашморг, сам ішов, тепер сам і виплутуйся, коли вже заскочив, я нікого не буду рятувати. На це маю право, принаймні, цього від мене ніхто не забере.

Він квапливо курив, але думка не влягалася і спокій не наступав, бо всупереч повній недоторканості зовнішнього порядку, всередині все виявилось перевернутим, розворушеним, наче тут у час його відсутності пролетів ураган. Семен Іванович підвів голову і прислухався, що робить дружина, але не почув нічого і спитав себе злякано: невже побігла? Це запитання вперше за день зринуло в нього з оголеною довершеністю, уперше він уклав у нього безкомпромісне ствердження того, в чому сумнівався як тоді, коли прочитав Власюкового листа, так і тоді, коли приїхав і, здавалося, було вже безглуздо в чомусь сумніватися. Але досі він обминав підозрою дружину і складав усю вину на Мотрича і навіть на Власюка, який — Семен Іванович це розумів — заради себе готовий був на будь-яку підлість.

Крадзькома підійшов до дверей, довго їх прочиняв, щоб не рипнули, і нарешті крізь вузький проріз побачив Мар-

ту на звичному місці за учнівськими зошитами, але те, що вже запало в душу, більше не зникало, наче впала туди не думка, а щось матеріальне, щось важке й холодне. Знову причинив двері, уже не турбуючися, щоб дружина не почула, і більше не хотів лягати, бо зрозумів, що то даремно. Він сів у глибоке крісло, зручно вмовстився в ньому, наче збирався у такій позі просидіти принаймні ніч. Віднайшовши приємне положення, спробував відповідно перелаштувати й думки, але не знаходив нічого, що могло б відкинути підозру. Він досі навіть гадки не допускав, щоб це могло його так стривожити, дивився на такі речі скептично і сміявся, коли дехто застерігав. Він був настільки впевнений у своїй дружині чи, власне, у собі, що не уявляв, як могла б осмілитися.

Вона прекрасно знає, що я для неї значу, подумав Семен Іванович, вона кмітлива і це може не оцінити. І я її вдачу, слава богу, знаю, вона не могла б бути такою спокійною, якби щось. Просто вона прекрасно все це розуміє і прекрасно зіграла.

— Марто! — крикнув він. — Зайди на хвилину.

Жінка з'явилася не відразу, і він старанно її оглянув, піби сподівався побачити якісь сліди падіння, а вона була такою, як завжди, і все-таки його щось вразило, і ствердив для себе: ну так!

— Сядь на хвилину, — попросив, намагаючись зберегти зовнішній спокій.

Вона сіла в крісло, з того боку стола, і спитала трохи голосніше, ніж мала спитати з такої відстані:

— Чого тобі?

— Нам треба з'ясувати наші відносини... Як будемо жити?

— Не знаю, — не змогла приховати нервово напруження. — І мене про таке не питай.

— Ти догадуєшся, що моральне право на моєму боці, і я можу ним скористатися... Але я ніколи не був малодушним. Я тобі вірив і завжди прощав... хоч міг би...

— Що ти мені прощав?! — раптом спалахнула жінка, і Семен Іванович зрозумів, що сказав таке, на що вона інакше й не могла відозватися. — Що ти мені прощав?

— Гарзд, може, в чомусь і я... Святих нема. На землі всі грішні.

— Ну, скажи, що ти мені прощав? — не слухала його жінка, вхопившись за свою кривду, зрозумівши, що то й справді кривда. — Що ти мені прощав?

— Не кричи, бо вікно відчинене.

— А в мене серце відчинене, і я вже не зможу його замкнути.

— Ну от! — грюкнув кулаком. — Виходить, я винуватий. Вона гуляє, а я винуватий! То вже треба втратити рештки совісті. Гаразд, я спробую покласти цьому кінець, далі так не можна. Чуєш, не можна! Щоб жінка мене обманювала?!

Марта Матвіївна вибігла на кухню, причинила за собою двері і за весь вечір більше звідти не показувалася.

Семен Іванович ударив себе долонею по чолю і знову опустився у крісло, і воно від різкого поштовху скрипнуло. Він багато разів повторив у думці: що робити, що робити? До нього, власне, тільки тепер дійшло, що трапилося щось абсурдне, пеймовірне, щось таке, з чим він не може поквитатися ні зараз, ні потім. І поки б на щось зважитися, передусім здивувався з того, що йому треба було аж цілий день, аби збагнути, що з ним трапилося дуже погане. Спробуємо розібратися без гарячування, сказав собі строго, наче сторонньому чоловікові. От що тут трапилося: зрадила дружина — це вже факт, а я такого ніколи не сподівався. Чому? Ну, от скажи собі тепер, Семен Іванович, чому ти ніколи такого і в думці не допускав, а якщо хочеш знати правду, пишався тим, що сміялася з усіх. З усіх! Твоя дружина водила всіх за носи, за нею всі ходили, а ти був спокійний, бо вона твоя... А може, й не любив? Яка там у дідька любов у мої роки, і взагалі я, мабуть, зробив дурницю, коли взяв собі на голову дружину, лише цієї обузи мені й бракувало для повного щастя.

Він тепер злився на себе, бо ніхто не був винен у тому, що колись піддався слабості (він інакше й не називав своє одруження, як помилкою, слабістю, хлоп'яцтвом, особливо в ті рідкі випадки, коли дружина завдавала якихось прикрощів або заважала в роботі). Він дорікнув собі: в моєму віці не годилося би допускати таких помилок.

У такому віці згаряча серйозні справи не вирішують, а він зробив згаряча, як очманілий, хоч і досі вірив, що то була не любов, а якесь божевілля. З ним було таке лише в дев'ятому класі, коли вподобав собі дівчину з десятого і став писати їй листи, заповзаявся будь-що привернути її увагу, а вона часом ішла з ним у кіно і дружила з іншими хлопцями, а потім вийшла за свого ж таки вчителя, як тільки закінчила школу. Семен Іванович пережив цю першу поразку дуже хворобливо, як особисту трагедію і вже опісля не зустрічав дівчини, до якої відчув би таку прив'язаність,

і був переконаний, що ніколи й не зустрінеється з такою й ніколи не одружиться, бо з роками в нього й справді зникло будь-яке бажання заводити сім'ю, хоч привабливі дівчата самі чіплялися, особливо тоді, коли уже був на виду. Перед друзями віджартовувався: для чого заводити дружину, коли є в інших? Подивимось, підколювали, як заспіваєш, коли якась голову закрутить. А він казав: така ще не вродилася.

Марта Матвіївна теж полошила його не відразу, хоч чимось таки й справді зацікавила. Він звернув на неї увагу лише тоді, коли перебрався до нового будинку, в якому почував себе незручно і дуже нудився, особливо вечорами, знаючи, що він тут сам у чотирікімнатному будинку, в якому ледве спромігся освоїти кухню та одну кімнату, що служила й спальнею, й кабінетом, а інші три кімнати залишалися порожніми, і треба було для вдоволення совісті або впускати когось із спеціалістів, чого він ніяк не хотів, або й справді заводити сім'ю, чого теж не хотів. І як все-таки сталося, що зважився — їй досі не може собі пояснити, бо то й справді була не любов, а та банальна ситуація, коли випадково зустрічаються двоє людей, щоб перекинутися випадковими словами і при тому ні одне, ні друге не подають виду, що ті зустрічі бажані і задалегідь плановані, а може, й продумані. В усякому разі Семен Іванович не надавав їм скільки-небудь серйозного значення, а плани його не сягали далі приємного проведення часу, особливо вечорів, які в його холостяцькому житті завжди видавалися і довгими, і нудними, адже не міг він — серйозний, статечний, відомий у районі голова колгоспу — ходити на вечорниці до сільських дівчат чи на танці до клубу або їй того гірше — до чайної чи до розлучених молодичь, щоб кинути з необачності тіль на свою репутацію. Зовсім інша ситуація — зустрічі з сусідкою, бо вони були й справді природними, навіть якби їх і хотів обминуть, і то не зміг би.

Ці випадкові побачення продовжувалися майже рік, нічого не міняючи у стосунках сусідів, не йдучи далі звичних перемовок, і Семена Івановича навіть почала трохи дратувати стриманість учительки, бо бачив її між людьми і веселою, і балакучою, а тут наче випробувала його нерви: подивлюся, що ти зробиш із своєю солідністю, подивлюся, чи довго витримаєш? Він радий був би змінити цей тон, але, зрозумівши, що Марта Матвіївна і справді взялася його випробувати, уже не міг відступитися. Йому нічого не залишалось, як чекати слушної нагоди, щоб припинити цю зтяжну гру.

І вона прийшла якимось сама собою.

Літо того року було гаряче й мокре, особливо часто йшли дощі під час косовиці трав, десь у другій половині червня — на початку липня. Щодня вранці виглядало сонце, обіцяло гарний день, золотисто сміялося, вибравшись над білі простирадла туманів, а після обіду зривалася гроза і починав переїцати дощ. Випадали дні, коли по кілька разів налітали грози, і колгоспники то тікали з поля до хат, то знову поверталися до виснажливої роботи, забрьохані гризюкою.

Трави на луках вигналися буйні, перестигли, полягли в дощах, і як тільки випадав просвіток, всі колгоспники йшли на косовицю. Вчителів теж запросили на допомогу, і Марта Матвіївна з кількома колегами, що не роз'їхалися по курортах, цілий тиждень працювала на Чорному мочарі за п'ятнадцять кілометрів від села на сушинні сіна. Там же в шалаші й почували всі, щоб не витратити часу на дорогу.

Семен Іванович і сам запрягся у косовицю, бо корми — то слабке місце в колгоспі: кожного року йому милили голову за пизькі надії, невиконання плану по заготівлі грубих кормів, хоч то було явно марною роботою, бо ті корми просто й піде було заготовити, і нікому було їх заготовляти, і було б, звісно, з господарського погляду зовсім розумно зменшити поголів'я, але районне керівництво на те не йшло, бо план поголів'я худоби район і без того не виконував. І ось тепер, коли трави вродили щедро, Семен Іванович вирішив будь-що поправити справи. Ті корми йому просто снилися, він прокидався вночі, згадував сни, які рідко бачив, і був невний, що бачив Чорний мочар, закиданий стійками сіна, але тому, що за вікнами шумів дощ, з тих стійків йшла пара, наче всередині загорілися. Дурень спить — дурне снить, сміявся з себе, силкуючись заснути і не думати. А згноїти сіно я не маю права, казав собі, долонями буду затуляти на небі дірки, щоб не протікало, а й так свого доб'юся.

Він наспіх справлявся з різними клопотами по господарству, які приносив кожен день, не дивлячись ні на дощ, ні на сонце, потім сідав за руль добре вже побитого газика і непросохлими польовими дорогами, розбризкуючи калюжі, мчав на Чорний мочар, кожного разу сподіваючись якогось чуда, але чуда не траплялося — все треба було робити звичними, земними методами, неймовірно пизькими темпами, тут-там брати мочар ручними косами, потім вилами перекидати скошену траву на підвищення, і цілий день без віддиху крутитися й крутитися, радіючи чистому небу і ясному сонцю і клянуци на чому світ водяні хмари і громи, що зна-

хабіло палітали з-за лісу і шулікою падали на луки, розкидуючи кошички сіна, притоптуючи до землі те, що сушилося, обмиваючи чистими потоками води спітнілих людей, розгарячені від безупинної праці косарки, трактори, автомашини.

Але саме тому, що робота була нелегкою, люди відчували особливу радість від перемоги, і всі працювали наче й не знаючи втоми і щиро раділи, коли за вечерею в шалаші підсумовували зроблене і то виявлялось аж ніяк не мізерним, як здавалось вдень, коли кожен спішив, кожен трудився на своєму місці, погано знаючи, що робиться на інших ділянках, розкиданих по низинному лісі понад старицями та непросушеними болотами луках.

Семен Іванович, мабуть, більше, ніж будь-хто, проймався радістю за нелегкі успіхи, він давно не почував себе таким щасливим і не любив так цих людей, цих добрих, працюючих і веселих колгоспників, як тепер, коли справи на косовиці трав ішли добре всупереч усім дияволам, що хотіли познущатися з нього. Він готовий був нікуди не відлучатися від колгоспників, з якими, мабуть, ніколи не відчував такої спорідненості, як тепер, хоч важких трудових днів, може, й важчих, ніж ці, було за час його головування багато. І він ловив себе на думці, яка здавалася непристойною, що його гарний пастрій зв'язаний не з усіма колгоспниками, а лише з Мартою Матвіївною, яку весь час бачив і чув, і яку весь час хотів бачити і чути, паче від того йому прибавлялося сили і доброго настрою чи навіть залежав весь успіх косовиці.

Але, як і до цього часу, пезважаючи на близькість, вони розмовляли мало й стримано, і якщо в перші два дні це здавалось Семенові Івановичу само собою зрозумілим, як, мабуть, і Марті Матвіївні, то на третій він відчув, що так продовжуватися не може, хоча б тому, що знав: Марті Матвіївні від того теж неприємно. Я не хочу, щоб вона на мене образилася, думав Семен Іванович. Вона гарна, чесне слово, вона дуже гарна. Ну і що? — тут же запитував себе, щоб перевірити: що й справді з того, що Марта Матвіївна гарна, що це мені дає? Він хотів почути від себе, від свого внутрішнього голосу відповідь на це питання, але все то було надто складно й серйозно, тому й не міг нічого почути, і він просто радів, що бачить дуже гарну молоду жінку і знає, що й вона теж радіє йому. Ну, тепер я нічого не буду починати, сказав собі Семен Іванович. Після косовиці. А може, увечері? Залишуся тут на ніч і якось знайду можливість, попрошу її прогулятися ніби для того, щоб обгово-

рити деякі шкільні справи. Смішно, їй-бо, які шкільні справи обговорювати з рядовою вчителькою? Нічого, до вечора я щось придумаю. Обов'язково!

По обіді сонце пекло дуже сильно, скошена трава швидко підсихала, втрачала свіжість зелені, розливала задушливий запах, і жінки поскидали з себе мокрі від поту свитки, хустки й залишилися в тонких платтях, а чоловіки поскидали сорочки, майки, повиставляли сонцю брунатні спини.

Семен Іванович бачив, як Марта Матвіївна побігла за купці, а через якусь хвилину вийшла звідти в червоногарячому купальнику, в голубій шапочці — наче зібралася на пляж. За нею послідували дівчата; молодиці, що не мали купальників, залишилися у ліфчиках, потім і старші жінки скинули з себе верхній одяг, і вся лука раптом якось перемінилася, дихнула повним, розкріпаченим життям. Семена Івановича аж здивувала та раптова переміна — наче досі працювали тут якісь напівтілесні істоти, які не мали інших інтересів, окрім сіна, а ось раптом показали свою людську багатомірність, наче все справді людське ховалося в цих оголених плечах, плавних і цнотливих лініях дівочих грудей, стегон і ніг. Його глибоко збентежила повнота вияву людського в цих людях і саме вияву цього людського через фізичні якості — де ідеально довершені й відточені молодість, де вже трохи споганілі, огрублені літами, а де й зовсім знівечені й жалюгідні — самі лише нерозтрачені рештки колишнього багатства.

І в оцій строкатості людського й оголено-живого, де оце сіно і оді трактори, косарки, автомашини ставали ніби аж смішними, поступившись перед оголеністю цих живих тіл, яким все-таки потрібно було й оте сіно, й оті машини, але яким потрібно було пеймовірно більше, щоб бути молодими і щоб, врешті, відцвітати й відходити, — в цій повноті вияву краси життя Семен Іванович знову бачив оте пайдоскопаліше, що в червоногарячому купальнику і синій шапочці, і йому раптом стало не по собі, наче злякався щось втратити або наче збагнув, що вже щось втратив, пройшов мимо чогось такого, мимо чого не мав права проходити. Він встропив у землю залізні вила і попрямував до колісного трактора, що вже кілька хвилин буксував на мокрій лощині, а молодий тракторист безжалебно газував і все глибше вганяв колеса у чорний масляний ґрунт. Семен Іванович пройшов біля Марти Матвіївни і спитав її:

— Як, не важко?

Вона тихо й стримано осміхнулася і сказала, що не важко, хоч він бачив: важко, вона до краю стомлена від незвич-

ки до такої напруженої фізичної праці. Семен Іванович пошкодував її і подумав, чим би їй допомогти, але не знав чим і мовчки пішов далі. Сів за кермо, відсторонивши тракториста, на якого тихо позлився за невправність і недосвідченість, спробував ривком подати трактора назад, але той уже так надійно сидів у багні, що не могло бути й мови, щоб його власним ходом звідти вирвати. Довелося гукнути колгоспників.

Семен Іванович знову рушив до своїх вил, уже тепер знаючи, що взявся допомагати трактористові лише тому, що хотів поговорити з Мартою Матвіївною, подивитися на неї зблизька. Він думав, що їй скаже, як порівняється, але не знаходив нічого розумного, бо між жінками говорити тільки з самою Мартою Матвіївною було взагалі ризиковано — відразу могли догадатися, чого йому закортіло допомагати трактористові. Але він ще не дійшов до жінок, коли Марта Матвіївна побігла до копички, де в затінку стояла глиняна посудина з водою. Вона це зробила так розумно, що ні в кого не могло випикнути ніякого підозріння, але Семен Іванович її розгадав і весь радісно спалахнув, аж прискорив кроки, щоб застати її там самою.

— Холодна? — спитав, зупинившись з підсонячного боку, щоб побачити її обличчя освітленим.

Вона повела бровою, куточки губів трохи піднялися, здавалося, ось-ось осміхнеться, але чомусь не засміялася, а спитала серйозно:

— Ви увечері поїдете в село?

— Ви хочете, щоб поїхав? — не так зрозумів її Семен Іванович. — Намозолив вам очі?

— Що ви? Я дивлюся не на вас, а на сіно. Так до нього прижилася за ці дні, що скоро почну його їсти. Бачите, як виглядаю?

— Прекрасно виглядаєте, Марта Матвіївна.

Він це сказав так щиро й захоплено, що Марта Матвіївна не могла приховати радості від похвали, — злегенька осміхнулася, повівши бровою, як і допіру, коли спитав, чи холодна вода? Та все-таки не підхопила запропонований тон, а спитала діловито:

— Ви мене не підкинете в село, якщо, звичайно, їдете?

— Із задоволенням, Марта Матвіївна, але я вас прошу: не їдьте. Бачите, скільки ще роботи?

— Я тільки на ніч, Семен Іванович. Хоч помитися, бо вже сама собі стала гидкою.

— Ну, звичайно, та про що мова! — знову не сховав ра-

дості. — Я сам із задоволенням скупався б. А тут хіба в калюжі. Втім, давайте, може, не додому, Марта Матвіївна, га?

— А куди?

— Тут до річки через ліс якихось п'ять кілометрів... отак на машини повантажитися і... Вечір відпочипку. Напечемо картоплі, сала...

— Прекрасно, Семен Іванович, — зраділа Марта Матвіївна, захопившись його ідеєю, що була вельми доречною. — Тільки б не пішов дощ.

— Дощу не буде, — запевнив її голова, наче мав на те підписану угоду з небесним начальством.

Незабаром уже всі знали про поїздку і всі заздалегідь смакували її, як ласощі, раділи нагоді викупатися і кожен пропонував якийсь свій план, чоловіки, звісно, не забували й про вино. Робота під гарний настрій пішла ще веселіше, і всі були щасливі, що все склалося так гарно, що сіно сохне, що ростуть копички, а під гострими ножицями косарок стеляться нові й нові покоси, і всі чекали вечора — одні, щоб скупатися, інші, щоб просто відпочити, полежати на траві, а ще інші — щоб повеселитися. І, може, найбільше чекали його Семен Іванович і Марта Матвіївна — заговорила вся повнота переживань, що визрівали вже давно, визрівали довго і тепер, коли передбачилася нагода, спалахнули свіжо й пожадливо. Обое, словом ні про що таємне не прохопившись, почувалися змовниками, і це почуття дедалі зростало, і вже не могли його сховати. Щоб не виявитися в чомусь підозрілими перед жінками, вирішили більше не ховатися: коли працювали десь поруч, а їм тепер таких ситуацій випадало багато, починали радитися, як зробити, щоб було краще, їм допомагали інші, і виходило так, що це справа всіх, і на них не падало ніяке підозріння, бо ні перед ким не ховалися, а підозрівають, коли ховаються.

— Марта Матвіївна, а що коли ми пошлемо вас готувати вечерю? Що ви на те скажете, жінки? — звертався Семен Іванович до Марти Матвіївни, не забуваючи й жінок чи навіть звертався до жінок, не забуваючи і її, — кожен розумів так, як уважав для себе краще.

— Треба, Семен Іванович, когось послати.

— Хоч двох-трьох жінок... якогось чоловіка, щоб ватру розпалив для картоплі.

— Семен Іванович, про вино не забудьте, — нагадували косарі, як на їх погляд, про найголовніше.

Коли сонце спустилося до лісу, колгоспники посідали на машини і рушили до річки, в дорозі дівчата співали, і ни-

звинні ліси, що в трудову пору рідко озивалися людськими голосами, звідусіль відлунювали тепер піснюю, а низьке сонце переткало ліс промінням, воно так і не сховалося за хмари.

А Чорний мочар, застелений копичками, потолочений слідами машин, тракторів, нарешті вгамувався, затих. Бовваніли посеред галявин принишклі, геть закіптюжені трактори, бо ганяти тихохідну техніку за п'ять кілометрів не було рації, тим більше, що ніхто не збирався їх мити, бо то все-таки не автомашини, що мусять бути готовими в усій акуратності показатися на людному шосе в будь-який час.

Коли під'їхали машини з колгоспниками, над річкою уже палахкотіло багаття, жінки чистили огірки, нарізали хліб, помідори, сало, чоловіки нашвидкоруч збивали привезені з куреня дошки, що мали замінити столи та лавиці. Але люди виголоднілися не за їжею — всіх найперше повабила річка. З веселим галасом кипулася до води молодь, розважливо, випробуючи температуру, повільно освоюючись, пускалися берега літні жінки, соромливо затуляючи схрещеними руками голі груди.

Семен Іванович теж кипувся у воду, вона була тепла, м'яка і приємно заспокоювала, він любив купатися в такій воді, щоб не робити різких рухів для зігрівання, в такій воді можна було відпочити, подумати над якимись не надто складними справами, що не виводили з приємного стану спокою. Він відплив тихим плесом проти течії далеко і тут побачив, як неподалік нечутно лягла грудьми у воду, не знімаючи габи, Марта Матвіївна, вона змахнула кілька разів руками і, роблячи вигляд, що не бачить його, пропливла мимо, Семен Іванович спробував було кинутися за нею слідом, але не відважився у людей на виду і сказав собі: не буду спшити, вона тепер нікуди не дінеться, а я теж пікуди не дінуся...

Думати про це було і приємно, і якимось лячно, наче йшлося не просто про купання, про теплий вечір, коли вже не дошкулятимуть чужі очі, полишивши їх двох самим собі, а наче йшлося про запаморочливо чорну глибину, на якій вони раптом опиняться, як стемніє. Але поки що Семен Іванович тільки із захопленням констатував для себе, що вона прекрасно плаває, він сказав собі: вона плаває, як тюлень, і гладенька вся, як тюлень, і я хочу бути з нею. Він аж здригнувся від цієї думки — вони двоє разом...

А ось тепер, коли сидів у кріслі і згадав цю картину, цю овіяну романтикою картину свого захоплення, вона видала-

ся йому далеко не такою, як того вечора, коли гладив у воді тіло Марти Матвіївни, вона видалася йому простою банальністю, якої засоромився, і повторив у виправдання перед кимось чи перед чимось: на землі всі грішні, а я ніколи й не пробував видати себе за святого. Оцього я ніколи не пробував, може, лише тоді, в дев'ятому класі, а може... може, трохи й того вечора. Ми сиділи у воді, і я їй сказав, що нас життя кинуло в річку, щоб охрестити в нову віру.

Семен Іванович знову відчув бажання припалити цигарку, і то знову йшло від ілюзії, ніби так, за цигаркою, заспокоїться і зможе подумати, що з ним трапилось. Він запалив «Лайку», якої не любив, але іншої під руками не було, а шукати в буфеті не захотів, бо ліньки було підводитися чи, власне, не так ліньки, як боязко, що фізичним зусиллям ще більше збурить думки, які в нього зринули, коли спитав себе з оголеною прямою й розумінням усієї суті звершеного: невже побігла? Цигарка не дала ніякого задоволення, і тоді Семен Іванович захотів щось випити, і таки довелося встати і підійти до буфета. Відчинив дверці невеликого бару і вирішував, що випити, але всі напитки, викладені вздовж дзеркальної стінки з жіночою дбайливістю й акуратністю, викликали фізичну нехоть.

Вип'ю трохи випа, подумав Семен Іванович, тоді я теж пив вино. То було смачне вино, його з колгоспного підвалу привіз завідуючий фермою, я випив багато і трохи сп'янів, а взагалі я п'янію не скоро, хоч випиваю рідко. Але що це я виправдуюся? Душа, значить, нечиста, проситься на сповідь. Святих нема... Мені треба випити чогось міцного, а самому не хочеться. Але таки треба випити і поговорити з нею начистоту. Тверезий не зможу. Він налив собі «Сибирской» лише тому, що пляшка вже була відкупорена, а радше тому, що прочитав на етикетці: 45%. Колись був, здається, гавайський ром, сімдесятипроцентний, втім, чого я вибираю? Він залпом випив повну чарку горілки і хотів закусити, але закуска була тільки на кухні, а там дружина, і він не відважився зайти, хоч знав, що це треба буде зробити, що й випив оцю гидку горілку саме для бадьорості, щоб туди зайти.

Час минав дуже повільно, йому здавалося, що просидів довго, але годинник показував лише половину десятої. Виявляється, я даремно прийшов додому так рано, адже можна було вигадати якусь роботу, втім, навіть не треба вигадувати — в мене завжди стільки роботи, що їй нема кінця. Мабуть, піду до Власюка, вирішив Семен Іванович, відчуваючи при тому, що з Власюком йому тепер не хочеться

говорити, бо то могла б бути лише одна розмова — саме та, що й з дружиною або з секретарем парткому чи й будь з ким з близьких людей, які вже про все знали і не могли б змовчати.

Саме коли обдумував — іти чи ні до свого заступника, подзвонив телефон, і Семен Іванович схопився, щоб взяти трубку, але потім вирішив, хай підніме дружина. (На кухні був паралельний апарат.) Телефон дзвонив довго й вимовливо, й тоді Семен Іванович сам взяв трубку і з задоволенням почув голос Михайла Ілліча.

— Не спиш? — спитав секретар райкому.

— Сон не приходить.

— Мене теж не бере, клятючий. Думав завітати до тебе, але гадаю: подзвоню, може, спиш... Не зайнятий?

— Сиджу... Яюсь незатишно стало в хаті.

— Тоді заводи драпдулет і валяй до мене. Поговоримо... У мене теж не дуже затишно, але нічого, сидіти можна.

14

Семен Іванович подумав, що треба сказати дружині, куди їде, але досі такого не робив — у них уже узвичаїлося, що вона не мала знати, куди він ходить, бо в нього ділових доріг завжди було безліч. Понишпорив у кишені, чи є ключ від машини, і вийшов через веранду, щоб не зустрічатися з Мартою.

На дворі вирішив, що ліпше поїхати службовою машиною з колгоспним водієм, — тоді не будуть зв'язані руки, а він знав, що в Михайла Ілліча доведеться щось випити. Мабуть, у нього справи кепські, і, мабуть, тому й запросив, щоб яюсь провести час, інакше не подзвонив би в цю пору, бо завтра робочий день. Так, мені треба взяти Андрія, Андрій — прекрасний водій, він не нарікає, що доводиться чекати, зате і я його не ображаю. Рука руку... Що це я почав повторювати Власюкові афоризми? Заразився. Це така зараза, той Власюк, якої світ не бачив, а я йому довірився, не зрозумів, що за птах. Негідник! А тепер на одній шворці висимо, і я не знаю, як його спихнути, бо полетимо обидва — той не відпустить. Це така зараза, така сволота — боже мій! А я його прийняв за людину, бо такий, що хоч на хліб масти, як повідло, а коли розкусив, то вже пізно! Пізно! Так, я зараз зайду до Андрія, щоб не зв'язувати собі руки машиною. Я йому якусь премію... Скажу Власюкові — він у цих справах... Нічого я Власюкові, тій сволоті, не ска-

жу. Взагалі, якби я йому менше казав, до цього не дійшло би і Марта не дійшла би до цього. Ах боже, яка погань ці люди! Особливо на кого ти найбільше покладався, поважав, довіряв...

Семен Іванович перейшов вулицю, спіткнувся над рівчаком об щось тверде і сперся на руку, щоб не впасти, а потім вилаявся на когось, що, мабуть, умисне прикотив сюди каменюку і залишив під ногами, щоб люди собі носи розбивали. Що я й кажу — погань, усі! Але тут же подумав, що даремно лається на когось. Ти голова, і як щось не так — спитай із себе, бо ти маєш усе бачити, не скидай на божевільного Левка, бо Левко за тебе не зробить, і Власюк за тебе не зробить, ніхто не зробить, бо всі думають лише про себе. А про всіх маю думати я. Ось як...

Підійшов до хати, постукав у вікно і крикнув:

— Андрію!

Через якусь хвилину водій був готовий їхати — він був прекрасний чоловік отой Андрій Симулик, возив голову вже не перший рік і чудово знав свої обов'язки, ніколи не нарікав і не скаржився на свою роботу, хоч була важкою, бо круглу добу мусив бути напоготові.

— Поїдемо, Андрію, до міста, до Михайла Ілліча.

— Слухаю, Семен Іванович, — козирнув водій.

Він у армії возив командира, і армійська звичка часом і тепер нагадувала про себе, особливо тоді, як був у гарно настрої.

— Це скільки ти мене возиш, Андрію? — спитав Семен Іванович, коли виїхали з гаража.

— Відколи з армії... п'ять... ні, брешу, шість років...

— Здорово.

— А чому здорово?

— Я хочу сказати: час здорово тікає. Як опя «Волга» — сто шістдесят кілометрів на годину. Ти колись вижимав з неї сто шістдесят?

— Що ви, Семен Іванович! На наших дорогах?

— Та-а-ак, поганенькі... І все-таки треба вижимати, скільки можна. Я вже не один рік головую, і спочатку витиснув, а потім послабив, збавив швидкість. А коли ти її збавиш, уважай — усе.

— Ну звісно, — відповів водій, аби щось відповісти, бо його не цікавила філософія голови — він знав, що йому треба вести машину, і він її міг вести хоч і на край світу, бо за те йому платили оклад, а до окладу за бездоганну службу теж чимось винагороджували, а інше — то вже не його справа.

Але Семен Іванович тепер хотів, щоб водій з ним говорив думаючи, а не лише так, аби якимось підтримати розмову, його цікавило, як ставиться Андрій до його справи, бо щоб про неї нічого не знав, такого Семен Іванович не допускав. Усі знають, ціле село знає, сказав він собі, а цей вчас, ніби з того світу вчас. Він перший усе знає, перший про все довідується, не бійся, з дружиною уже мені кісточки перемивали. Такий наш голова, ти чула, Анцьо? Гидкий чоловік, і дружина в нього гидка, з секретарем парткому... От які люди, дивні їй-бо! А хотів би я знати, що він про мене думає. Лає, наспіхається — то вже точно, як святий боже.

— Хороший ти, Андрію, чоловік.

— Чоловік — не Андрій.

— Ого, бачу, й ти насобачився від Власюка. Він нас усіх за носи водить.

— Мене не водить, — спокійно відповів Андрій.

— Цікаво, як же так? Рядового шофера — ні, а мене водить.

— Дуже просто, Семен Іванович. Я роблю собі свою роботу.

— А я?

— Ви — голова. І тут філософія така: або — ви, або — вас...

— Цікава думка. А ти не припускаєш такий варіант: або ти машину, або машина тебе?

— То інші речі.

— Та чому ж інші?

— Машини водити не може. Веде той, хто думає, у кого голова, а не мотор.

— Виходить, у мене мотор.

Семен Іванович цим підвів Андрія до такого місця, звідки вже не міг вислизнути, — мусив сказати прямо, але той скористався тим, що показала зустрічна машина, і посварився:

— Поганець, сліпить на всі сто!

Викрутився, подумав Семен Іванович, а мені незручно ще раз нагадувати, бо вирішить, що горю і хочу, щоб сказав: не горите, Семен Іванович. Втім, нічого мені з Андрієм дискутувати — він знає свою роботу, а я — свою. Буду мовчати і думати, я тепер багато думаю, попав у такий капкан, що треба добре подумати, як вибратися. Поки все йде гладко, живемо полегко, у півсилу, як бабка... «Лето красное пропела»... А як завалиться, тоді вже згадаєш усе, аж від дня народження, ще й те, як у мами в череві, чи там чогось не прогледів? Починаєш думати так, що тріщать, пройдешся

по життю, по всіх задвірках: де схибив? Ото й воно — де? І Семен Іванович відповів собі: а там же. Це він мав на увазі косовицю на Чорному мочарі, той вечір на річці, але така відповідь його не задовольшила, бо розмовляв щойно з Андрієм не про зраду дружини, а про справу з Власюком і секретарем парткому. Та, видно, тому, що випадок зв'язав усе в один вузол, Семен Іванович хватався за все відразу і найперше за інтимне, бо саме в цьому моменті й почалося те, від чого він охоче відбивався далеко не заспокійливим аргументом: на землі всі грішні.

Ну так, усі, подумав він, відвертаючись від Андрія, з яким більше не хотів ділитися переживаннями. Всі — то не я, а я — то не всі, кожен відповідає за себе, і нічого кивати на Власюка чи Марту. Жінка хоче сім'ю — то святая святих і може й клястися, що ні, — однаково брехня. Хоч від того я не чистіший — хотіла Марта чи ні, я хотів! Її хотів, без усяких... отаку, що в річці, рибку, біленьку, свіжу, покірну, а вона ось як. Вона на все здатна, бо вона жінка, Єва, хоче капелюх носити, штани вже одягла, а тепер — капелюх.

Поступово так розійшовся у докорах дружині, що готовий був звинуватити її в усьому на світі, навіть у тому, в чому вона завідомо не була винувата. Йому треба було зігнати гнів, і тому доводив собі, що ніколи Марта не була йому вірною, завжди дивилася на Мотрича, бо й дорікала йому, що він не такий, як Мотрич, що він неухважний, що поводить, як куркуль, і що вона допустила помилку, коли погодилася стати його дружиною, бо він взагалі нікого не любить, окрім себе, і взагалі живе тільки для себе. Так, я тебе не любив, знай, ніколи не любив, сказав сварливим тоном, сама прив'язалася! Але через якусь хвилину гнів трохи влягся, і тоді Семен Іванович спитав себе: чи так уже й сама? Я бігав, як цуцик... тоді, саме тоді! Рибку довів...

Впіймав я цю рибку, твердо вирішив у душі, і вже цілий вечір, поки їли картоплю з жареним на рожнах салом і пили вино, яке привіз завідувачий фермою, поки дівчата, що першими кінчили вечеряти, співали, посідавши на траву, Семен Іванович невідступно думав: впіймаю я цю рибку, хай тільки-но піде купатися. Вечір був теплий, вода була теплою, і він знав, що більше такого випадку не трапиться і вирішив: будь-що впіймаю!

Він її зловив на тихій мілині, коли лежала долілиць, спершись руками об кам'янисте дно, уже було зовсім темно, лише слабе світло від прилишкового багаття долітало сюди

і золотило гребені дрібних хвиль: він підплив нечутно і обвів її правою рукою за талію, притиснувся боком до її стегна і, шаліючи від цього дотику, від тої свідомості, що він нарешті з нею разом, і вона його не відштовхує, і їх ніхто не бачить, бо всі купаються вище, де глибоко, шепнув їй на вухо:

— Тепер ви моя. Чуйте, Марточко, ви моя!

Десь там вище галасували нічні купальщиці, але то було так далеко, що він на них зовсім не зважав.

— Чуйте, Марточко, будьте моєю. Я вас хочу, я нікого так не хочу.

— Я ваша. Ось ви мене тримаєте, і я не вириваюся.

— Ні, не так. Давайте, попливемо далі, — він показав рукою вниз, за течією.

— Давайте, якщо вам хочеться.

Вони пливли, як дві рибини, без сплесків, без будь-якого звуку, Семен Іванович то брав Марту Матвіївну за руку, то піби ненароком торкався туго обціплених купальником грудей, а то трохи відставав і ловив її злегенька за голіпку і так же легенько тягнув руку вище, поки Марта не відсторонювалася. Але вона не тікала, не випрочувалася й тоді, як вийшли на берег, і Семен Іванович жадібно закріп її в обійми і став сліпма цілувати в губи, обличчя, в плечі, обережно кладучи на спину. Він сп'янів і лише одне знав, що Марта тепер його, що оце гаряче й ідеально гладке — її тіло, її груди, її руки, ноги, а поза цим не існувало нічого, лише відчуття щастя, що віддаляло від них, щільно пригорнутих одне до одного, усе інше — голоси, що були десь там, далеко, відсвіт багаття, дерева, річку, в якій вони вихрестилися в нову віру, небо, в якому літали кажани... Усе тоді оберігало його нестерпність, пробуджену в ньому раптом з такою божевільною силою, що вже не міг думати про що би там не було, окрім одного: моя! тепер моя!

Коли зараз згадав це, йому стало соромно за свою слабкість, бо то була справді слабкість — молода вчителька скорила його чоловічу силу, що й не подумав образитися на неї за те, що не схотіла, і пішов за нею слідом, наче прив'язаний, грозячись у душі: ні, ти таки будеш моєю, ти від мене нікуди не підеш. І треба було ось скільки років, щоб зрозуміти: не вона, а він від неї вже не міг нікуди втекти, бо її образ переслідував його, як кара, як мука, і чим більше грозився, що таки вона буде палєжати йому, тим більше починав палєжати їй, хоч сам того в чоловічій гордості й не міг визнати, бо інакше б мав вести до логічного кінця — одружитися на Марті Матвіївні, а він цього не хотів, бо не

уявляв себе одруженим, так ревниво оберігав свою чоловічу незалежність.

Він купив їй дорогий перстень і подарував до дня народження з виглядом, що то йому нічого не коштувало — така собі дрібниця, і що він з цим нічого не зв'язує, просто дарує, бо так прийнято серед близьких знайомих. Він чекав радісного спалаху з боку вчительки, але вона прийняла подарунок саме так, як він казав — як звичайну увагу з боку сусіда. І це вразило Семена Івановича, бо то була не дрібниця. Він знав, що вона з нього знущасться, але чомусь не тільки не сердився на неї, але й захоплювався її гордістю, недоступністю і коли залишався вечорами сам у своїй необхідній квартирі, думав, що така дружина була б просто окрасою його життя, і він їздив би з нею до міста, щоб показувати всім, і запрошував би гостей, щоб бачили, яка в нього жінка, і всі заздрили б йому.

Семен Іванович почав потроху звикатися з думкою, що йому доконче треба одружитися з Мартою Матвіївною.

На вихідний поїхав з нею до міста, і в театрі на них оглядалися, жінки показували на них, і він догадувався, що кажуть: він для неї старий. Але, без сумніву, йому заздрили, і від того було дуже приємно. На вулицях теж на них дивилися, і від того теж було приємно і трохи моторошно, паморочно, наче від міцного вина. Потім він був із нею ще раз у місті, то було в будень, і тут зустрівся з своїми товаришами, і його питали: твоя дружина? І заздрили йому, казали, що він страшенно везучий чоловік, бо така дружина не кожному суджена.

— Я недарма довго вибирав, — сміявся Семен Іванович, переживаючи радість.

Михайло Ілліч теж хвалив його вибір:

— Така дружина ти знаєш що? Вона тобі за дві дисертації.

— І скажеш таке...

— А ти молодчина, Семене, я тобі заздрю. Усе ти робиш з розумом. Я собі уявляю, як ти на рахівниці прикидав плюси й мінуси, поки зважився. Словом, молодчина. Одруження — надто серйозна справа, і не шкодить гарненько обміркувати. Хороша дружина може навіть із дурня зробити знаєш кого?

— Раба, — відповів Семен Іванович, видаючи своє становище.

— Мабуть, що так... Але в гарної і розумної жінки бути рабом — теж щастя. То, Симку, велике щастя — любити,

бути закоханим. Я бачу, як ти відразу змінився, подобришав...

— Та невже? — роблено здивувався Семен Іванович. — Вдарили печать па чоло, і всім відразу видно...

— Знаєш, я в цих справах битий ідеаліст... переоцінюю. Вважаю, що тут основа... І сам люблю.

— Секретареві райкому не дозволено. Аморальність...

— Нікому не дозволено! А взагалі ні дідька ти в цьому не розумієш. Яка може бути аморальність, коли я люблю? Чисто, без користі... Ага, от як! Ти кажеш: переживати щастя, то вже користь. Ні, ні, така бухгалтерія не підходить. Любов — то загальна користь, безкорислива користь, якщо хочеш. І я тобі від душі раджу: одружуйся і закохуйся до одуріння. І побачиш, що все буде добре: і на душі, і в господарстві.

Семен Іванович все-таки зволікав, відкладав на потім, на якусь невизначену дату і, може, відкладав би довго, якби одного вечора не прийшов до Марти Матвіївни Мотрич, і якби Семен Іванович не зрозумів, що той прийшов не просто посидіти чи поговорити про шкільні справи, і якби Марта Матвіївна не дала йому, Семенові Івановичу, зрозуміти, що їй приємно бути з Мотричем, що вона від нього чогось чекає і те «щось» аж ніяк не методичні поради. І коли Мотрич пішов, Семен Іванович сказав:

— Ви його любите?

— Він прекрасна людина.

— Я не це питаю.

— Хіба вам не все одно — люблю я його чи ні? Ми про такі речі з вами ніколи не говорили.

— А з ним?

— Він дуже вимогливий, і за те його вчителі... не люблять. Він чесний і вимогливий.

— І ви його за те любите?

— І я його за те люблю.

— І ходите зі мною...

— Я не буду ходити з вами, Семен Іванович. Я себе часто лаю за те, що не маю сили сказати вам прямо.

— Скажіть хоч зараз.

— Нічого я вам не скажу.

— Тоді дозвольте мені.

— Будь ласка.

— Тільки я буду говорити на «ти», і ви мені говоріть на «ти». Хочу, щоб ти була моєю дружиною.

Марта Матвіївна глянула на нього так здивовано, мов ні-

коли досі не догадувалася, чого він з нею ходить, і обличчя в неї було сумне й надто серйозне як на таку подію, адже запропонував їй те, чого від нього сподівалася і чекала вже не один день.

— Ну, що скажеш, Марточко? — Семен Іванович взяв її за пальці, підвів до губів і поцілував. — Хочеш, щоб став на коліна? Я без тебе жити не можу. Ну скажи щось.

— Мені страшно...

— І тільки?

— Страшно тому, що я тебе люблю... здається, люблю... І не можу відмовити.

— Ти в мене золото.

— І не можу уявити собі, як будемо жити разом, я лише бачу нас двох одне біля одного і більше нічого.

— Ми будемо жити прекрасно. Давай завтра підемо до загсу. Я хочу завтра, навіть сьогодні, чуєш?..

Коли Марта Матвіївна попросила, щоб хоч кілька днів дав подумати, він категорично наполіг: ні, ні, тільки завтра.

Наступного дня знову прийшов і став просити:

— Ходімо до голови сільради. То нічого, що пізно, він зробить... А завтра ми проснемося, і вже все буде позаду. Я прошу.

Він розсмішив Марту Матвіївну своїм хлоп'яцтвом, бо то було не схоже на нього — чоловіка стриманого, яким його знала. Вона сміялася, і очі в неї горіли весело і трохи заміряно.

— Ходімо. Бо це так довго тягнеться, так страшенно довго. Тобі не здається, Марточко?

— Дуже довго. Стр-р-рашенно довго.

— Ходімо.

— Не будь смішним.

— Ходімо до мене, справимо весілля. Удвох нам нічого не треба, коли ми двоє, і я хочу збожеволіти від тебе.

— Ми будемо божевільні.

— Так.

— Зараз же? Боже, який ти хлопчик!

— Завтра буде пізно, бо я без тебе помру, ти хочеш, щоб я помер?

— Ні, ні, — вона сміялася щасливо і не хотіла від нього відійти, щоб зібрати пожитки, бо їй нічого не хотілося, тільки стояти отак, притулившись до нього, щоб він її цілував, геть ошалілий і смішний.

— Правда, нам добре?

— Тільки ти будь зі мною завжди таким.

— Я тебе люблю до забуття. Одягни на себе святкове, і так підемо до мене, на наше весілля.

— Зараз же? Боже, які ми смішні!

— Ми щасливі, ходімо, тільки одягни святкове.

Вони вийшли, замкнули за собою двері, надворі було темно, за вулицею, саме над хатою Семена Івановича, висіла велика зірка, але решта неба була майже без зірок, наче повсихали за довгий сухостій, що запав після літньої сльоти, — ледве, ледве жевріли, і Семен Іванович подумав, що в таку святкову ніч годилось би святим не скупитися на світло, і, коли ввійшли до його хати, він позасвічував в усіх кімнатах.

Було так незвично й так святково, що відразу впали у вічі розкидані в безладді хатні речі, і Марта Матвіївна взялася прибирати, переставляти меблі, перестилати покривала. Семен Іванович їй допомагав, щоб скоріше закінчити і сісти з Мартою за стіл, він думав, що скаже, який тост виголосить, і нічого не міг придумати. І здається, він нічого так і не сказав, або сказав щось таке, що не запам'яталось, бо було звичайним, нітрохи не урочистим, а Марта Матвіївна сказала, випивши маленьку чарку коньяку:

— Ти мене люби, ти мене дуже люби.

Чомусь це він пам'ятав і досі, навіть пам'ятав її трохи злякане обличчя, її очі, що дивилися на нього покірно й жертвенно.

А я її, мабуть, не любив, подумав Семен Іванович. Втім, чому не любив? Кожен любить по-своєму, в усякому разі я її не ображав і не зробив нічого такого, щоб дати привід. Я ж не юнак, у мене на голові тисячі справ. Ну, не святий, не молився на неї, на її вроду, я безбожник, битий атеїст, і в любов я не вірю, ні в що не вірю. Їй уявляється, що все життя — тільки в тому... Дідька лисого. Воно так начинене всілякими справами, всілякими дуже важливими речами, що для жінки й місця нема, вільної хвилини нема. Коли з нею побудеш, коли й ночі пропадають, мов би їх сірником спалював — спалахне та й нема. Дідько його знав, що це так важливо, а виявляється, важливо, світ на ньому тримається... І нехай собі тримається, а я більше про це не хочу думати.

Але свого наміру не здійснив, бо за якусь хвилину знову подумав: отак він і тримається на тому, і я це прекрасно розумів, завжди розумів, але робив вигляд, що зайнятий важливими справами: засідання, наради, дисертація... Я це прекрасно розумів, от і все.

- Ти скільки років жонатий? — звернувся до Андрія.
— Ви були в мене на весіллі, Семен Іванович.
— Весілля — то одна справа. Власне, я не це хотів.
— Куди, Семен Іванович? Садова дуже розбита. Може, проїдемо по Купальній, шкода машину бити.
— Як хочеш... Втім, маєш рацію — шкода... У житті все шкода, бо воно минуще...
— Життя й саме минуще.
— Я про це й кажу.
Вони під'їхали до будинку, в якому жив Данч, Андрій розвернув машину і поставив щільно до паркану.
— Я вас почекаю, Семен Іванович, — сказав, відкидаючи сидіння.
— Якщо хочеш, їжджай додому, я потім подзвоню.
— Ні, я вас почекаю в машині. Подрімаю.
— Ну, дрімай собі на здоров'я.

Михайло Ілліч був сам — дружина поїхала на село до своїх батьків, що жили під Полтавою, вона щоліта разом з дочкою їздила до батьків, категорично відмовляючись від путівки до санаторію, які пропонував чоловік, казала, що їй нема ліпшого санаторію, як пожити в батьків, покопатися в городі. І поверталася додому в кінці літа засмаглою, по-свіжілою, наче й справді з першокласного курорту.

— Молодець, що приїхав, — сказав Михайло Ілліч. — Просто-таки молодець. Шкода, що ніч коротка, а то заграли б у шахи.

— Життя коротке.

— Прекрасно... Життя, Семене, надзвичайно коротке, але в нього входять і шахи, і ще багато-багато всячин. Як на базарі — все там знайдеш... А я, знаєш, змучився без жінки. Хата, як після повені... Не жаліє мене, та й годі. Ти знаєш, як то без неї цілий місяць? Нічого ти не знаєш, і за те я тобі не заздрю.

— Й нема за що.

— Саме так, нема за що. Але я зараз з тобою про це говорити не буду. Краще, коли ти поговориш сам із собою, порозмовляєш десь отак на самоті, роздягнеш себе догола... Сідай, сідай, я тебе однаково не відпущу, поки не здеру сім шкір. Не для того просив, щоб подивитися на твоє обличчя, я знаю, що воно в тебе — хоч у рамку... Яке в тебе вродливе і свіже обличчя! Чому природа така безголова? Одному повно, а другому... Пробач мені, що так говорю, я злий, я такий злий на тебе, що аж боюся.

Семен Іванович сів без будь-якого бажання, бо зрозумів:

розмова буде нелегкою — запросив його Михайло не для того, щоб приємно провести вечір за склянкою вина, як бувало раніше.

— Я такий злий, що бити буду всіх, — сварився Михайло Ілліч, дістаючи з буфета своє улюблене вино. — На тебе, на себе... от на себе... Довиховувався, долюбив, собачий я син...

Семепові Івановичу раптом трохи полегшало, бо збагнув, що не лише він причина Данчевого гніву, видно, щось у самого погано. Це подіяло заспокійливо. Легше переносити власну біду, коли і в сусіда біда, подумав Семен Іванович якось ніби й ні для чого, але тим несподівано пояснив власне відчуття на скаргу Михайла Ілліча. Поганець я все-таки; здохла моя корова, хай здохне і в сусіда. Мабуть, у нього щось на роботі... Чи, може, з сином?

— У тебе якась неприємність? — спитав обережно.

— Яка неприємність!? Горю, от! Сина мого, ти знаєш що? От, ні дідька ти не знаєш, бо ти товстошкірий, тебе чуже ніколи не заболить, а своє теж не болить. Сина арештували, посадили, от.

— Сина арештували?! — здивовано крикнув Семен Іванович, щоб довести Данчеві, що його така звістка вразила, хоч насправді він не був ні вражений, ні здивований, і йому хотілося сказати Михайлові Іллічу те, що казав йому й раніше: любити треба розумно, а не оптом.

15

Нелька відразу догадалася, чому подзвонила Каміла, по голосу зрозуміла, що трапилася біда, але про арешт не подумала, і коли Каміла сказала, що і Ернеста, і Луїса затримали, вона страшенно злякалася і лише розгублено питала себе: що тепер буде? що тепер буде? В неї з'явилася думка піти до Михайла Ілліча і просити, щоб допоміг, бо він усе може, бо міліція йому підкоряється і всі в районі йому підкоряються. Але тоді змушена б про все розказати, а вона не знала, що може сказати Ернестовому батькові, що він знає, чи розповідав йому про що-небудь Ернест, про те, як було? Нелька зовсім розгубилася, і нічого не могла придумати, і готова була плакати, від страху й переживань у неї сильно боліла голова.

Не могла собі простити того, що паробила, хоч, власне, вона нічого такого не паробила, за що мала себе картати,

і нічого такого не хотіла робити, і взагалі знала лише те, що їй не треба було зв'язуватися з Камілою та Луїсом.

— Головне, ти слідчому ні в чому не признавайся, — наказувала Каміла. — Ти нічого, нічого не знаєш! Як тебе звати? Не знаю. Істи будеш? Не знаю, от і все. Ми з тобою залишили їх і пішли собі додому і нічого не бачили й не чули.

— Ти гадаєш, слідчий сліпий?

— Слідчий знає своє, а ти — своє. Тут мудрість проста: хто кого перехитрить.

— Нас бачили разом... Ернест, певно, про все розказав... мало хто міг розказати, — не слухала Нелька Каміліні поради. — Ой, чому я з вами пішла? Тепер з технікуму виключать, батько про все довідається...

Досі Нелька начеб і не боялася, бо знала, що виключать з технікуму, і батька не боялася, бо знала, що не пропаде, бо в неї були друзі, які могли захистити, а тепер їх не було, і Нелька залишилася без захисту, наче її в літньому одязі викинули на мороз. У цьому стані відчула ненависть до Каміли передусім за те, що та про все знала, а Нелька хотіла, щоб ніхто нічого про неї не знав, щоб усе залишилося її таємницею і щоб її не викликав слідчий і не змушував у чомусь признаватися.

— Я не зумію мовчати, — звірялася подрузі в своїй слабості. — Я все розкажу, щоб скоріше був кінець, бо я так жити не можу.

Навіть хотіла, щоб її скоріше арештували, чи що, тільки б не залишатися в цій невідомості, коли можна сподіватися хтосьна-чого.

— А я тебе задавлю, як блоху!

— Не задавиш і нічого не зробиш, бо й сама ти блоха, — огризалася Нелька, щоб хоч якось захистити свою гідність, але слова були беззубими, і все було даремно.

— Бачу, ти зовсім скисла, — пошкодувала її Каміла, і взяла під руку, щоб підтримати. — Ти геть стала нікудишньою. Ходімо до мене, порадимося.

Нельці нікуди було податися, тому не заперечила, і вони пішли людною центральною вулицею, щоб показати знайомим, а передусім самим собі, що нічого не трапилося, що вони зовсім спокійні і навіть веселі. Каміла, мабуть, і справді не надто переживала і не надто прикидалася, коли бралася розповідати щось смішне, щоб розвеселити подругу.

Каміла набагато старша від Нельки, вона працювала на трикотажній фабриці і була аж до нахабства сміливою і безпечною, за що Нелька нею захоплювалася, хоч ніколи не

любила по-справжньому. Приваблювала в Камілі і її зовнішність. Висока, струнка, з довгастим, крикливо розмальованим обличчям циганки, з пишшим чорним волоссям, розпущеним по плечах і по обличчю, вона скидалася на дикунку, і то їй личило — бути вродливою дикункою, особливо в танцях, які вона любила. У потертих, обскубаних знизу джинсах, у блузці, що ледве прикривала груди, гнучка, дико розхристана, вона всім кидалася у вічі, і перідко Луїсові доводилося за неї вступати в сутички із залицяльниками.

— А знаєш, Нель, хай вони пропадуть, такі кавалери, — бадьорилася Каміла, але в її зовнішній браваді Нелька таки вловлювала нотки відчаю. — Ми собі знайдемо інших... може, й кращих, а вони хай сидять... Ми красиві, а для дівчини головне — краса, то наше багатство, з ним піде не пропадемо.

Нелька була в такому стані, що нічого не хотіла знати — красиві вони чи ні, пропадуть чи не пропадуть, вона усвідомлювала лише, що допустилася чогось певиправного, що оце і є те, про що говорив курсовий керівник: докотишся, дівчино, ой, докотишся. Пробувала зрозуміти, як і справді докотилася, як усе трапилося, але не могла спокійно думати, і нічого не могла, і слухняно робила те, що казала Каміла.

— Стій тут, а я щось куплю поїсти.

Нелька стала під гастрономом, а Каміла забігла всередину. Була черга, але вона не хотіла її вистоювати і забідкалася, вклинюючись у довгий ряд перед якоюсь старою жінкою:

— Ой, трохи не спізнилася — всюди такі черги! Ви казали, що я займала за вами?

Жінки на неї сварилися, але Каміла не зважала — взяла ковбаси, сиру, масла, потім купила дві пляшки угорського сухого вина, подумала, чи не взяти ще й коньяк або лікер, але вирішила: вип'ємо сухе.

Надворі сумку з покупками передала Нельці, сказавши:

— Нічого порожняком топати, невелика пані.

Нелька не хотіла нести, бо то було приниження, але не заперечила, бо, зрештою, Каміла могла її змусити — Ернест тепер не захистить.

Каміла квартирувала у старого Бейли-бачія, що жив на невелику пенсію, якої йому ніколи не вистачало, і, щоб звести кінці з кінцями, задовольнявся боковою комірчиною, а світлицю віддав квартирантці за плату, розміри якої не знав ні Бейла-бачі, ні Каміла, бо він кожного дня просив авапсом, а то й брав не питаючись. Каміла за це лаяла його, па-

живала алкоголіком, а він грозився її прогнати, як і вона грозилася піти собі, але все залишалося по-старому, бо насправді їм обом було добре. Старий напивався дармовим, ішов у комірчину спати, а Каміла мала повну волю.

Зараз господаря вдома не було, і дівчат це влаштувало, особливо Нельку, що гидувала п'яною брезклістю Бейлибачія. Вони розклали на столі покупки, нарізали на тарілку сиру, ковбаси, намастили маслом хліб. На кухні ще знайшлися огірки й помідори, і Каміла стала по-справжньому веселою.

— От, Нель, ми зараз вип'ємо і будемо сміятися з усього світу. Чудесно ми собі посидимо без отих нахаб...

Вона, жваво світлячи чорними очима, відкупорила пляшку і, танцюючи wokіл стола, наповнила склянки. Випо мало гарний золотистий колір, Каміла взяла свою склянку, помилювалася на неї і сказала:

— Знаєш, Нель, за що? За нас, за те, що ми молоді і вродливі, і хай усе пропаде пропадом! Ти знаєш, як я їх непавиджу?! Вони мене довели до того, що боюся...

Нелька теж пожвавішала, бо знала: від випа настрій стане кращим, їй буде легше, а може, навіть зовсім легко. Я буду щити, поки не стане зовсім легко, подумала вона і мовчки випила свою склянку, потім закусила ковбасою і попросила:

— Налий ще.

— Ти молодець, Нель, ти геніальна дівчина, Нель. А мене той... знаєш, до чого довів? Нічого ти не знаєш.

Ще випили, але Нелька не допила своє вино.

— Не залишай на сльози, нам плакати ще рано, Нель, нам просто не годиться плакати. Хай плаче Бейлабачі, бо він старий і йому вже іншого не залишається, а нам треба бути щасливими, бо ми народилися для щастя. Нам треба жити весело, ні на що не зважаючи, бо ми діти щастя. Шкода, що хлопці попалися, твого Ернеста мені шкода... Знаєш, Нель, ми вип'ємо, підемо в парк, погуляємо і про все забудемо.

Нельці стало краще, і вона подумала, що нічого фатального не трапилось. Таки допила своє вино, щоб «не залишалося на сльози».

— Нель, а ти його справді любиш?

— Люблю. — Їй було приємно сказати це зараз, коли його жаліла, їй було приємно признатися, що дуже його любить, наче від того йому могло стати легше, хоч знала, що йому то не допоможе, але навіть знаючи це, їй хотілося без кінця повторювати: люблю, люблю, люблю. — Може, ніколи так сильно, як тепер. Якщо його засудять, я не знаю...

— Ну-у-у, ти великодушна, — Каміла взялася, як завжди, кепкувати з подруги. — Ти чистісінька декабристка: на візок — і в Сибір за милим. А знаєш, Нель, це прекрасно ти придумала. Давай ще трохи вип'ємо перед дорогою. То ж далеченько, я й не знаю, де той Сибір. Слухай, то в Радянському Союзі чи в Австралії?

— Перестань блазнювати.

— А ти перестань бути татковою донечкою, тонкосльозим ангелочком. Ми підемо в парк і знайдемо нових кавалерів.

— Нікуди я не піду.

— Бо ти ангелочок, батькова дитинка. А я хочу бути відьмою, у! Баба-яга, отакі ікла, ніс трубою. Ходи, ходи до бабці, моя манюнька, га-га-га-га...

Каміла блазнювала, гасала по кімнаті, схопивши до рук мітлу, потім кинула її під ноги і крикнула:

— Гидкі вони, погані. Ти думаєш, Нель, вони хоч згадують там про нас? Нічого вони про нас не думають.

— Не будь такою.

— Ще вип'єш?

— Вип'ю, але не будь злою. Закусуй, бо сп'янієш.

— Я ніколи від вина не п'янію, ти це знаєш. А тепер я п'яна, бо дійшла до ручки. Ось куди я дійшла... Ти це знаєш?

— Не знаю і не хочу нічого знати.

— Бо ти таткова дитинка, видаєш себе за святу, а сама грішна, як і я.

— Неправда! — крикнула Нелька, аж до сліз червоніючи. — Я Ернеста люблю. Люблю!

— Всі ми однакові — баби, і за те я себе непавиджу. Я мала бути хлопцем, мене так і задумали, але щось не вдалося.

— Ти п'яна.

Каміла чомусь сп'яніла раптово, що з нею траплялося рідко. Нелька взяла від неї склянку і понесла на кухню, але Каміла знову принесла, і знову, не закусуючи, випила.

— А вино, Нель, прекрасна штука, воно виліковує від усіляких бід... Тільки мій Луїс хам, і твій Ернест хам, а ти свята, ви гралися в «хрестики-нулики»... Дітки маленькі, кашки не хочете? З молочком? Не тікай, бо нікуди не втечеш.

Нелька вибігла на вулицю. Вона тікала від Каміли, тікала від правди, і щоким її горіли, вся душа горіла, і Нелька подумала: заплуталася, як муха в павутинні, я давно знала, що заплуталася, лише не знала, що так страшно, і вже від

цього не втечу, бо я його люблю, я лише з ним щаслива, і він зі мною.

Нелька пішла до парку, бо там можна було сховатися від людей, а радше тому, що часто ходила сюди з Ернестом. Тут уперше й зустрілися. Правда, то було так давно, що вже й не пам'ятає, як вони вперше зустрілися. Тоді вона ще не ходила в технікум, лише їздила до міста в кіно і знала тільки Луїса, і він познайомив її з Ернестом, потім у їх компанії появилася Каміла, і їм було добре й весело. Луїс грав на гітарі, Ернест теж трохи грав на гітарі і мав гарний голос, як Каміла. Вони зустрічалися в альтанці і співали під акомпанемент гітари. Погапо було лише те, що Нелька жила в селі. Вирішили, що після восьмого вона поступить в якийсь технікум, правда, знання в неї були неглибокі, але Ернест казав, що має добрих знайомих.

Ернест був високий, міцний, з обличчя грубуватий, як батько, він кинув дев'ятий клас, бо посварився з учителем. Коли Нелька з ним познайомилася, ще вчився в денній школі, а потім перейшов у вечірню і працював на заводі токарем. Професія йому не подобалася, але іншої не шукав, і казав, що робота не той товар, за яким стають у чергу. Зате він не був ні ліптюхом, ні дармоїдом — просто неорганізований і трохи шалений.

Нельці все в ньому подобалося, навіть грубий і владний тон, яким звертався до неї, називаючи, перейнявши від Луїса, то курчам, то татковим ангеликом.

На той час, коли Нелька поступила в технікум, вже була закохана в Ернеста до безтями, аж не знала собі дати ради, а юнака це дратувало — він хотів бути незалежним.

— Ну й курча жовтороте, — сварив її. — Чи я повинчався з тобою? Будеш липнути — кину, і котися, звідки прийшла.

— Не будь зі мною таким. Якщо кинеш, я не буду жити.

— І прекрасно! Я побіг замовляти вінок. Який тобі подобається — із живих чи восковий?

Вони часто сварилися, днями не розмовляли, а потім злову мирилися, і Ернест піднімав тост:

— За вічний мир і сімейну злагоду.

Будь завжди хорошим, просила Нелька, коли не сварився і хотів її слухати, і він покірпо обіцяв, що зробить усе, чого вона захоче. Завжди будь таким, як тепер, і ми будемо щасливими, нам не треба дружити пі з Луїсом, ні з Камілою, бо вони погані, а ми закінчимо навчання і будемо завжди разом, я теж піду на завод, дістанемо окрему квартиру. Правда, буде гарно? Ернест погоджувався з нею, по-

справжньому захоплюючись цими планами, казав, що вона прекрасна дівчина, що одружитися з нею, бо вона, їй-бо, розумна і добра. Вони складали плани спільного життя, і ті плани були сумбурними, як і все в Ернестовій голові, кожного разу мінялися, і врешті Нелька зрозуміла, що їм треба розійтися. Вона сказала йому про це в парку на лавочці, коли вже по алеях текла вечірня прохолода і лише зрідка хтось появлявся, а над річкою, мов сп'янілі, співали солов'ї.

— Чергове повторення старої мелодрами? — глузував Ернест. — Ти не могла б зіграти щось нове?

— Ні, ні, не смійся, бо це серйозно, і я тебе більше не хочу бачити.

— До завтра?

Вона таки перемогла слабкість і, вірячи, що то й справді остаточно, кинула його в парку.

Потім у неї стало погано з серцем і нервами, і батько дістав путівку в санаторій. Поїхала, так з Ернестом й не побачившись, і коли, вивідавши адресу, почав писати, на листи його не відповіла. Їй було важко самотужки нести біду, коли ні з ким й поділитися, і в цій самоті так часто згадувала матір, аж втратила відчуття реальності. Вперше то сталося безсонної ночі, коли всюди було тихо, лише віддалений шум моря не вгавав. Нелька лежала із заплющеними очима, і їй раптом здалося, ніби хтось стоїть біля вікна. Розплющила очі, але видіння не зникло, і вона радісно скрикнула:

— Мамо, ти?!

А видіння й після цього не зникло. З білими бантиками у волоссі, з білим мережаним комірцем (достеменно, як у батьковому альбомі!), з усмішкою на губах, мати стояла біля вікна і дивилася на неї, і не було в тому для Нельки нічого дивного й незвичного, хоч знала, що то витвір уяви. Вона охоче піддалася обману.

— Сідай, сідай, мамо, я тебе так чекала! І ти прийшла... Я хочу з тобою поговорити.

А мати не сідала, ходила коло вікна і загортала рукою нейлонову фіранку (звісно, вітер!), а вона розвівалася, як фата, і голос материн тремтів, коли озвалася:

— В тебе неприємності?

— Які неприємності? Все добре, коли можу з тобою поговорити. Ні, ні, мамо, ти не зникай і не кажи, що тебе нема...

Надмірне бажання геть зруйнувало межі реального, зник-

ли несхитні закони світу і був лише міраж, напівсон із розмитими обрисами дійсних речей і переживань.

— Говори, дочко, я буду слухати. Переді мною не таїся, бо даремно — для матері таємниць немає.

Дедалі глибше западала дійсність у ніч, брала Нельку у свій світ, у свої фантастичні витвори, що легко змінювали і форму, і зміст, мати нечутно ступила босими ногами по блискучому паркеті, і Нелька дала їй свої тапочки, у вікно прохопився довгий гудок парошлага. Мамо, ти пакинь на плечі мій плащ, бо вітер уночі холодний. Ти, дочко, мною не турбуйся, я не простуджуюсь. Вона все-таки одягла плащ, потім присунула ближче до ліжка крісло і сіла, вітер грюкнув хвірткою, а хмари піднялися з моря і затулили півнеба.

Нелька на мить прийшла до тямки, але тут же змусила себе знову поринути в марення.

У мене, мамо, все погано, і не можу нікому про це розказати, крім тебе, батькові я не можу про таке говорити, взагалі ми з батьком мало розмовляємо, ми не розуміємо одне одного, ти мене слухаєш, мамо... говори, говори, дочко... я лише тобі, мамо, скажу, я так покохала, що місця собі не знаходжу... ти мене розумієш, мамо, бо й сама кохала, ти теж була дівчиною, тільки ти була розумною і не допускала такого, як я, але мені з ним було добре, я була така щаслива, мамо, ти теж була щаслива?.. була, дочко, і ти будеш щаслива, тільки не з ним... але я, мамо, не можу його кинути... ти будь сильною, дочко... я стараюся бути сильною, трешую волю, відмовляюся від того, що мені дуже хочеться, вина ні краплі не випила відколи в санаторію і нічого не випила, хоч мені інколи й хочеться, правда, мамо, то погано, коли хочеться пити?.. погано, дуже погано, дочко, і ти ніколи не пий, він тебе так і обманув, коли ти була п'яною... мамо, ти мене прости, бо я така безпорадна, і мені всі кажуть, що я слабохарактерна, тому й тягнуся за ним... гаразд, дочко, не кажи нічого, бо тепер ти ще не все розумієш...

Нельчина палата була на третьому поверсі, а ліжко біля вікна, і почами вона дивилася на море, що простягалось в безконечність. Нелька могла годинами дивитися на чорносині кольори, порізані береговими вогнями, що простромлювалися аж до самих глибин. Вона любила, коли на обрії показувалися вогні якогось парошлага, що пропливав мимо, вогні спочатку були крихітні, а потім наростали, і можна було розрізнити, що їх багато, — вони розпадалися на окремі точки, але нічні кораблі так ніколи й не запливали в порт, що був за кілька кілометрів від санаторію, видно, то були великі океанські кораблі і пливли у якісь великі порти.

Раніше Нелька не була на морі, і воно її скорювало і заспокоювало шумом прибою, грою хвиль, що безупину напливали із-за обрїю. Вдень воно не було таким красивим, як уночі, але Нелька і вдень любила його. Йшла на берег і лягала на гарячий дерев'яний тапчан.

— Ти накривай голову панамкою, — турбувалася про неї Розалія Степанівна — жінка, з якою жила в одній палаті.

У Нельки не було солом'яної шляпки з широкими крисами, і поки не купила, жінка дала їй свою. Розалії Степанівні було під п'ятдесят, вона багато купалася і їла майже самі лише фрукти, щоб схуднути. Згодом до санаторію приїхав її племінник — студент-медик, про якого Нелька вже багато наслухалася від Розалії Степанівни, але він видався не таким прекрасним, як його малювала жінка, зате був ввічливий і культурний. Він став залицятися до Нельки на правах і обов'язках джентльмена, нічого взамін не чекаючи, і цим їй подобався.

Його звали Олександром Олександровичем. (Звіть просто Саша, я лише на п'ять років старший від вас, Нелько.) Він кожного дня запливав далеко в море і був постійно в русі — грав у бадмінтон, крутився на перекладині, і Нелька захоплювалася сталістю його характеру. Вдень вони зустрічалися не часто, зате вечорами йшли на танцювальний майданчик або гуляли по берегу моря. Саша розповідав всілякі пригоди з студентського життя чи будь-які нісенітницї, і Нелька охоче слухала й раділа, що не треба лягати, бо в неї був поганий сон.

— Я вас не втомив своїми балачками, Нелько?

Вони сиділи в сквері на лавочці.

— Ви так цікаво розповідаєте.

— А розкажіть і ви щось про себе.

— Я не вмю. Мене в технікумі дівчата називають філософом за те, що мовчу.

— А ви й справді філософ?

— Я й уявлення не маю про філософію. Справді, що таке філософія?

Нелька схитрувала, щоб змусити його продовжувати розмову і відвести цю необхідність від себе.

— А ви говорите, що й уявлення не маєте про філософію.

Вони обоє засміялися, і Нелька попросила:

— Ходімо до моря. Чуєте, як воно шумить? Ні, то, мабуть, не шум, а гук... Море гукає когось до себе.

— Нас з вами, правда? Природа має свою мову, і кожен її розуміє по-своєму. Ви знаєте, що зараз говорить море? Ні?

Шкода, бо я теж не знаю. А колись люди навчаться розуміти його, всю природу навчаться розуміти, скажімо, землетруси, вулкани, тайфуни...

— Цікаво! — захопилася Нелька його фантазуванням: — Землетрус скаже людям: іду на ви, а люди йому: подумай, чи не осоромишся, бо ми можемо посадити тебе в галюшу. Справді, може таке бути?

— Авжеж! Навіть дуже скоро. От ми з вами стаємо на березі і підслухаємо, як десь там море змовляється, щоб накинутися на береги ураганом, а ми йому: стоп, морище, тобто — дружище, давай назад! А давайте, Нелько, запливемо до отого каменя.

— Давайте!

Вони скинули з себе майки, джинси і побігли, море було тихе й лагідне, а на обрії чорніло — десь, мабуть, гуляв шторм і розкидував, як тріски, рибальські судна, і люди посилали в ефір «SOS», а для Нельки й Саші море влаштувало повний штиль, і вони бігли спокійною мілиною, бо берег був положистий, піщаний, наче для того й придуманий, щоб по ньому бігати, розбризкуючи ногами воду, і сміятися від захвату. Нелька і Саша щось гукали, але одне одного не чули, та й не було що чути, бо то були просто вигуки захоплення, безтурботності, молодості.

Потім, як стало глибоко, кинулися плисти, вони пливли навперегін, і Саша заплив далеко вперед — він був добре патренований. Нелька старалася його наздогнати і геть стомилася, і він першим доплив до каменя. То був виполірований хвилями чорний валун, на ньому можна було забратися тільки з одного боку по виступах, що пагадували східці.

Навколо стелилася тиша й безлюддя, тільки двоє відбилися від світу у цю безмежність води, що таємниче чорніла, ганяючи під берегом фантастичні вогні, і Нелька подумала: чого мене сюди заманив? Хотіла повернутися, але зрозуміла, що їй не вистачить сил доплисти до берега, і тоді раптом відчула, що вода холодна, власне, не так холодна, як чорна, непадійна, і вона не зможе на ній утриматися. Почала швидко працювати руками й ногами, щоб не втонутися, але її так і тягло щось на дно, й уявляла собі, як там чорно і холодно.

Саша тим часом забрався на вершину каменя і гукав:

— Тут гарно, пливіть швидше! — І сміявся з того, як вона борсається, аж потім зрозумів, що з Нелькою твориться щось незрозуміле, й стрибнув у воду, допоміг Нельці добратися до каменя. Вона сіла на виступ і, зіщулившись від страху й холоду, цокотіла зубами.

— Що з вами, Нелько?

Вона мовчки плакала.

— Вас судорога взяла?

— Мені страшно.

— Чого ви злякалися?

— Я боюся води, вона така чорпа...

— Відпочиньте трохи, і все пройде... Вода лише здається чорною, а вона така ж, прозора, чиста, просто прекрасна. Я і вдома часто купаюся вночі, тільки в нас річка неглибока.

— Тут дуже глибоко?

— Думаю, що ні. Але при великому бажанні втопитися можна.

— Не говоріть таке.

Вони довго сиділи, щоб Нелька відпочила, Саша розповідав про річку, в якій він купається, коли приїжджає додому, і про своє місто, і про свою вулицю над річкою, — вулиця немощепа, і на ній завжди глибокий порох, в якому купаються кури, а восени вулицю заливає вода і по ній не можна пройти. Він розповідав будь-що, лише б заспокоїти Нельку, але її не покидав страх.

— Давайте будемо плисти на берег, вже пізно, — просив Саша.

— Я не піду до води!

— Нічого боятися!

— Все одно.

— Тоді почекайте, я попливу за човном.

— Не кидайте мене саму!

— Що з вами зробити? Давайте разом, візьміться за мене. Тримайтеся міцно, і нічого з вами не буде. Ну, давайте.

— А ви добре плаваєте?

— У мене розряд з плавання.

Він її обманув, і вона вхопилась за плече юнака і вся тремтіла, аж поки не дісталася ногами піщаного дна.

Потім з вікна палати дивилася на море, і воно їй знову здалося прекрасним і спокійним, на обрії пропливав океанський пароплав, а берегові вогні довгими стовпами встромлювалися у товщу води. Нелька дивувалася з свого страху і вирішила колись таки поплисти до валуна, щоб себе перемогти. Після того безглузлого випадку Саша став їй ближчим і вона часом пудьгувала без нього, і охоче слухала Розалію Степанівну, коли говорила про нього щось хороше. Про Ернеста стала згадувати рідше, а коли й згадувала, то вже без колишнього болю.

Нелька з приємністю і тугою згадала тепер той місяць на морі, відчула бажання сховатися кудись від нинішніх переживань, але то все даремно, бо від себе нікуди було сховатися. Чому я Сашу так скоро забула? Він добрий, а я його забула... Згадала, як зраділа його листові, а коли прочитала, стало сумно, бо нічого там не знайшла, що могло її порадувати. Він писав, як доїхав додому, як у них у містечку гарно й тихо, а про неї не сказав нічого, і про їх перебування на курорті — теж нічого не згадав. І вона не відповіла, сподіваючись, що напише знову, але він більше не написав, а її було й самотньо, і часом згадувала Ернеста, який уже щось натворив, кинув школу і пішов працювати на завод. Нелька згадувала його, як колишнього знайомого, і лише трошечки щеміло в душі за тим, що минулося. Вона й сама не знала, чи хотіла, щоб все повернулося, щоб вони знову були разом. Може, трошечки й хотіла, але таки боялася зустрічі.

Потім її зустрів Ернестів батько й поцікавився, як здоров'я. Сказав, що вона дуже гарна дівчина і покаржився на сина:

— Неслухняний він... Кинув школу, пішов на завод... Ви й не знаєте? — Йому було незручно говорити це Нельці, і дивився під ноги. — Ви дружили, і він вас не може забути... Це такий вік, а ще характер... Лише ви могли його стримувати. Ви гарна й розумна дівчина.

Нелька розхвилювалася, почервоніла, й нічого не могла відповісти Ернестовому батькові. Вона його майже не знала, та й він її бачив, мабуть, тільки раз з Ернестом, удома, і сказав, що не личить дівчатам ходити до хлопців.

— Ви гарна й великодушна дівчина, — хвалив Ернестів батько Нельку, дивлячись їй понад головою.

— Михайло Ілліч, він не такий, як ви думаєте, ви не знаєте, як він зі мною!.. — крикнула Нелька і засоромилася, бо з таким поважним чоловіком не годиться так розмовляти.

— Він без вас пропадає, дружба так просто не забувається. — Ернестів батько розгублено подивився їй у вічі. — Ви знаєте, який він екзальтований, як він до вас... Ви, будь ласка, не соромтеся, мені все відомо... Пропадає хлопець, та й усе. Заходьте коли-небудь...

— Ви не знаєте нічого... не знаєте, як він ображає.

Нелька побігла від Михайла Ілліча, але після вже не знаходила спокою і за це ненавиділа Ернестового батька, і Ернеста ненавиділа, і себе ненавиділа, і сварилася:

— То нехай пропадає, чому я маю його рятувати, він поганий, і я його не хочу, але я вже не можу, щоб не думати, а що коли подзвоню, ні-ні, я не хочу, щоб знову оте, і мені

страшно... я лише хочу подзвонити і сказати, щоб не сподівався, бо я його ненавиджу, він поганий, поганий, поганий!.. і батько його поганий, що таке сказав, він не міг дивитися мені у вічі, соромився, а я його ображала, він нещасний батько, може, мій теж комусь скаржитись, а він нічого й не знає, що його дочка робить, він, бідний, думає, що я хороша... що робити?.. я напишу Саші або розкажу все батькові, але як йому про таке розказати?..

Кілька днів ходила, як причинпа, боролася з собою, не йшла на уроки, бо осоружним зробилося все на світі, і їй не треба було ні технікуму, ні Ернеста, ні Саші — нікого. А потім таки подзвонила, і Ернест крикнув:

— Ага, не витримала душа?

— А я не за себе...

— Прекрасно, великодушно: дамо руку падшему рабу божому Ернесту. Ну валяй, виховуй, поставляй на путь праведний.

— Ти не смієш!

— Стоп! Я більше не смію. Давай так: через півгодини біля атракціону, на нашому місці.

Нелька крикнула, щоб і не чекав, повісила трубку, потім картала себе, що таки подзвонила, а через півгодини пішла на умовне місце і була щаслива, коли Ернест обвив її руками за плечі і, незважаючи, що їх бачать, почав шалено цілувати, вона лише кволо випрочувалася. Потім пішли до Камілі і відсвяткували укладення «вічного миру», пили вино, були всі дуже щасливі, Нелька теж була щаслива. Вона була щаслива й тоді, коли Каміла з Луїсом пішли гуляти і вони залишилися удвох, вона твердила собі, що тепер не так, як було досі, що вона лише заради Ернеста.

Блукаючи без мети, Нелька негадано опинилася на тому місці в парку, де її тоді чекав Ернест, звідти пішла по Набережній, повернула на Спортивну і згадала, що тоді теж ішла цими вулицями. Потім побачила телефонну будку, з якої тоді дзвонила, і сказала собі: я подзвоню Михайлу Іллічу. Вона зайшла до будки і спробувала зачинити за собою двері, щоб її ніхто не почув, але вони не зачинялися. Що я йому скажу? — спитала себе Нелька. Знайшла монету і вкинула в автомат.

16

Михайло Ілліч схопився на телефонний дзвінок, взагалі він був збуджений і стривожений, бо просив лікаря, щоб від-

разу подзвонив, коли щось таке трапиться. Ну от, сказав він, прямуючи до телефону і зволікаючи підняти трубку.

Семен Іванович бачив, як той раптом зблід і як у нього тремтіли пальці, коли тримав простягнуту руку над телефонним апаратом, розгублено повторюючи: ну от... Нарешті підніс трубку до вуха і сказав глухим голосом:

— Алло!

У трубці ніхто не озивався, і Михайло Ілліч кілька разів повторив «алло!», подув у мембрану, але було тихо. Так продовжувалося, може, хвилину, і Михайло Ілліч розводив розгублено руками і знову тулив слухавку до вуха, сподіваючись щось почути, і запитливо дивився на Семена Івановича, просячи його в спільники, мовляв: ти бачив таке? Нарешті озвалися короткі гудки, і Михайло Ілліч спантеличено повернувся на своє місце і нерішуче сів, чекаючи, що от-от знову подзвонять.

— Мабуть, щось з апаратом, — заспокоїв себе. — Буває таке: мене чують, а я не чую. Кепські апарати, треба буде замінити, взагалі треба щось робити із тим зв'язком. Б'ємося, а користі мало. Взагалі щось треба робити... треба щось... — Він знову подивився на телефонний апарат, сподіваючись, що озветься, і вже оте «взагалі треба щось робити» стосувалося не зв'язку, а того, про що вони весь вечір розмовляли з Семеном Івановичем, що його до глибини турбувало й лякало. — Я не розумію, Семене, де допущено помилку.

Семен Іванович не збагнув наразі, чи Михайло Ілліч сказав це про себе чи про нього, бо розмова в них була сумбурна, перекидалася то на одного, то на другого — то говорив Михайло Ілліч про сина, то раптом без будь-якого переходу хапався за справу Семена Івановича — ламав голову, як допомогти і тому, і другому.

Михайло Ілліч — чоловік великодушний, чуйний, він приймав чужу біду за свою, а тут же йшлося не про чужу, а майже виключно про свою біду, бо Семен Іванович був йому близьким і давнім другом. Вони разом починали, — Данч — інструктором райкому партії, а Бобіля — інструктором районного управління сільського господарства, а коли Михайло Ілліч став завідуючим оргвідділом райкому, порадив Семенові кинути кабінет і взятися за живу справу. Та Семена Івановича не вабила посада голови колгоспу, яку Данч розумів під живою справою.

— Ти скажи, Симку, де бачиш нині перспективнішу справу, як сільське господарство? — не відставав від свого Михайло Ілліч. — Я би сам з величезним задоволенням... і як

тільки трапляється нагода, й хвилини не затримаюся. Ми з тобою агрономи, економісти і наше місце там, де справа робиться. А кабінети почекають.

Данч умів перекопувати і бути наполегливим, але Бобіля мав інші плани і теж умів стояти на своєму. На той раз у Данча так нічого й не вийшло, лише, коли віп став другим секретарем райкому, Бобіля не осмілювався заперечувати і пішов у відсталий приміський колгосп, поклявшись у душі, що зламає собі голову, але не вдарить обличчям у грязюку.

— Я тебе підтримаю, — пообіцяв Михайло Ілліч. — Поznamося з справами, обдумай, поговори з людьми, а потім заходь... Де зможу, підставлю плече.

— Поганий буде з мене голова, коли маю спиратися на чуже плече, — відповів Семен Іванович, і справді не думаючи скористатися особистою дружбою з секретарем райкому.

— А для чого тоді я, ти не думав?

— Я це так зрозумів.

— Моя роль — організувати, допомагати, підставляти плечі... І не подумай, що будеш у мене на якомусь особливому рахунку — питатиму, як з кожного.

Все-таки дружні стосунки давались взнаки, хоч Михайло Ілліч того не хотів і часом навіть не помічав, бо якщо і робив щось для цього відсталого колгоспу, то виключно тому, що був відсталим і його треба було спочатку поставити на ноги, щоб міг згодом іти без підтримки.

— Ми тебе розбалували... розпустили тебе — ось де вся біда, — уже не вперше за цей вечір, поки сиділи за столом і зрідка брали в руки склянки з вином, відповідав собі Михайло Ілліч на запитання, де допущено помилку. — І що тепер маю робити, га?

— Нічого я від тебе не прошу.

— Та який дідько тобі каже, що просиш? Тут інше, тут і просити нічого. Усе зв'язано, ланцюгова реакція — ось що тут. Я тебе рекомендував? Підтримував? Захищав, коли горів? Ось що ти не можеш зрозуміти. І не подумай, будь ласка, що я за себе тремчу.

— Кожен за себе тремтить.

— Ось чого ти не можеш зрозуміти, Симку! — крикнув сердито Михайло Ілліч. — Що значить тремтіти? Відчувати відповідальність! За себе, за справу, яку виконуєш. А я неправильно роблю... От скільки живу, а лиш тепер зрозумів, що неправильно... І знаєш, що мені відкрило очі?

— Не догадуюся.

— Син... Це маленьке поле битви за людину. Я тут усе

й проапалізував... Оцей маленький полігон — власна сім'я. Знаєш, соромно, коли обдумую. Збоку люди дивляться — секретар, чоловік сильний, а насправді... Мені соромно перед якоюсь дівчинкою, перед якимсь там... І так же не сплю, як ти... Втім, дідька лисого, ти собі спиш, як праведник, бо ми тебе так навчили. Ти повірив, що маєш крила, і тобі призначено тільки літати, а воно ось як. Гепнешся, аж земля задрижить. Уже гепнувся, тільки від шоку ще не відчуваєш болю, а він почеться, як пройде шок. Мене вже болить, бо мене вдарило скоріше, я скоріше побачив, що ти натворив із своїм Власюком...

— Михайле, я нічого не натворив.

— От-от — пічого. І вважаєш, що це мало?

Семен Іванович знову пошкодував, що приїхав і ось тепер має вислуховувати оцю критику і розуміти, що Михайло Ілліч справді не сильний, а просто — чоловік, па якого покладатися, мабуть, годі, незважаючи, що пазовні такий же — здоровий, чорноволосий, діяльний, може, лише трошечки втомлений і блідий, як буває, коли людина нездорова або не виспалася. Він був у білій сорочці з ростебнутим коміром, при галстуці, в черевиках, був ніби насторожі — готовий відразу же застібнути комір, поправити галстук, взяти зі спинки крісла піджак і вийти в якійсь невідкладній справі.

— А знаєш, Симку, я не думав, що ти такий.

— Михайле, я не святий, але...

— Це я від тебе чув не раз.

— ...я не святий, але й не з рогами, як ти собі починаєш мене малювати, — перебив Семен Іванович.

— Це я від тебе чув не раз, і мені навіть імпонувало, що чоловік визнає свої помилки.

— І чого так раптом змінив думку?

— Не знаю... Уже кілька днів докопуюся, а от не знаю. І ти дарма забігаєш уперед — думку я ще про тебе не змінив. Ти знаєш, скільки років ми з тобою дружимо? Ще а інституту.

— Багато.

— От воно що — багато. Коли ми зустрілися з тобою, були зеленими юнаками, а тепер... От воно що. Коли в стільки років треба міняти про чоловіка думку — це страшно. Не уявляєш?

— Тобі її не доведеться міняти, Михайле, — сказав Семен Іванович затято, і Михайло Ілліч глянув на нього своїми вузькими карими очима запитливо й недовірливо.

— Міняти думку про друга — це значить, міняти думку

про себе, назвати себе тупицею, — продовжив Михайло Ілліч, не надаючи значення такому рішучому і впевненому запереченню Семена Івановича. — Адже ж двадцять... скільки?..

— Михайле, ти мене ображаєш, — сказав Семен Іванович трохи різкіше, ніж мав говорити, якщо був би спокійним і впевненим у своїх словах. — Ти мене ображаєш!

— Гаразд, я не буду, я себе стримаю. Я це вмію робити — тримати себе в руках. Втім, ні дідька я не вмію тримати себе в руках. Ти бачиш? — він показав, як у нього тремтять пальці. — Як у алкоголіка, а я ж п'ю рідко й мало. Це вино просто гідке. А мій син п'є, він кожного дня п'є гідке вино. А знаєш, саме тут я ввів себе тримати. Прийде пізно, прокурений, пропахчений вином, а я: синку, це ж пегарно, губиш себе, подумай... І найгірше: він думав, робив вигляд, що думає і обіцяв більше такого не робити. Що значить сліпа любов. Мене те й підводить, що я вірю. Я сліпий у своїй вірі в добро, а мені таке не можна пробачити, я мушу мати тверезий розум. Називати речі своїми іменами.

— Ти на себе памовляєш, Михайле.

Михайло Ілліч зробив скрушну міну — стиснув повні губи, ніби хотів засміятися або вдати, що готовий заплакати від розчулення.

— Так, — сказав він і склав руки на потилиці, потягнувся, хруснувши суглобами. — Я на віру нічого не сприймав, але чи так важко виставити доводи? Ось ти, наприклад.

— А якщо не будемо говорити про мене?

— Ось ти, наприклад, — не слухав його Михайло Ілліч. — Взяв правильний курс: перетворити село в своєрідне агромісто, щоб закріпити робочу силу... Фе, яке слово — робоча сила! Словом, курс правильний, вловлено саму суть історичного моменту! Дороги, Будинок культури, квіти на грядках, сквери, високі заробітки... Ну, ми й розкисли, розчулилися — не побачили махінацій, зловживання. Ти мене не перебивай. Слухай! Ми тебе підняли так високо, що вже наче й незручно розвіщувати... І я бачу, чого сподіваєшся! Що знову спустимо на гальмах, а то й зовсім замнемо. Тільки одне думаєш: як змусити замовчати Мотрича? Ти слухай, слухай. І знаєш, що мене дивує? Як же воно так співпало? Чи нема тут щось такого, сімейного, продуманого, га? Ну, чого мовчиш?

— Не знаю, що ти маєш на увазі. Адже якого, в лиха, сімейного, коли воно все сімейне?!

— От, от!.. Сімейне... — Михайло Ілліч осудливо похитав

головою, дивлячись другу у вічі, наче хотів там, у його очах, щось побачити. — Ти не відвертай голови, не відвертай, дивися на мене. Я так розумію: тобі треба якось заплямувати Мотрича, позбутися його, ну, а райком злякається надто рішуче розвінчувати тебе, бо воно не робить честі... Га? Ну, звісно, ти не признаєшся, а мою підозру до особистої справи не пришиєш. А я би її пришив, ось так узяв та й пришив, хоч і білими нитками, але міцними! Цікаво, що тебе погнало на курорт у самісінький розгар робіт?

— Михайле, ти думаєш, що говориш?

— Думаю! Так думаю, що голова тріщить. Уже роздалася, як цеберка, і в дзеркало боюся глянути на себе, бо злякаюся. — І тут же наче раптом забув за Семена Івановича, спитав стурбовано. — Ну, хто б мені сказав, що там у лікарні, з отим?..

Семен Іванович, прагнучи відвести розмову від себе, порадив:

— А ти подзвони.

— Подзвони... Нічого ти не розумієш, Семене, а я тебе завжди вважав страшенно кмітливим і далекозорим. Гм... Пригадую, як ти до мене прийшов із планом, як ти мене тоді захопив, от, думаю, взяв бика за роги. На всіх нарадах я про тебе трубів. Пам'ятаєш? — І зовсім несподівано спитав: — Ну, а як з нею після цього?

— З Мартою?.. Ніяк.

— Що значить — ніяк? — щиро здивувався секретар.

— Я з нею фактично ще не говорив... Це справа складна і треба подумати...

— Бачиш, який ти сильний! Ти й тут вирішуєш, а я би, мабуть, закусив вудила і — хоч у прірву, хоч і чорту в зуби. — Він знову подивився на Семена Івановича, подивився йому у вічі, чогось там шукаючи. — Ти знаєш, у такої жінки більше сили, як у секретаря райкому партії, і дарма ми це так легко скидаємо з рахунку. Мабуть, і сам не заперечив, що вона тобі допомогла.

— Особливо тепер, — зіронізував Семен Іванович.

— Так, так... особливо тепер...

— Я тобі, Михайле, хотів щось сказати, з тою думкою і їхав...

— Кажі.

— Ні, я бачу, ти іще не готовий мене зрозуміти. Я мав одну добру пропозицію, але поки що змовчу.

— Як хочеш.

— Скажу лише: не така моя вина, щоб вигнали з партії. В гіршому випадку — строгач із занесенням.

— Виходить... стривай, виходить... Ну, ти справді... Виходить, ти залишився на своєму місці, а я... стривай, стривай.

— Ти, Михайле, знаєш, що й синова справа тобі не пройде. Взагалі, ти в дечому не зорієнтувався.

Михайло Ілліч встав із-за стола, ніби хотів з іншого ракурсу поглянути на свого друга, він дивився на нього зверху, і бачив його хвилястий каштановий чуб, що світився на згинах, високе рівне чоло, щільно притиснуті до голови маленькі раковини вух, рівний ніс, маленькі тверді губи. А Семен Іванович дивився на скатерку стола і розгладжував її пальцями, хоч вона була ідеально гладкою. Тоді Михайло Ілліч обійшов стіл і став на іншому місці і знову дивився на Семена Івановича, як той спокійно посягнув рукою за склянкою, переставив її на інше місце, ніби заважала, а тоді підніс до губів і випив до дна, демонструючи цим чи то незалежність, чи то неповагу до господаря.

Тут знову озвався телефон, і Михайло Ілліч квапливо схопив трубку і крикнув:

— Алло, хто це? Лікарня? Ну, що там? Не лікарня? А хто, алло? Алло! Чого мовчите, алло?!

Нарешті він почув жіночий голос, та нічого не міг розібрати і сердито дмухнув у трубку, стукав нею об долоню, але від того нічого не мінялося, і Михайло Ілліч перейшов на крик:

— Говоріть голосніше, я вас не чую! Хто це? Хто це говорить?! Та не плачте, ради бога? Скажіть щось! Жінко, це ти? Марусю!?

Коли Нелька назвала себе, він ще більше стривожився, бо до всіх складностей, які переживав, додалася ще й доля цієї дівчини, про яку він забув, але про яку не мав права забувати, бо сам її колись просив, а тепер вона потрапила в біду разом із сином і їй потрібна допомога.

— Де ви? У місті?.. Ходить же відразу, я вас чекаю. Ні, ні, ні в якому разі, тепер ніч. Я пошлю за вами машину. Не треба? Значить, домовилися: через десять-п'ятнадцять хвилин ви будете в мене, нам треба поговорити...

Дзвінок Нельки зовсім стурбував Михайла Ілліча, віддалив від тої розмови, яку щойно так запально вів з Семеном Івановичем. Він гарячково почав думати, що означає для нього цей дзвінок? Що Нелька хоче йому сказати? В усякому разі, не сподівався нічого доброго, і питання могло стояти лише про те, малу чи велику неприємність мала вона йому сказати? Вони були разом, подумав Михайло Ілліч, ну, звичайно, вони були разом, і вона знає все, що трапи-

лося. Ось вона мені сказала, що син ні в чому не винен. Що то не він, а той, який тепер у лікарні, чие життя на волосинці... Але, мабуть, даремно я пробую себе втішати, бо воно все не так. На жаль, не так.

— Я піду, Михайле, — підвівся Семен Іванович, він відчув, що став зайвим, бо щось таке увірвалося в секретареві турботи, що йому зараз уже не до нього.

— Зрозуміло, треба йти, треба спати, — сказав Михайло Ілліч машинально. — І спасибі, що заглянув, ти мене здорово... просвітив... розуму навчив. Чоловік до старості вчиться, а все-таки дурний. Спокійної ночі!

Він неуважно подав Семенові Івановичу руку, провів до воріт, де стояла машина, там ще раз сказав:

— Ти мене здорово-здорово... Спасибі за науку. І даремно, Симку, гадав, що я не готовий тебе зрозуміти. Зрозуміти я готовий, а от питання: чи готовий прийняти? Мабуть, ні. І, будь ласка, ніколи про це не згадуй, бо можемо посваритись, а ми все-таки були друзями.

— Були?

Михайло Ілліч промовчав.

— Тоді за колишню дружбу зроби маленьку послугу.

— Одною менше чи більше — то вже справи не міняє.

— Відклади розгляд на якийсь час, поки захищуся.

— Розумію. Передовий голова, кандидат наук — це на комісію має подіяти, — криво засміявся Михайло Ілліч.

— Ти мене не так зрозумів. Захист — справа нелегка, а коли псують нерви...

— Розумію.

Михайло Ілліч повернувся до хати, залишивши для Нельки навстіж відчинені двері. Світло з них падало через подвір'я на вулицю, і вся доріжка од воріт до хати була добре освітлена. Він сів на попереднє місце і подумав: треба повідомити дружині. Але він про це думав ще в обід, коли затримали Ернеста, і не міг зважитися, бо не хотів, щоб і дружина страждала. Вона й так не допоможе, думав Михайло Ілліч, а сльозами і клопотаннями може ще гірше ускладнити й без того заплутану справу. А Семен кмітливий! Ось як усе зрозумів! Насторожено поглядав на двері, прислухався, але кроків не чув, він не почув їх і тоді, коли Нелька тихенько ввійшла.

Вона зупинилася на порозі, стисла на грудях худі довгі руки і прикусила губу, зриваючись заплакати.

— Проходьте, проходьте, — заметушився Михайло Ілліч. Він узяв Нельку за плечі, провів до крісла і обережно поса-

див, подав склянку з водою. — Випийте і заспокойтеся. Нічого страшного не трапилося, і треба тримати себе в руках. Ви сильна, я знаю, що ви дуже сильна. Ну от так.

Він не сівав і нічого більше не говорив, даючи Нельці можливість заспокоїтися, прийти до себе. Дивився на неї зібрано й співчутливо і лякався її зовнішнього вигляду — худенька, тендітна, справді якась безпорадна, аж страшно було подумати, що така слабенька, вона мала своє самостійне життя і тепер мусила вирішувати якісь, мабуть, нелегкі проблеми, які вона сама собі створила, може, й хизуючись отою самостійністю й дорослістю, яких насправді у неї не було, але яких вона прагнула, вірячи, що має на них повне право.

Біда ти голівонько, подумав Михайло Ілліч, що ти натворила? Ступила сміливо, як у струмочок, а виявилось, там ціла ріка, каламутна ріка, де треба не твоїх очей, хоч вони в тебе гарні, великі... Справді, які вони в тебе гарні! І розуму треба не дитячого, щоб плисти в такій ріці, і рук треба сильних. Михайло Ілліч не міг вибратися з лабіринту думок, у який загнала його ця несподівана зустріч. Що вас до цього квапить? Ну, розумію: колись біда квапила ставати дорослими, а тепер?

— Скажіть, чим вам можу допомогти? — спитав співчутливо, коли Нелька трохи заспокоїлася.

— Я не за тим прийшла, не за допомогою, — відповіла тихо, але рішуче.

— Ну, ну, я розумію, ви дівчина горда, — зніяковів Михайло Ілліч. — Але погодьтеся, є речі, які вам не під силу.

— Ви мені нічим не допоможете, Михайло Ілліч, — відповіла Нелька нервово. — Я лише хотіла знати, що там?

— От які ви... от які ви нерозумні! Та звідки мені знати, що там? Натворили... Скажіть, дівчинко, що він натворив?

Нелька подивилася на Михайла Ілліча з підозрою, і той догадався, що вона в такому стані, коли всі люди здаються підозрілими, і він спробував говорити спокійно, щоб її не відлякувати.

— З Ернестом не зустрічався після того...

Нелька знову глянула на нього, на цей раз з подивом, ніби казала: і це батько!

— Зрозумійте мене, дорога, я в такому становищі, що не міг... Моє втручання могло б привести до необ'єктивності, а я не маю права, хоч він і син, хоч я його й люблю... Дорога, ну, скажіть, як це було? Може, вип'єте кави?

Нелька випила і сказала:

— Дякую, — потім ще кілька разів ковтнула із чашечки і повторила: — Дякую.

— Ну, скажіть, як це було? — Михайло Ілліч взяв її за руку, підбадьорюючи. — Все розкажіть, мені дуже важливо все знати.

— Я нічого не знаю. Ми не були разом... я з ним не була...

— От які ви, от які ви затяті, — покрутив головою Михайло Ілліч, зрозумівши, що Нелька йому не довіряє, і не знаючи, як її викликати на щирі розмову. — Можете мені не казати всього, тільки скажіть, як ви вважаєте: винуватий Ернест?

— Я не знаю.

— Ви все прекрасно знаєте, — урвався терпець у Михайла Ілліча. — Ви були там, з ним, з ними!

— Я не була.

— Ну, скажіть, чого ви мене, старого чоловіка, обманюєте?

— Я не обманюю.

— І син мене обманював, і ви... Які ви всі невдячні...

Він думав хоч в такий спосіб розворушити Нельку, але вона залишилася такою ж — настороженою, недовірливою, замкнутою, тільки обличчя її трохи зарум'янилося, від чого здавалася ще вродливішою, і Михайло Ілліч подумав, що в таку й справді можна закохатися і якби не пекло всередині, він би їй сказав, що вона дуже гарна і мила дівчина, але тепер він їй цього не міг сказати, бо ображався, що не хотіла розповісти, як було. Він напружено міркував, яке питання їй задати, як викликати на розмову, подумав ще запропонувати кави, але Нелька відмовилась.

— Дівчинко, дорога дівчинко, скажіть, хто на кого першим накинувся, хто мав ніж? Ви це мусили бачити. То було на видному місці, під ліхтарем. Я ходив дивитися, там з усіх боків відкрито, а ви стояли близько... — Михайло Ілліч пішов на хитрість.

Нелька здригнулася, ніби повіяв холодний вітер, і сказала, що ніякого ножа ні в кого не було і вона нічого не знає.

— Тоді чого ви до мене прийшли? Ви хотіли щось сказати, а тепер злякалися.

— Я нічого не хотіла, я думала, ви щось знаєте.

— От як. Виходить, ми обоє нічого не знаємо, а ціле місто вже знає, що Ернест хотів убити того нещасного, бо допився, що не мав грошей.

— Неправда, неправда! — крикнула Нелька і схопилася.
— Ви не смієте...

— А звідки ви знаєте, коли там не були? — зловив її на слові Михайло Ілліч.

— Він не міг таке зробити! Ні, ні! У нас гроші були, в Камілі завжди є гроші, в неї хороша зарплата... А Ернест узяв все на себе, щоб вигородити інших. Я так думаю, що він все взяв на себе. Він завжди заступався за друзів.

— Грав героя, — гірко зіронізував Михайло Ілліч, крутячи великою головою, посадженою на короткій і повній шиї.

— Він ніколи не грав, він не вмів грати, — палко заперечила Нелька. — І ми його за те любили. Всі його за те любили.

— Спасибі, дівчино, що хоч цим заспокоїла. А я вже повірив, що він закінчений негідник і злодій, розбійник з великого шляху...

— Ви не смієте про нього так говорити! — знову крикнула Нелька і засоромилася своєї нестриманості й попросила: — Пробачте, Михайло Ілліч.

Але він більше не сердився на неї, а був вдячний їй за те, що сказала про Ернеста, він відразу аж повеселішав, хоч для того було мало підстав, бо Нелька говорила про коханого, а така думка ніколи не є об'єктивною. Михайло Ілліч це прекрасно знав і прекрасно розумів, що його радість надто безпідставна, але не стримував себе та навіть не міг би стримувати, якби й хотів. Ні, син у мене таки не розбійник, думав він, щоб зберегти цей полегшений настрій, і дівчину собі вибрав гарну, вони одне одного варті. Яке то щастя — добрі діти, добрі люди... Я, мабуть, теж був таким, як син, зі мною теж немало морочилися, поки вивели в люди. Втім, я був не таким, все-таки я був слухнянішим і чемнішим. А Ернеста сам і зіпсував, я його вчив бути прямим і принциповим, а що значить бути прямим і принциповим? Він по-своєму витлумачив: що не по-моєму — то від лукавого, ось як він зрозумів мою науку. Поставив себе в центрі всесвіту, уявив себе героєм. Та чи так важко грати героя, коли за спиною авторитет батька, чи так уже й важко уявити себе святим, коли на тебе і татко, і мамочка моляться! А ми молилися, а тепер лаємо себе, ламаємо голови, звідки воно взялося, хто його так навчив? А ця дівчина — молодець, і я її люблю і сина люблю. Я ще перед хвилиною так мучився, здається, готовий був його вбити, а вона сказала, що він прямий і чесний, вона оцими слабенькими довгими руками

зняла з моїх плечей такий вантаж, якого сам ніяк не міг скинути. Що значить співпереживання! Ти й не догадуєшся, мила дівчино, який я тобі вдячний, який я тобі вдячний і скільки тобі боргую! Чим тобі відплатити? Михайло Ілліч підійшов до Нельки і сказав:

— Спасибі тобі, дорога, що втішила мене. — І погладив її по-батьківському по голові. — Спасибі, дорога. І не журися, тепер усе буде добре. Скажи, а ти й справді знаєш, що Ернест взяв на себе?

Йому хотілося, щоб вона повторила так же рішуче, як і перед тим, але Нелька сказала:

— Я так думаю... не міг він...

— Ну й прекрасно, ми з тобою будемо всю ніч так думати і будемо спокійні за Ернеста, він і справді не зовсім поганий...

— Він хороший, — ствердила Нелька.

— От-от, він хороший. Всі по-своєму хороші, і ти не заперечуй, бо все одно не послухаю, я стільки всіляких людей зустрічав, що просто не послухаю тебе — от і все. Та, мабуть, і спати пора?

— Ой, я засиділася.

— Тобі в гуртожиток?

— Я живу дома.

— Думаєш пішки?

— Це недалеко.

— Вночі? Лягай тут, а я батькові подзвоню. Ні, ні, ні, ти й не думай. Ось я зараз машину викличу, якщо не залишаєшся.

Хоч як Нелька відмахувалася, Михайло Ілліч викликав машину, він хотів сказати водієві: відвезеш дівчину додому, але потім змінив рішення.

— Запрягай, і махнемо до Косівки, до секретаря парткому, а разом й до голови колгоспу, не будемо відкладати до завтра.

Уже в машині спитав Нельку:

— Батько знає?

— Ні, що ви?! І я вас прошу, я вас дуже прошу...

— Гм... — відповів Михайло Ілліч і в темноті розвів руками, непароком штовхнувши водія, той спитав очима: що?

— Нічого, нічого, ти їдь спокійно. — Не знаючи, як йому тепер бути, ще раз сказав: гм.

Це трохи міняло його плани, бо говорити з Мотричем про доччині справи, коли той нічого не знав, було не те, щоб незручно, а прямо-таки боязко, — Михайло Ілліч завжди мучився, коли мав повідомити людині, навіть незнайомій,

навіть поганій, якусь неприємність. Отак і живемо: діти — собі, а ми — собі, й нічого не знаємо, що там у них, подумав Михайло Ілліч. Втім, чи тільки про дітей не знаємо! А от Семен, Марта, Мотрич... Здавалося, усе на виду, усе прозоре, як чиста вода, а дивись, які чорторії! Жінки в цих справах кмітливіші, шкода, що нема моєї вдома, вона б щось порадила. Та нічого, я сам поговорю з Мартою Матвіївною, от зараз же зайду й поговорю, і ми все прекрасно з'ясуємо. А що, коли воно й справді серйозно, га? І Михайло Ілліч відчув у душі: йому хочеться, щоб то було серйозно, й посварив себе: яка я погань, хочу, щоб друга покинула жінка! Але Семен мене здорово зацікавив! Попросив відкласти розгляд, а я нічого не пообіцяв. І правильно зробив, це я зробив правильно, бо обдурити не осмілюся б, а я ще нічого не зрозумів, що там у них. Мабуть, таки нечесно, і я його уб'ю і Марту уб'ю... Ні, я не маю права бути злим, бо я не просто Данч, а секретар райкому. І з Мартою тепер не буду говорити, бо я злий. Відкладемо на завтра, а сьогодні подзвоню Марусі і розкажу про сина.

— Ну от ви й дома. І спить спокійно, і нічого, нічого не думайте, і все буде добре.

— Спасибі, Михайло Ілліч. До побачення, — сказала Нелька і відчинила хвіртку.

— Ідть, ідть і не бійтеся. Спокійної ночі, — помахав її рукою.

Водій розвернув машину і поїхав мимо школи, мимо хати голови колгоспу. Там уже не світилося.

17

Марта Матвіївна чула, коли Семен вийшов з хати, чула, як клацнув вимикачем, гасячи в коридорі світло, і зрозуміла, що його хтось по телефону кудись викликав, і пробувала догадатися — хто і в якій справі. Але не могла догадатися, бо в нього завжди було справ дуже багато і часто йшов кудись уночі, і якщо питала, куди, він казав: спи, хіба тобі не однаково? Спочатку то її ображало, потім звикла і не турбувалася, бо знала, що він повернеться і при нагоді, навіть, якщо й не буде питати, розповість, куди ходив, а якщо й змовчить — теж ніщо не зміниться в їх сімейних стосунках.

А тепер Марту Матвіївну зацікавило, і вона вийшла до світлиці, щоб подивитися крізь вікно, куди поїде. Через

якийсь час вулицею проскочила «Волга», значить, Семен поїхав до міста, очевидно, до Данча. Вони часто зустрічалися, часом Данч дзвонив і вночі, викликав Семена, щоб порадитися в якихось справах, і Семен повертався в добром настрої, казав, що Михайло веде правильну лінію, лише бракує йому гордості, а секретар райкому мусить тримати себе високо, щоб люди боялися.

Марта Матвіївна знову пішла на кухню. Їй раптом стало легше на душі, бо не мусила сидіти за столом пад зошитами, вдаючи зайняту, щоб не вступати з чоловіком у розмову, якщо б захотів про щось говорити. Я почуваю себе спокійною, коли його нема. Коли його нема в хаті, я завжди спокійна, мабуть, ми встигли надокучити одне одному, ні, я не так кажу, бо я йому надокучила відразу, як побралися, він мене завжди просив: іди собі на кухню, там твої володіння. Авжеж, наше жіноче царство між каструлями, нам багато не треба, усміхнулась Марта Матвіївна і тут же здивувалася: справді, я більше їй не хотіла, тільки маленьке жіноче царство. Чому так? Справді, чому я була такою наївною? Мабуть, тому, що знала: в нас так складеться, бо мене перший шлюб навчив мудрості, я знала, що в усіх так, лише не показують, і я ніколи не показувала, і в нас було добре. Справді, в нас було добре, здивувалася Марта Матвіївна, і чому тепер думаю інакше? Ось коли ми доходимо розуму, ось коли ми довідуємося, що все було погано. Погано, погано, погано! І цей статок, про який колись мріяла, теж погано, погано!

Вона сіла за кухонний стіл, стисла обличчя долонями і знову сказала: погано, погано, погано. Потім збрала зошити, оглянулася, куди їх покласти, але всюди було зайнято, і вона кинула їх на підлогу, і вони розсипалися. Тут моє царство, і можу робити, що хочу, виправдала свою нестримність. Але це все даремно, а досі мені було добре, бо я була сліпою, як кошеня дев'ять днів, бо я не знала, що буває інакше.

Хоч досі не могла назвати себе щасливою, зате їй нарікати не було чого, бо вже не дівчинка і знала: такої любові, про яку мріють дівчата, в природі не існує, любов скороминуща, як весняний цвіт на черешні, і все щастя в тому, щоб розуміти одне одного, не чіплятися за дрібниці і не робити з них проблеми. І в першому шлюбі була нещасливою, мабуть, лише тому, що не розуміла цього і прагнула неіснуючого. Семен теж казав, що сім'я — союз двох слабких істот, укладений для того, щоб бути сильними, а про любов він не говорив. Хоч ми з тобою й поодиноці не слабкі,

та разом ще сильніші, я тебе за те й брав, що ти сильна, я слабах просто не поважаю, казав він.

І Марта Матвіївна раділа, коли Семенові випадав вільний час і йшли разом до міста в кіно або до театру, раділа, коли дарував їй до дня народження якусь дрібницю, і почувалася майже щасливою, коли її просив у чомусь допомогти, і ніколи не задумувалася, чи правильно робить, бо вона завжди робила правильно хоча б тому, що про це просив чоловік.

Уперше за роки спільного життя відчула внутрішній протест проти того, що мала робити для чоловіка, коли стало питання про звільнення Мотрича з посади директора.

— То нечесно, Семене, бо Павло Федорович — прекрасний директор і в школі і тепер порядок.

Семен Іванович тоді взяв дружину двома пальцями за підборіддя, — він так робив у гарному настрої, коли хотів, щоб і в неї був хороший настрій, — поцілував у щоку і сказав поблажливо, наче перед ним стояла нерозумна дівчинка:

— Це твої математичні міркування, а є ж ще й політичні.

— Але я не розумію, як можна...

— А жінкам навіть личить, коли не розуміють. Ти дуже красива, коли не розумієш. І давай припинимо суперечку.

Вони більше про це не говорили, але Марта Матвіївна знала, що чоловік не змінив своєї думки, бо він взагалі був неподатливим і рідко в чому могла його переконати, хіба що в дрібницях. А тут ішлося, мабуть, не про дрібниці. І справді через якийсь час він повернувся до цієї розмови:

— Його ж знімуть і в тому є логіка: раз пишуть, значить, погано, і треба робити організаційні висновки.

Змінила Марта Матвіївна своє ставлення до цієї справи лише тоді, коли чоловік сказав — уже не делікатно, як було заведено в них досі, що вона недогадлива й нерозумна, адже йому потрібні добрі помічники принаймні на той час, поки зайнятий дисертацією.

Вона потім перекопувала себе: чого я й справді? Семен мусить так робити, він керівник, всі, мабуть, так роблять, до того ж Павло Федорович нічого не втрачає, навіть навпаки... І, відкинувши нарешті сумніви, з жіночою методичністю взялася допомагати чоловікові в здійсненні його задуму. Але тут і потрапила в таку складну ситуацію, в таку душевну круговерть, що почала боятися за себе. У неї вперше за час спільного життя закрився сумнів: а що, коли йому байдуже, а що, коли він заради себе готовий на підлість, коли йому дисертація і особиста справа дорожче, ніж я?

Марта Матвіївна підбрала з підлоги зошити і склала в сумку, збрала з стола все, що нагадувало про роботу, і подумала: на сьогодні вистачить, я хочу спочити і більше нічого. Мені ще треба обдумати своє становище, але я не хочу думати, бо й так даремно — нічого розумного не придумаю і нічого не буду робити, хай само собі пливе — кудись винесе. Воно й так ніколи мене не слухається, і я покладаюся на долю, подумала Марта Матвіївна, і склала на грудях руки, ніби хотіла цим показати, що нічого більше не буде робити. Втім, я й досі ніколи не керувала собою, справді, чи я робила щось із власної волі? Навіть це, що трапилося тепер, я не продумувала і не планувала. І не хотіла, так, я не хотіла!

Відклала сумку на табуретку, що стояла за кухонною шафою, зняла з себе блузку і повісила на цвяшок, на якому висів рушник для витирання посуду. Я буду спати на кухні, вирішила Марта Матвіївна, візьму з спальні постіль і постелю на диванчику. Кухня — це моє володіння, моє жіноче царство, тут я господар, а більше ніде. У кабінеті — він, у спальні — він, у світлиці — він. Як же так склалося, що всюди він, як же так? А я досі цього навіть не помічала, що всюди він, що й сама я стала ним. Справді, я була ним, бо інакше не могла б так сліпо.

Щоб довести собі, що не помиляється в цьому висновку, стала згадувати випадки, коли діяла супроти волі. І найперше згадала профспілкові збори, на яких обговорювалися антипедагогічні дії Мотрича. Марті Матвіївні тепер страшенно цікаво було розібратися в своїх діях, зрозуміти себе, пояснити собі, що вона робила, як робила і чому робила? Адже то був абсурд, то було щось гидке, сказала собі вона.

Принесла з спальні одіяло й подушку, вибрала з шафи чисте простирadlo, кинула все на вузький диванчик, затиснутий між плитою і дверима, і знову сказала собі: то було щось гидке, але я тоді так не думала, я тоді нічого не думала.

Вона в той час була головою місцевого комітету профспілки і вела збори. Спочатку прочитала анонімний лист, у якому Павла Федоровича звинувачували в тому, що бив учня і що грубий з учнями і вчителями, що не користується авторитетом у колективі. Потім прочитала письмове свідчення учня про те, що Павло Федорович двічі вдарив його долонею по обличчю. Відклавши обидва папери, сказала:

— Це щось неймовірне — директор показує приклад, як не треба працювати... це щось абсурдне.

— Та-а-ак, — сказав завідуючий райвно Титинець, що сидів, хмурий і збуджений, справа від Марти Матвіївни.

Піонервожата Марійка Осташ крикнула в манері старшокласниці:

— Неправда! То все неправда!

— А ти, Марійко, сиди тихо. Якщо хочеш говорити, проси слово, — зупинила її Марта Матвіївна.

Але Марійка слова не просила, бо була дуже знервована і могла тільки плакати. Слово попросив Мотричів попередник Соломко, що вважав себе ображеним і кожного разу знаходив, за що покритикувати Павла Федоровича. То був лисючий, метушливий і дрібний з вигляду чоловік, виступаючи, сильно жестикулював, і завідуючий райвно завбачливо відклав подалі карафку з водою і подивився на свій костюм, видно, прикидаючи, як би він виглядав, коли б Соломко перекинув її. Але Соломко сказав: не бійтесь, я не п'яний — і поставив карафку на місце, і всі засміялися, а Марта Матвіївна подивилася на Павла Федоровича, і її здивувало, що він теж сміявся. Тобі треба плакати, а не сміятися, подумала вона.

— Товариші, — говорив Соломко. — Ми маємо безпрецедентний випадок: директор б'є учнів. А що, коли і я попробую? Ви скажіть мені, Павло Федорович, а що, коли і я буду бити?

— Дістанеш здачу, — кинув хтось.

Марта Матвіївна уявила собі, як восьмикласник дає Соломкові здачу, і то її так розсмішило, що відвернулася до вікна і затулила долонями обличчя.

— Я, товариші, не сьогодні говорив, що Павло Федорович — чоловік грубий, нетактовний, якому в школі не місце, тим більше на посаді керівника педагогічного колективу. Я підкреслюю: пе-да-го-гіч-но-го. Ви дивіться, товариші, до чого він довів колектив: люди знервовані, налякані, здорова педагогічна думка загнана в підпілля, отуди, в кутки, в коридори, отуди... — Він таки досягнув рукою карафку, трохи її не перекинув, і завідуючий райвно знову переставив її подалік, сказавши:

— Ти руками не показуй, ми й так розуміємо, куди. — Але, щоб не зводити до жартів, продовжив похмуро: — Ми давно спостерігаємо за роботою товариша Мотрича, давно придивляємося, і скажу вам: нас тривожить... Серйозно тривожить... Ми свого часу допустили помилку, і я не знімаю з себе вини.

Павло Федорович зробив іронічну гримасу, взяв книгу, що лежала перед ним, перегорнув сторінку і прокашлявся в ку-

лак, Марта Матвіївна подумала: та це ж усе вигадка! Їй захотілося, щоб Павло Федорович сказав, що то неправда, але він мовчав, лише іронічна гримаса не сходила з обличчя. Віп упертий і зазнайкуватий, думала Марта Матвіївна, відчуваючи, що їй хочеться виправдуватись перед Павлом Федоровичем. Але ж я його скільки вмовляла, чоловік його просив, Михайло Ілліч умовляв, а він затявся, як цап, але що він мав робити, коли ні в чому не винен, і ми не маємо права його критикувати, але Семенові треба помічника, і я хочу, щоб у Семена був помічник, і щоб йому допомогли написати дисертацію, тільки я тут щось не розумію, чесне слово, я тут нічого не розумію, і я певна, що тут ніхто нічого не розуміє, може, лише завраївно, бо його скоро будуть знімати і йому треба зробити для себе місце, щоб заробити добру пенсію.

Марта Матвіївна почала уважніше стежити за тим, як поводився Титинець.

Тепер, коли сиділа на вузькому диванчику, затиснутому між плитою і дверима, вона сказала собі: як то гидко! Але тоді нічого гидкого не бачила в тому, що Титинець кидав уїдливі репліки — знущався з Павла Федоровича, казав, підбадьорюючи Соломку: та це ж нове слово в педагогіці, залишається тільки належно науково обгрунтувати, і хоч на дисертацію. Соломко сміявся і вигукував захоплено: авжеж, нове слово! Він говорив дуже довго і дуже квапився, і його перестали слухати, і Марта Матвіївна думала, чи не пора його зупинити, але, як тільки хотіла сказати, що треба дотримуватися регламенту, той махнув рукою і говорив далі, аж поки завідувачий райвно не спитав:

— Ти сьогодні закінчиш?

Потім виступали інші і теж критикували Павла Федоровича за грубість, і Марта Матвіївна ствердно хитала головою, креслила на листку із зошита в клітку геометричні фігури і думала: справді, який він грубий, а я ще хотіла його захищати. Звісно, учня він не бив, то хтось намовив, щоб написав, ніби його Павло Федорович бив, але він все-таки грубий і затятий. Я внесу пропозицію, щоб його звільнити з посади директора, і на тому закінчимо. Більше нічого не буду говорити, лише скажу: товариші, я пропоную зняти Павла Федоровича з посади директора. Але стривайте, за що? Я думаю, товариші, що на це питання ви вже дали відповідь у ваших виступах, і я би пропонувала Павлові Федоровичу не виправдуватися, а чесно визнати провину. Але стривайте, яку провину?

— Хто ще буде виступати, товариші? — спитала Марта Матвіївна, коли ніхто не просив слова.

Ті, що вже виступили, сиділи випрямлено, з виглядом чесно виконаного обов'язку, а ті, що не виступали, дивилися перед себе на стіл, відверталися від Марти Матвіївни, і вона спитала:

— Ви, Павло Федорович?

— Ні, — відповів він.

— Хіба у вас нема що сказати?

— Ні.

Марта Матвіївна почервоніла, бо Павло Федорович з неї знущався, бо вона хотіла, щоб він виправдувався. Хто знає, чому, але вона хотіла саме того, щоб він виправдувався. Стало дуже тихо і якимось незручно. Марта Матвіївна сіла, у неї горіли щоки і вуха.

— Ви всі підлі і нечесні! — крикнула піонервожата. — Ви, Марта Матвіївна, підла жінка!

Її ніхто не перебивав і не зупиняв, але вона більше нічого й не говорила, бо не могла крізь сльози. І Марта Матвіївна знову подумала: треба ставити на голосування, але я не можу, і сказати нічого не можу, я повинна встати і вести збори, але я не можу встати, і я встану й піду, бо мені соромно, у мене все обличчя горить, ось я встану і піду, до дверей усього пару кроків, шкода, що вони не відкриті, ось я встану і піду.

На неї почали дивитися — і ті, що виступали, і ті, що не виступали, і тоді вона підвелася, пішла до дверей, а далі побігла коридором, вона бігла й тоді, як уже була на вулиці, і всі повставали і дивилися за нею у вікна.

Їй потім сказали, що завраївно поставив пропозицію про звільнення Мотрича з посади директора на голосування, і лише Соломка та ще п'ятеро проголосували за зняття, а решта утрималася, і завраївно сказав, що «за» — абсолютна більшість і хай Павло Федорович знайде за наказом.

Марта Матвіївна виключила світло і роздяглася в потемках, щоб не видно крізь вікно, бо не виключила зовнішню лампу, і світло з подвір'я падало до кухні. Коли вже лягла, подумала, що треба вийти й погасити світло, бо Семен сердиться за марнотратство, але не хотілося вставати і сказала собі: не збідніє від тих копійок, хай горить цілу ніч. Аж кілька разів повторила це, щоб якимось заспокоїтись.

Накрилася тонкою ковдрою, випросталася, аж дістала ногами до плити, що обпекла її ступні холодком, тоді швидко підігнула ноги під себе. Коли нарешті трохи за-

спокоїлася, знову сказала: як це все підло й низько, а я наче була сліпою, наче нічого й не бачила, наче робилося без мене, я й тепер сліпа і не знаю, що насправді робиться, я так заплуталася, що нічого не розумію і нічого не хочу розуміти, я хочу тепер спати і забути про все, ось вранці прокинуся, а то — сон, і буду зовсім спокійна... спати, спати...

Але сон не приходив, а коли задрімала, біля хати загуркотіла машина, потім стукнула хвіртка і на доріжці почулися розмірені кроки. Знаючи, що то повернувся чоловік, Марта Матвіївна стривожено сказала собі: я сплю! Слухом простежила, як постелив собі в кабінеті, і коли там повністю затихло, почала заспокоюватися.

18

Нельку викликали з класу — сказали, щоб зайшла в комітет комсомолу, її там чекають. Вона відразу подумала: міліція! В комітеті сидів курсовий керівник Гаврило Гаврилович і батьків друг Клим Сергійович. Він був у цивільному і тримав себе так, наче Нельку зовсім не знав — не дивився на неї, на привітання теж не відповів, але коли курсовий керівник сказав Нельці, щоб сіла, і показав рукою на стілець, Клим Сергійович теж кивнув на той же стілець, ніби раніше домовилися про це.

— Ти нездорова? — запитав Гаврило Гаврилович, на що Нелька заперечливо похитала головою. — А я дивлюся, ти бліда.

— Я погано спала.

Клим Сергійович прокашлявся, наче збирався заговорити, але нічого не сказав, лише подивився на Нельку, схиливши на праве плече довгасту, з випуклими вилицями голову, що сиділа на тонкій шії. Він весь був якимсь кістлявим і щуплим, а руки мав великі і дуже білі, як і обличчя. На ньому була сатинова голуба сорочка з розстебнутим коміром.

— А чого ти погано спала? Щось натворила, совість нечиста? Коли совість нечиста — сну не буде... Ой Нелько, Нелько, скільки разів я тобі говорив! — забідкався курсовий керівник.

І тоді озвався Клим Сергійович і сказав, що він прийшов у справі бійки в міському парку як слідчий карного розшуку. Коли Клим Сергійович заговорив, Нелька помітила, що в нього великий рот, а підборіддя довге й гостре.

— Ви догадуєтеся, чого я вас викликав, і думаю, що не будете відпиратися. Я знаю, що ви хороша дівчина.

Нелька заперечливо похитала головою, і Клим Сергійович здивовано спитав:

— Будете відпиратися?

— Ні...

— Ну й прекрасно... Я не буду вас питати, як все почалося, бо це нам відомо. Скажіть, чий це ніж?

Слідчий поклав на стіл кишеньковий ніж, що був досі загорнутий у білу ряднину, він не торкався ножа, наче був чимось замащений або міг несподівано поранити. Нелька мовчала, бо не знала, чому її таке питають.

— Скажіть, ви бачили в когось цей ніж, впізнаєте його?

— А для чого?

— Дівчино, ми з вами вже домовились, що не будете відпиратися.

— Я не відпираюся, Климе...

— Клим Сергійович, — підказав курсовий керівник.

— Я знаю.

— Ви питаєте, для чого? Тоді я вам нагадаю. Цим ножем хтось із вашої компанії тяжко поранив громадянина, у якого не виявлено документів і який зараз лежить у лікарні в критичному стані.

— Неправда! — крикнула Нелька.

— Ви хвилюєтеся і тому не можете пригадати. Ви спробуйте зосередитися і спробуйте згадати, в кого бачили цей ніж?

— У Каміли.

— Ну що ви? — здивувався Клим Сергійович. — Дівчина з ножем?

— Вона завжди брала цей ніж, коли йшли на природу, — щоб нарізати сало або хліб. Ми перед тим були в лісі, і Каміла, мабуть, забула вибрати з сумки...

— А ви не помилилися?

— Ні, я не помилилася: ніж був у Каміли. — Нелька почала затинатися, бо тут щось було не так, як вона розуміла. — Його ножем ніхто не бив! Ну, повірте мені, ніхто ножем не бив. Його хлопці били руками, але він був сильний... А Каміла била сумкою по голові.

— А ти?

— Я не підходила... Потім ми всі втекли, а він ще біг за нами. Він був сильний і п'яний, і хлопці були дуже п'яні.

— Ні, — покрутив головою слідчий, — ви щось не так говорите, ви злякалися і щось переплутали, спробуйте зосередитися і згадати все, як було.

Нельку потім возили в парк, щоб показала, де сталася бійка, звідки вони йшли, де вона стояла, куди тікали і де від них відстав той незнайомий. Вона все показувала, але Клим Сергійович роздратовано крутив головою і казав, що вона щось плутає, що вона, мабуть, здорово перелякалася, і просив її заспокоїтися і думати спокійно.

Нелька й справді перелякалася, але вона все пам'ятала, бо не була п'яною, п'яними були лише Ернест з Луїсом та Каміла, і вона все добре пам'ятає. Вони цілий день провели в лісі, пекли картоплю і пили вино, і всі були трохи хмільні, а потім під вечір зустрілися в парку. Ернест прийшов першим, десь о сьомій годині, тримався неміцно, у неділю він завжди випивав, а в будні — рідко, взагалі він хороший хлопець. Потім прийшли Луїс з Камілою, і всі разом пішли в ресторан повечеряти.

— Каміла любить сухі вина і коньяк, а під кінець вона попросила шампанського... Я так хвилююся, що не можу по порядку... Чеспе комсомольське, ніхто його ножем не бив, а піж у Каміли міг залишитися, бо ми були на природі, а може, хтось із хлопців кинув ненароком у кишеню, але увечері я ні в кого не бачила.

— А ви все-таки спробуйте згадати.

Нелька думала, та даремно.

Вони весь вечір сиділи в малому залі ресторану в кутку — там шкіряні крісла, і Ернест любив цей зал, особливо той столик, у кутку, бо там ніхто не заважав. Спочатку повечеряли, а потім пили сухе вино, а Каміла пила коньяк, Ернест теж пив коньяк, щоб підтримати їй компанію. Вони двоє скоро сп'яніли і пішли танцювати, а після танцю до сусіднього столика підсів якийсь огрядний чоловік, десь років тридцяти з пропитим чорним обличчям, п'яний і причіпливий, він сказав, що його звати так, як американського чемпіона з боксу — Алі.

— Тільки одної букви не дістає — «к», Алік.

Алік присунув крісло до їхнього столика і поклав руку біля Ернестової чарки. Ернест відкинув його руку і сказав: — Котись до своєї Америки і не став лапу на чужий стіл.

— Гальмуй, хлопчику, на поворотах, — пригрозив Алік. — Я покаутю лівим боковим. Можу продемонструвати.

— Я тобі продемонструю пляшкою по дурній долбешці!

— Не зв'язуйся з ним, — попросила Нелька, вона завжди боялася п'яних сутичок і вгамовувала, коли до того доходило. — А ви, товаришу, нас не чіпайте, у нас своя компанія.

— А ти, дитинко, мовчи.

— Не будемо на нього зважати, — радила Нелька. —
Краще підемо звідси.

З танцю повернулися Луїс з Камілою, і п'яний сказав:

— Ось де вона, моя біломорда.

— Луїс, розкажи що-небудь, — попросила Нелька, щоб
не зв'язуватися з п'яним нахабою.

Але Алік не давав їм веселитися, і змушені були пере-
йти в другий зал, там глушила музика, і вже їм нічого не
залишалося, як танцювати і пити. Це цілком влаштувало
Камілу і Луїса, а Ернест танцював неохоче, був страшенно
злий, що зіпсували їм вечір. Він сидів похмурий, багато
курив і пив, неуважно чокаючись з Нелькою, а вона про-
сила:

— Не пий, ти вже п'яний.

— Відчепися.

— Підемо звідси, нам уже досить. У мене скоро остан-
ній автобус, а завтра заняття.

— Ну, й котися на всі чотири.

П'яний, він завжди був з нею грубим, неуважним, і Нель-
ка страшенно ображалася, але знала, що все даремно, бо в
такому стані Ернест не здатний щось зрозуміти, зате кож-
ного разу потім просив пробачення, ляяв себе за неотеса-
ність і клявся, що ніколи не буде таким. Він запросив
Нельку на один танок, але на п'ятачку було тісно, всі штов-
халися, наче в тому й заключався весь сенс танцю, щоб
добре поштовхатися та помісити собі пальці на ногах, і
Ернест зійшов з п'ятачка ще до кінця музики і знову сидів
з Нелькою за столом, пригорнувши її одною рукою за шию,
а другою підносячи до уст чарку, і дедалі ставав хмурнішим.
Нелька його в такий час боялася і почала настійливо вмов-
ляти компанію покинути ресторан і нічого більше не пити,
бо вже всі п'яні.

— Зелений борщ, — сказав Луїс, що на його жаргоні оз-
начало: нісенітниця. — Ми всі прекрасно себе почуваємо,
і ніхто, крім Нель, не п'яний. У мене голова така світла, як
у Юлія Цезаря. Нель, ти знаєш, хто такий Гай Юлій Це-
зар? Це далекий предок Луїса Першого!

— Вип'ємо шампанського! — вирішила Каміла.

— Ви всі п'яні, і вам не треба шампанського, — проси-
ла Нелька.

— Ми всі будемо пити шампанське! — королівським то-
ном промовив Луїс. — Шампанське — панське. А де той
хам чорномордий? Ах, сверблять у мене долоні!

Офіціант приніс шампанське, і Каміла відкупила його

«з салютом», тобто вистрілила пробку, і вона вдарилася у стелю і впала в оркестр, трапивши в лисе тім'я баяніста. Це викликало в Камілі припадок реготу, вона вигукнула: — Браво! Браво! — Розлила шампанське в склянки і не переставала радіти: — Це просто чудово — пробкою по такому глобусу! Давайте, я ще одне відкупорю, і ручаюся, що вдарю прямо в лисину. Бум!

— Годі тобі, годі! — вгамовувала Нелька, бо Луїса теж захопила витівка Каміли.

— Гух, ти дивись, чемпіон! — крикнув Луїс, потираючи долоні. — Нокаут лівим боком. Гей, Алі, штани не малі?

Звісно в гомоні Алік не міг почути, як насміхався з нього Луїс, він проштотхався поміж столами і загукав весело й погрозово:

— Ось де вони, мої кошенятка! Ось де вони, мої миленькі! — Звідкілясь притягнув стілець і знову сів до їхньої компанії.

— Чуєш ти, чорний, котися звідсіля! — сказав йому Ернест, відштовхуючи рукою.

— Гальмуй, хлопчику, гальмуй! Я з першого нокаутую.

— Ти чуєш, нахабо, що люди тобі кажуть? Котися! — пригрозила Каміла, ставши перед п'яним у войовничій позі.

— Кись-кись, біломорда. У мене з тобою рахунок!

Каміла схопила пляшку і, якби Нелька не зупинила, так і вдарила б п'яного по голові.

Вони випили ще одне шампанське і покинули ресторан, щоб не зв'язуватися з нахабою. Вирішили ще трохи погуляти по парку, поки під'їде Нельчин автобус. Надворі було темно і холодно, півнеба закривали хмари, — при світлі ліхтарів вони здавалися дуже чорними, друга половина неба залишалася світлою, але зірки там ще не появилися. На атракціоні чорніли каруселі і було тихо, а велике колесо з гондолами здавалося трохи фантастичним.

Всі четверо були веселі й галасливі. Луїс перекинув бетонну урну для сміття, з неї випала і покотилася по асфальтовій доріжці півлітрова пляшка. Каміла схопила її, розмахнулася і кинула кудись у кущі. Якби там хтось сидів, могла його вдарити, але, на щастя, там нікого не було. До Нельчиного автобуса залишалось небагато часу, і вирішили далеко не відходити від зупинки, щоб його не пропустити. Всі заточувалися від вишитою вина й коньяку, лише Нелька йшла рівно, бо вона пила мало.

— Ось де вони, мої кошенята! — вигукнув з-за кущів п'яний Алік. — Ось де вони, мої миленькі! — Він взяв Камілу під пахви. — Як ти тут без мене, біломорда?

— Відчепись! — ляснула його Каміла по обличчю. Удар прийшовся по носу і губах, і в п'яного пішла кров.

— Гей, біломорда, не дряпайся, бо дядя злий!

Алік її так відштовхнув, що впала ниць, але тут же підхопилася і з вереском замахнулася шкіряною сумкою, тримаючи її за довгу вервечку. Той відхилився, і сумка пролетіла над головою. Миттю спалахнула бійка: Луїс з Ернестом накинулися на п'яного, він був дужий, розкидував їх ударами кулаків, але вони знову налітали, як шершні.

Нелька пробувала розборонити, але було даремно, вона стала збоку і кричала по допомогу, та ніхто не з'являвся. Луїс, Ернест і Каміла якимось звалили супротивника на землю, били його кулаками, погами і лаялися, потім він визволився, хотів тікати, та вони знову повалили його, і він знову розкидав їх, тоді побігли алеєю, а він ще гнався за ними...

І Каміла, і Ернест, і Луїс — усі були розхристані, обличчя в усіх подряпані, з синцями, всі розгарячені й страшенно злі. Потім трохи привели себе в порядок, почистили одяг і пішли з Нелькою до автобуса і, поки Нелька могла бачити, стояли на зупинці.

Вона все це розповіла слідчому, але той не повірив і сказав, що в них повний різнобій у показаннях, що кожен старається вигородити себе і заплутує справу.

— Ви кажете, що стояли збоку і кричали, а Каміла біла сумкою. От бачите, як ви... А Каміла каже, що вона стояла збоку і кричала по допомогу.

— Не може вона таке казати.

— Ви її вважаєте чесною?

— Вона смілива і пряма і не обманює ніколи. Може, не пам'ятає, бо багато пила?

— Бачите, до чого допилися — нічого не тямите. Треба пити молоко. Дітям треба пити молоко крізь соску.

— Ми не діти!

Слідчий покусав зубами товсту нижню губу.

— Так, ви вже не діти... дорослі... солідні... — Він сердився і, видно, з трудом тримав себе в нормах етики допиту. Сам був батьком, мав отаких дорослих дітей і, мабуть, чув від них: ми не діти. — Гаразд, я більше вас затримувати не буду. Тільки прошу: подумайте, зосередьтесь, спробуйте пригадати, а о четвертій зайдіть до мене в тридцять другий кабінет. Я буду чекати.

Коли вона зайшла в тридцять другий кабінет, там сиділа Каміла, вона курила. Клим Сергійович теж курич і був нахмурений, він попросив Нельку сісти і сказав: ну от. По-

тім мовчав і дивився то на Нельку, то на Камілу, наче старався вгадати, котрій з них можна вірити?

— Ну от, скажіть, Каміло, своїй подружці, хто з вас де знаходився під час бійки?

Каміла струсила в попільничку попіл, вона була спокійна і самовпевнена.

— Клим Сергійович, ви мені не вірите?

— Ви скажіть своїй подружці.

— А вона прекрасно знає.

— Ні, вона не знає. Вона каже, що ви били, а вона стояла збоку.

— Хіба? — зламала Каміла в подиву брови і вп'яла погляд у Нельку. — Невже я була така безбожно п'яна? Нель, хіба я була така п'яна? Я ж випила зовсім небагато.

— Значить, не заперечуєте, що ви били?

— Ні, не заперечую, ви такий висококваліфікований слідчий, що все наперед знаєте. — На Нельку вона подивилася з докором і зневагою. — Ви, певне, вже догадалися, що вона ангелик, а я пропаша істота. Вона, бачте, й не знає, що я вже побувала в колонії. А ви все знаєте... У вас нема трохи вина або коньяку?

— Скажіть, хто бив ножем?

— У нас ножа не було, і я цей ніж уперше бачу. Слухайте, Клим Сергійович, у мене страшенно поганий смак у роті, знайдіть хоч ковток сухого. У вас не буває в роті такий смак, ніби з'їли миску блощиць?

— Киньте цю браваду. Ви в душі не така погана, як хочете показати. Ніяк не догадуюся, чому ви хочете показати себе поганою, а не навпаки?

— Поганих небагато, і навколо них всі танцюють.

— Ось як!.. А тепер скажіть, чий це ніжик?

— Ви мені зараз покажете ще якусь виделку і спитаєте, чия? Клим Сергійович... О! Я й не помітила, що у вас таке літературне ім'я — Клим! У Горького є такий роман... «Клим Сергій». То про когось із ваших рідних?

— Про мого діда, але його звали Клим Самгін... Скажіть, чий це ніж?

— Клим Сергійович, я цього ножа й у вічі не бачила.

— А Нелька каже, що він ваш.

— Нелька може таке казати?! Слухай, Нель, ти й справді таке говорила? Йй-бо, я зовсім не пам'ятаю, щоб у мене був такий ніж.

Каміла вела себе розв'язно, всю пудну для неї процедуру дізнання повертала на жарт і явно кепкувала з слідчого, а той кусав нижню губу і злегка червонів. Нелька дивилася

на свою подругу і не вірила, що це Каміла, що вона може бути такою грубою. Коли вийшли на вулицю, Каміла вчепилася їй в руку і сказала:

— Гнида ти паршива! Я ж просила, щоб ні в чому не признавалася!

Нелька визволила руку і побігла на другий бік вулиці, мимо неї прошмигнула легкова автомашина, але Нелька не побачила, якої марки, хоч чомусь їй хотілося знати саме це — якої марки машина? На лице впало щось холодне, і Нелька подумала, що десь на балконі поливають квіти, але квіти ніхто не поливав — почав накрапати дощ. Глянула на небо — там пливла невеличка коричнювато-синя хмарка, схожа на медузу, — і згадала Сашу, їй стало тяжко й соромно. Хотіла заплакати, але плакати теж було соромно. Невже це правда? — спитала себе і побігла під рідким дощем, що скидався на блискучі дротики і на хіднику залишав чорні сліди, наче то була не вода, а чорнило.

Нелька знову спитала себе: невже то правда? Це питання стосувалося всього, що вона переживала і що її оточувало: дощу, подруги, Кліма Сергійовича, бійки... Оглянулася, чи не біжить за нею Каміла, але та пішла другим боком вулиці і більше на Нельку не дивилася. Дощ тим часом промайнув, ще якийсь хвилину сріблясто грав у повітрі на фоні будинків і дерев, а потім сховався за поворотом вулиці. Невже це правда? Вона крутила головою, робила різкі рухи руками, але ніщо не мінялося. Це таки не сон, сказала собі Нелька, і дарма я хочу прокинутися, мені вже пізно прокидатися.

Вона дістала з сумки посовничок і старанно витерла від дощу обличчя, сподіваючись, що їй від того стане легше, але від того нічого не змінилося — й далі відчувала на обличчі щось липке й брудне, а подивившись у дзеркальце, яке теж дістала з сумки, нічого такого не помітила. Треба кудись піти, сховатися, подумала вона, але я не знаю, де можна від цього сховатися. Якби то дощ, щоб його перестояти під стріхою! Я завжди любила стояти під стріхою, коли дзвеніло в ринвах, а топки цівочки води падали на землю. Як струмені молока в дійвицю, коли дідик доїв корову.

Нелька згадала діда і подумала, що він був добрий і, мабуть, любив її. Він мене хотів прив'язати до корови, а я відірвалася, а корова була дуже гарна. Нельці захотілось посидіти на яслах, понюхати запах хліва, але потім вирішила, що їй лізуть у голову дурниці і перестала думати про діда і його корову. Але десь інде не знаходила сховища, щоб втекти від того, що її переслідувало.

Мені треба побачитися з Ернестом, вирішила Нелька, розуміючи, що мала це зробити ще зранку, бо від самої думки стало їй трохи легше. Мені треба з ним поговорити, бо Каміла з Луїсом нічого мені не скажуть, вони обоє погані. Нелька вхопилася за цю думку, як за порятунок і тут же повернулася до відділу міліції і сказала Климові Сергійовичу, що вона мусить поговорити з Ернестом.

Молоденький лейтенант провів її довгим коридором на подвір'я, потім відчинив двері, і Нелька знову потрапила в довгий коридор і налякалася, що тим коридорам не буде кінця, але лейтенант показав їй на двері і велів заходити.

Нелька сподівалася побачити камеру-одиначку, про які читала в романах, але побачила кімнату, досить чепурну і затишну, стіл, два стільці, ліжко, лише на вікні були ґрати.

Ернест схопився і крикнув:

— Ти?!

Він був у джинсовому костюмі, весь у синяках і подряпинах, ліве око майже зовсім сховалося в пухлині, був не стільки потворним, як кумедним, і Нелька в першу мить усміхнулася, хоч знала, що в цьому нема нічого смішного, що сміятися тут не годиться, і вона заплакала. Щоб не образити Ернеста, — він ніколи не терпів плачу, — відвернулася до стіни і постаралася чимскоріше заспокоїтися. Вони не привіталися, не подали одне одному руки, сіли біля стола і мовчали довго й зосереджено, ніби розв'язували важку задачу. Нелька першою спам'яталася і сказала:

— Що ми натворили?

Ернест скривив губи і відповів байдуже:

— Нічого не натворили.

— Клим Сергійович каже, що того порізали ножем...

— Я не знаю.

— Але це не ти його порізав.

— Я не знаю.

— Ти не можеш не знати, ну скажи!

— Ніж виявився в мене, в кишені...

Нелька враз зблідла, губи в неї затремтіли, і не могла промовити й слова, бо їй хотілося кричати, що Ернест говорить неправду, бо ніж Камілін і не міг бути в нього.

— Ер, ну скажи, що ніж був у Каміли, Ер, ну скажи... — Вона беззвучно ворухила губами.

— Я не знаю, і ти мене не питай. Я нічого не знаю, Нель... не пам'ятаю, я був п'яний...

— Я все пам'ятаю! Ви його били руками, потім втекли... потім провели мене до автобуса, і нічого більше не було...

Ернест тупо дивився на неї, пробував згадати те, про що казала Нелька.

— Я пам'ятаю, що якась наволочч чіплялася і я був страшенно злий і п'яний. Значить, я міг.

— Ні, ні!

— Я міг! — крикнув розгнівано Ернест. — Ти прекрасно знаєш, що я все можу. — Потім попросив пониженим голосом: — І, будь ласка, не дратуй мене... і не приходь. Зовсім не приходь! Я хочу бути сам!

Нелька пішла остаточно прибита й розгублена, побрела до автобусної зупинки і лише, як уже виїхала за місто, догадалася, що їде додому і що їй більше нікуди не хочеться, тільки додому, щоб там заховатися від людей і ні з ким, ні з ким не зустрічатися, ні про що не говорити і ні про що не думати.

19

Курсовий керівник подзвонив Павлові Федоровичу і розповів усе, що знав, і так, як він знав. Сказав, що Нелька зайшла дуже далеко, можливо, значно далі, ніж він гадає, але поки що не береться нічого стверджувати, бо справою займається слідчий, отож Павло Федорович скоро про все довідається. Гаврило Гаврилович ще сказав, що Павлові Федоровичу як батькові має бути соромно за своє виховання, яке привело до такого фіналу. Павло Федорович вислухав усе мовчки, потім сказав:

— Спасибі, Гаврило Гаврилович.

— За такі вісті не варто. Повірте, мені теж дуже соромно, що так вийшло, але я попереджав.

— Не виніть себе. До побачення.

— До побачення, Павло Федорович.

Він поклав трубку і оглянувся по хаті, і йому здалося, що, поки розмовляв по телефону, в кімнаті щось трапилося — не то переставили меблі, не то перефарбували стіни.

Так, перефарбували стіни, вони стали темнішими, ну от як швидко все міняється — за одну мить весь світ перефарбувався в інший колір. Що мені тепер робити в цьому світі? Як поставити все на старі місця, щоб цього не було, щоб у Нельки все було гаразд? А я з нею не можу навіть поговорити, все одно я з нею поговорити про це не зможу, і ніхто, мабуть, не зможе, тільки Марта, іншого я не знаю. Ось до чого ти докотився, хлопче, а Марта з нею могла б поговорити, і я про це завжди думав, але вийшло не так,

як я планував, усі мої плани зруйнувалися. Втім, їх і не було — я лише мріяв, а то не плани, і найгірше, що я нічого не знаю — ні що там у дочки, ні що там у Марти, а вже другий день, страшенно довгі ці дні, ще у таких у житті не мав, і за ці довгі дні я нічого не встиг зробити, і, головне, я не знаю, що з Мартою. Якби я міг знати, що в неї, тоді відразу одною бідою стало б менше і в мене розв'язались би руки. Хто підкаже, що робити? Ніхто, хлопче, тобі не підкаже, мусиш сам думати. Мабуть, я подзвоню Климові — він усе знає про Нельку, і я його попрошу... що попрошу? Милостиню попрошу, тут просити нічого, а приймати усе так, як є, і не хникати, ось що — не хникати. Бачиш, як ти розумно вирішив? Все-таки ти ще не зовсім розкис, ось ти зараз почнеш щось робити і забудеш про всілякі неприємності... стривай, здається, ти наміचाєш провести збори і розглянути персональну справу Власюка. Але чому Михайло Ілліч порадиш відкласти? Я відкладати не буду, бо Васирина Миколаївна зрозуміла, що я злякався. Ні, я не злякався...

Він тут же подзвонив у другу бригаду і спитав у діда Дудурака, чи нема там секретаря парторганізації, і дідо Дудурак дуже зрадів і сказав, що секретар був недавно і він його знайде хоч би й під чорною землею.

— А мені з тобою, тезку, треба поговорити, бо я знаю, що з тобою трапилося.

— Я до вас, діду, якось зайду, лише тепер не маю часу. Ви передайте Бойчукові, що завтра партзбори. Хай мені передзвонить...

— Передзвонить, передзвонить, а ти заглянь... я буду чекати.

— Будьте здорові, діду.

— Я тобі хочу дати добру пораду.

— Зайду, обов'язково.

Павло Федорович поклав трубку і подумав: як розв'яжу цю справу, все піде легко, бо все — в цьому вузлі. Якщо Михайло Ілліч буде заперечувати, скажу, що комуністи вже повідомлені. Він тут же набрав номер секретаря райкому, і той несподівано погодився:

— Правильно вирішив. Будеш відкладати — почне обростати бородою.

— Вже почало.

— Що ти кажеш?!

— Уже пішли слухи, що хочемо закрити справу... що ти взявся захищати...

— Логічно, а я не подумав... Про дочку, мабуть, уже чув!

От що натворили, от що натворили... Та після цього мене треба гнати в три шиї.

— А мене що?

— В три шиї, — повторив Михайло Ілліч. — Скажи, там мало розведених молодичь? Мало тобі, бабнику ти проклятий?

— Не будемо про це, Михайле... і «бабник» тут ні до чого.

— Так, так, так... А я, знаєш, розмовляв тут із Семеном, і він мене просто-таки ошелешив. Ну, бувай. А з дочкою будь обережний, не гримай, вона в тебе хороша дитина, то мій зірвіголова натворив, а дочка в тебе хороша. Вона вчора була в мене, не казала?

І Павлові Федоровичу раптом трохи відлягло від серця, і спитав себе: що таке, дочка хороша?

Ну звісно, Нелька хороша, лише я не можу з нею поговорити — ось де біда, а Семен його ошелешив, мабуть, сказав, що не любить Марту і не збирається з нею жити, бо про інше не могли розмовляти, Семен сказав; не люблю я, Михайле, Марту і не буду з нею жити, і прекрасно, що так сказав, і прекрасно, що Нелька моя хороша, якби так — ні, це й справді так, якби... але ж це так, він ошелешив Михайла, бо той досі думав, що між ними згода і любов, бо Семен уміє прикидатися, він завжди вмів обдурювати простаків, але звідки я таке взяв, що Семен признався, голодній кумі хліб на умі, і просто я негідник, ось що, мені тепер хочеться очорнити його, щоб самому залишитися білим, це всі негідники так роблять — чорнять інших, Марта ніколи не казала, що він не любить, і все-таки не любить — інакше б не пішла зі мною.

Павло Федорович так повірив своїм догадкам, вони видалися йому такими логічними, що був майже певний: Семен сказав Михайлові саме так, і він наважився подзвонити Марті додому:

— Марта? Марта Матвіївна? — крикнув у трубку, а потім затулив її долонею, щоб не чути.

— Я...

— Сама?

— Уже другий день.

Голос її був безбарвний, і Павло Федорович розгубився, бо чекав радісного спалаху.

— Ти на мене сердишся?

— А тобі не однаково?

— Ні.

— Я думала, що ти зовсім забув.

— Ти так хочеш?

- Я так хочу. Забудь, і я забуду, і все буде добре.
- Я не можу забути.
- Постарайся. Прощай, Павло Федорович.
- Не клади трубку, я тебе прошу. І послухай, що хочу сказати. З Нелькою погано...
- Я знаю, мені Данч дзвонив, просив, але в мене є своя сім'я і свої турботи.
- Марто, як це зрозуміти!?
- Як хочеш.

Вона поклала трубку, а Павло Федорович стояв над телефонним апаратом, а спокій його знову затьмарився, і все залишилося по-старому. Знову в кімнаті відбулися якісь зміни — стала похмурою, непривітною, вікна були зашторені, майже не впускали світла. Павло Федорович взявся за штorkу, відсмикнув її вбік. Ось як воно, тільки що було сонце, і раптом — хмари. Невже банальна любовна історія та й тільки? Невже лише для того, щоб мене знеславити і врятувати чоловіка? Справді! Адже це зовсім логічно: вона залишиться чесною дружиною, а я буду гидким залищальником. Але ж ні, і як смію таку підлість думати про неї! Завтра проведу збори, і тоді все з'ясується, запущу з гори грудку снігу, і вона почне рости. Але до цього ще цілий день, і його треба якось пережити, а там уже все з'ясується, всі дійові особи займуть свої місця уже в новій дії. Переможці й переможені. За Мартою буде останнє слово, право вето, великий палець вниз — і мене вбивають. «Ave, Caesar, morituri te salutant».* Перенісши справу в такі глобальні виміри, Павло Федорович подумав: хіба фізична смерть страшніша, як моральна, і хіба це не той же вічний бій гладіаторів? Бій за життя. А для мене вона — життя. От як, ж и т т я! І від цього нікуди не втечу. Я правду сказав Михайлові, що «бабник» тут ні до чого. І неville кінець? «Забудь і я забуду»...

Вийшов надвір і тут несподівано зустрівся з дочкою, вона стояла перед ганком у позі винуватої: подалася вперед, схилила голову і обома руками розмахувала сумкою, вправо — вліво, вправо — вліво. Вона не дивилася на батька, і тому міг, не боячись зустрітися очима, роздивитись її. Як і вчора, помітив, що дочка стала дорослою, але сьогодні це вже не здивувало і не збентежило, просто констатував, що вона виросла і все, що з нею трапилося, не є несподіванкою. Павло Федорович хотів сердитися на дочку, хотів сказати їй щось різке, але відчув перед нею таку провину, що замість

* Здрастуй, Цезар, ті, що йдуть, на смерть, вітають тебе (лат.).

різкого слова, мовчки взяв її за руку вище ліктя і провів у палісадник. Там сіли поруч на букову дошку, Павло Федорович обняв дочку за плечі, а вона сиділа знітившись, зібравшись у тверду грудочку, і не дивилася ні на батька, ні перед себе. Просто сиділа і чекала, що має трапитися, бажала скорішого закінчення цієї зустрічі, а Павло Федорович не знав, як зробити, щоб було добре. Він хотів піти від дочки, але тепер уже не міг, уже мусив щось зробити, щоб звільнитися від батьківського обов'язку перед дорослою дочкою, з якою ще не навчився говорити як з дорослою, бо до тепер була для нього дитиною.

— Нічого, нічого, — сказав він збентежено і, забувши, що дочка вже доросла, погладив її по голові. — Ти можеш мені нічого не казати, я вже знаю... Просто треба все це пережити, а потім... потім ти й сама зрозумієш...

Нелька затремтіла, уткнулася батькові головою в груди, і він її пригорнув, як колись маленькою. Вона плакала, а він невміло — він знав, що то страшенно невміло і навіть смішно — заспокоював її, казав, що плакати даремно, що треба кріпитися, бо життя — складна штука і сльозам воно не вірить, казав, що він їй співчуває, але нічим не допоможе, бо кожен мусить сам за себе відповідати.

— Татку, я погана, — сказала Нелька, затинаючись від плачу. — Ти хоч покарай мене. Я погана, погана...

— Не треба, дочко, все пройде. Може, і в мене не легше, але не думаю плакати.

— Я тобі стільки неприємностей наробила, і ти мені не прощай, і я не прошу, бо то не можна пробачити...

— Не будемо з'ясовувати, хто перед ким випуватий. Давай не будемо. Просто помиримся... — Павло Федорович затявся, бо засоромився отим «просто помиримся» — він так припиняв усілякі конфлікти з дочкою, коли була малою. — Просто не будемо з'ясовувати...

— Татку, я тобі все розповім.

— Не треба, Нелько, не треба. — Павло Федорович злякався, що йому ось доведеться вислухати, що робила його доросла дочка, а це для нього було б не легше, ніж розповідати їй про себе. — Я знаю, що ти нічого поганого не могла зробити. Правда, ти не зробила нічого поганого?

— Татку, дарма ти мені віриш.

Нелька відняла голову від батькових грудей, але на нього не дивилася, лише трималася за його міцну загорілу руку обома худенькими руками, віби боялася, що залишиться й без цієї, останньої опори, за яку вхопилася.

— Я дружила з поганими, я не знала, що вони такі... я не знала, що вони можуть таке зробити...

— І гаразд, що зрозуміла, хоч і пізнувато, але зрозуміла... Тепер ти будеш розумною.

— Татку, але я його... ти нічого не знаєш. Він, мабуть, поганий, але я його не можу кинути...

Нелька знову сховала голову на батькових грудях. На її волосся крізь гілля дерев впав сонячний промінь, і воно заблищало золотавим переливом, скидаючись на золочені нитки. Таке було в її матері, ні до чого подумалося Павлові Федоровичу.

От воно що, я цього боюся і не можу їй нічого сказати, а вона хоче мені в чомусь признатися. Вона вже призначалася, а я злякався і не хочу продовжити розмову, що їй сказати: люби його, дочко, бо це така штука, що не завжди вибирає поганий чи добрий, що їй сказати, досі про це ми не могли говорити, і я лише догадувався, так, я догадувався, що таке можливе, тільки я не вірив, що воно вже прийшло до неї, я їй скажу, щоб мені цього не говорила, я скажу, що це її справа і я тут поганий порадник, але я батько, я таки батько, хоч і дуже поганий, може, принаймні тепер уже маю її вислухати?

— Нелько, я його знаю...

— Ні, ні, ти всього не знаєш... він у душі не такий...

— Можеш не казати, дочко, я не... Ні, ти скажи, якщо хочеш... якщо мені довіряєш...

Боже, як це важко, подумав Павло Федорович, витираючи долонею обличчя, що спітніло.

— Тільки ти мене, татку, не лай, я сама себе караю. Так ніхто не покарає.

— Я тобі вірю, дитино, і, якщо хочеш, не будемо продовжувати. Я знаю, що ти не могла зробити нічого поганого.

Нелька в пориві вдячності обхопила батька за шию і стала цілувати в обличчя.

— Ти в мене такий добрий... золотий... я тебе люблю...

— Ну от ми й помирилися з тобою.

— А ми й не сварилися, татку.

— Та я не так... Ходімо, ти щось приготуй на вечерю, а я ще піду в партком. Ось бачиш, як усе добре.

Нелька пішла поруч, тримаючись його руки.

— Я приготую вечерю, тільки не барися...

— Обіцяю.

— Я тобі потім усе розкажу. Коли буде темно, я все розкажу. Щоб не так соромно. Тільки не барися, татку.

— І прекрасно, — сказав Павло Федорович, радіючи, що все вийшло добре.

Ні, не так, щоб усе, виправив себе, але головне, що ми поговорили. А це вона розумно придумала: коли буде темно, щоб не так соромно. І мені буде легше. Ну от, як добре все вийшло, і нічого було дзвонити Марті, втім, треба було дзвонити, принаймні мені тепер стало ясно, що вона думає, я тепер знаю, що між нами все кінчено, і постараюся не думати, для мене тепер головне — постаратися забути.

Біля правління колгоспу його окликнув дідо Дудурак:

— Зачекай, тезку, ану лише зачекай.

Дідо Дудурак простягнув тверду, мов з дошки витесану (бо й холодна, мов нежива), руку. Діда теж звали Павлом, тому секретареві казав «тезку», щоб усі чули, що мають між собою щось спільне, а дідо любив показати себе перед людьми — щоб з ним рахувалися.

— Крутишся, крутишся, тезку, а ні, щоб до діда заглянути, поговорити, послухати, що в тій дідовій лисій голові вариться.

— Ніколи, діду.

— Вмерти теж буде ніколи, а доведеться... Ось машина попуття трапилася, та й думаю: заскочу я сам, бо не дочекаюся...

— Та я вам казав, що зайду.

— Кажуть малому та дурному, а я старий... Ходи, посидимо трохи на лавиці. Ходи, ходи, бо я тобі маю щось сказати, тезку дорогий... А коли того Власюка будете знімати?

Вони сіли на Гомілкову лавицю, і Павло Федорович подумав: я тут сидів учора, але то було давно, і собака тут лежав, відтоді все змінилося, то було до нашої ери, а це — н а ш а ера, тоді я надіявся, а тепер уже ні, вона сказала: забудь і я забуду.

— Та як ви живете, діду? — спитав Павло Федорович, нехотя відриваючись від свого, — дідове життя його тепер мало цікавило, бо було, мабуть, уже зрозуміле до кінця. Він саме так подумав: уже зрозуміле до кінця і в будь-який час його можна збутись, як оцієї Гомілкової лавиці.

— Як я живу, тезку, про те нічого говорити, бо дідове життя — воно дідове, уже воно не схибить, бо не може. І хотіло би схибити, та не може, бо беззубе. А ти схибив, поганцю.

— Схибив, діду, — з готовністю признався Павло Федорович, несподівано відчувши, що йому треба поговорити з Дудураком, врешті, з ким-небудь поговорити, бо ще ні з ким

не говорив про цю справу, і ще раз охоче ствердив: — Схибив, діду. Що тепер робити?

— Ага, ось який ти герой! — штовхнув його дідो в бік. — Коли починав, тоді не питав. — Старий говорив сердито, грізно.

— Я починав одне, а вийшло друге.

— Бо ще тебе, тезку, життя не било.

— Било, діду.

— Гладило! А один раз воно мусить так ударити, щоб усю душу потрясло, бо сам розум не прийде в голову й до смерті.

— Вас, діду, било?

— Про те твій няньо міг би тобі сказати та твоя мама. Га, тезку, ще як било! А тепер минулося, усе в житті минається. Гадаєш, тезку, я цілий вік був дідом Дудураком? Я теж легінив, як усі. Та ану кажи, що думаєш? Мені можеш признатися, як на сповіді попові, бо я й так знаю. — Це він сказав уже лагідніше, з співчуттям.

— Нічого, діду, не думаю.

— А я тебе так штовхну під ребра, що впадеш! Коли щось починаєш, то треба й кінчати.

— Ви чули, що я скликаю збори, щоб кінчати? — схитрував Павло Федорович.

— А я не про те кажу.

— А про що, діду? — роблено здивувався Павло Федорович і кинув на старого повеселілими очима. Ну, звісно, про збори нам нічого говорити, бо там усе ясно.

— Тезку, ти хочеш мене послухати? — Старий узяв Павла Федоровича за обидві руки і смикнув до себе. — Хочеш? І я колись був у твоїх роках і знаю, що воно. І вчительку знаю...

— Що ви знаєте, діду, яку вчительку? — напружився в душі Павло Федорович.

— Мене, тезку, земля за гріхи не приймає, тому й живу так довго. Якби я тобі почав сповідатися, ти би мені гріхи не відпустив, бо великі...

— Ось який ви, діду! — промовив Павло Федорович, здивовано оглядаючи Дудурака, бо той відкрився йому забіякою, аж вуса наче стали торчма, аж у очах наче бісики блимнули.

— Вона тебе любить!

— Звідки знаєте? — мимоволі вихопилося в Павла Федоровича.

— Я вже такий розумний, як бог, що все знаю.

— Всі ми розумні, коли йдемо з базару.

— А ти тепер на базарі, тезку, і не продешеви, бо будеш гріхувати на свою дурну голову.

— А чи можна й так, щоб не гріхувати? Чи хтось так зумів, діду?

— Ніхто не зумів, ніхто, але можна й зовсім продешевити, коли сидіти із складеними руками і чекати купців. Боже, якби то можна повернути молоді літа!

— Нічого б, діду, не зробили.

— Може, й не зробив би, а попробувати можна. — Він раптом забіякувато розсміявся і знову штовхнув Павла Федоровича в бік. — Поки чоловік має таку думку, доти й живе, а потім уже — труп, з якого душа вилетіла.

Павло Федорович відітхнув, наче скинув з себе якийсь вантаж, бо вперше за два дні відчув підтримку і вперше за два дні подумав, що, може, він не кінчений пегідник і те, що зробив, можна, виявляється, якось пояснити і навіть виправдати. Саме так — виправдати, ось дідо Дудурак його виправдує. Ну, спасибі вам, діду, ви й справді розумний чоловік. Тільки я знаю: не щиро це! Із співчуття...

— Дякую вам, діду, — сказав уголос. — Хоч один чоловік мене розуміє.

— Ти своєму батькові покійшому дякуй, — засовався дідо Дудурак на лавиці і знову засміявся, видно, згадавши щось пікантне, і, без сумніву, далеке. — Може, я йому й боргую, бо він був святий, як і ти, і не раз мене витягав з біди. Бо я був волоцюгою. — Старий весело сміявся з якихось своїх вигаданих пригод і штовхав Павла Федоровича. — Я, небере тезку, знаю, яка то баламута в чоловіка. А ще й підтримки ні в кого нема. Я то все пережив і тепер такий розумний, як... — Не міг зпайти порівняння і махнув рукою.

На дорозі за садом зупинилася автомашина, і водій дав пронизливий сигнал.

— О, вже його принесло! — невдоволено плеснув себе дідо Дудурак долонею по коліну.

Водій знову засигналів.

— Уже нам не дасть поговорити, а в мене того стільки набралось! Бо чоловік сидить сам па тому горбі та думає, та творить світ... Іду, іду, не труби па ціле село, бо мертві встануть! — Він погрозив водієві кулаком. — А ти, тезку, будь чоловіком, бо потім ціле життя будеш гріхувати па свій розум, бо забути не можна. І твій няньо, бувало, розраював мене: забудь ти, каже, Павле, бо всі вони однакі. То він так думав, а я знаю, що воно таке. Та йду, йду, не реви на ціле село... А я тобі кажу, як няньо, бо знаю,

що в такому ділі ніхто не підтримає, бо всі святі... Та будь здоров, тезку, і не журися, бо світ не перекинувся. Ти якось прийди, посидимо на горбі, порадимося.

— Зайду, діду, обов'язково, — пообіцяв Павло Федорович, шкодуючи, що їм не дали наговоритися. З почуттям вдячності провів діда до машини. Той ступав розмашисто, і Павло Федорович відмітив для себе, що Дудурак високий і, як на свої вісімдесят п'ять, ще прудкий. — Спасибі, діду, я обов'язково до вас зайду. — Допоміг старому забратися в кабіну і згадав: — Вчора в місті з вашою сестрою зустрівся. Не любить собі...

— Хай плаче, хай плаче, — злорадо крикнув дідо Дудурак. — Хто розуму свого не має, той завжди плаче... Уже до мене просилася, а я кажу: мені ціле життя було тісно, то хоч на старості хочу, щоб ніхто не застеляв від мене сонце, щоб хоч помер собі чоловік так, як сам хоче, щоб не підгинав коліна під бороду з тої клятої тісноти.

Робочий день уже закінчився, і в правліпні колгоспу було тихо. Павло Федорович відчипив двері до свого кабінету і почав згадувати, за чим сюди йшов. Ага, доповідь. Я ще хотів над цєю попрацювати. Він вибрав із шухляди вже написану від руки доповідь, сів за стіл і взявся її перечитувати.

А Дудурак справді добрий чоловік, прийшов мене підбадьорити, думав Павло Федорович, пробігаючи очима текст. Він по-своєму дивиться на життя... «...відповідальність кожного за свої дії перед суспільством. Високі економічні показники, досягнуті ціною порушень моральних принципів...» І я це буду зачитувати перед комуністами! А люди будуть на мене дивитися і будуть питати: а ти? Дідо Дудурак каже, що він ніколи не був святим, у нього свої моральні критерії: не відступай, щоб потім не гріхував на дурний розум. Тільки чи хтось зумів так, щоб не картав себе за прорахунки? «...Усі наші здобутки є результатом цілеспрямованої праці, високої відданості...» Це я списав з якоїсь брошури. «...Праця в ім'я високої мети сама по собі є засобом формування комуністичних якостей, але коли мають місце недopusимі відхилення, як, наприклад, у діях комуніста Власюка...» В готівий трафарет вписав прізвисьце Власюка, і, здається, вийшло непогано. А завтра в цей трафарет вмонтую інше прізвисьце. Отак і штампую — все на один кшталт, все під одну мірку, лише імена замінити — і просто, і дешево, і не треба довго думати. А в Дудурака нема трафарету — ось чим мене здивував дідо. Втім, навіть не цим,

а чимось іншим. Ага, ось чим: що він, мабуть, правий, хоч виправдує аморальність. Його життя навчило цинізму. А якщо то не цинізм, а мудрість, яка не вписується у трафарет? Така мудрість приходить у вісімдесят п'ять років, коли вже все за плечима. Може, оце і є він — небезпечний вік, коли все видається смішним і ти починаєш сердитися на себе, бо не так жив, а повторити вже не можеш. «...Ми не завжди задумуємося над тим, які моральні збитки здатна нанести економічно виправдана операція...» Все це я мушу переписати, тільки тепер не можу зібратися з думками, бо дідю Дудурак поставив мені таку загадку, що ні в який трафарет не вміщається. Ось яке я зробив сьогодні відкриття, ось над чим я мушу подумати.

Він вийшов, замкнув кабінет, а в коридорі зустрівся з головним бухгалтером Грибом і відразу догадався, що зустріч не випадкова. Павло Федорович за щось недолюбливав цього чоловіка — чи то за гопоровитість, яка всіх смішила, чи за круглу зовнішність, чи за перше й друге разом. Вони рідко розмовляли, але тепер був радий зустрічі, бо чомусь подумав, що і бухгалтер, як дідю Дудурак, здивує його якоюсь несподіванкою.

— Як живете, Іван Іванович?

— Як головний бог.

— Рідко я вас бачу, десь пропадаєте...

— Бо малий я, низький, а ви ось який вигналися. Не раз собі думаю: чим вас поливали?

— Я ноги піколи не мив, Іван Іванович, і уявляєте собі, які там добрива збиралися!

— Ось як! А я малим усе в пеленки... від того й роздався вшир.

Оба засміялися з жарту і пішли поруч, вулицею теж ішли разом, хоч головбухові додому треба було в протилежний бік.

— Справді, чому ми рідко зустрічаємося, — сказав Павло Федорович серйозно.

— Ідеологія й фінанси — різні світи. — Бухгалтер засміявся своїм крикливим сміхом, хоч не сказав нічого смішного. — Ходимо різними коридорами. — Це вже сказав серйозно і з докором.

— На жаль чи на щастя, коридор у нас спільний, лише кабінети різні.

— Уся біда в тому, що ви в райкомі дістаєте зарплату. Просіться у штат колгоспу, тоді будемо разом.

Ага, подумав Павло Федорович, у тебе, виявляється, є якісь серйозні претензії.

— Я так і зроблю, Іван Іванович.

— Не зробіте.

— Чому?

— Вся річ у тому, що вас ніхто не послухає. Ось як воно погано зроблено: хоче душа в рай, а гріхи не пускають. Ви хочете, а десь не хочуть.

— То й справді погано, коли десь не хочуть. А в свого бухгалтера все-таки можна б розраховувати на якийсь там зайвий карбованець.

Головбух і на це засміявся, та відразу же сказав застережливо, піднявши вгору палець:

— Отут ви помилилися. Отут ви, Павло Федорович, даруйте, мені, проявити короткозорість, яка вас і губить. Я не замішаний ні в яких махінаціях, могу вам заявити цілком авторитетно. Я чесно проводив усі фінансові операції, а хто займався махінаціями, хай сам і відповідає. У мене по бухгалтерських книгах усе в ажурі, і можете кликати ревізорів.

— Вас, Іван Іванович, ніхто не винить.

— Знаю я ваше «ніхто не винить». У вас усі шахраї, дармоїди, торбохвати...

— Ви до яких себе зараховуєте? — колюче перепитав Павло Федорович, бо образився за такі слова. За це я його, мабуть, і недолюблюю, за оцю дурну безапеляційність.

— Ви з мене не насміхайтесь! — попросив головбух, грюзячись пальцем. — Я тут працюю, знаєте, скільки? А ви — без року місяць. І вже встигли в усьому зорієнтуватись, усіх встигли роздивитися, за кожним побачили якийсь грішок...

— У мене таке гостре око.

— Ви своїм оком не хваліться.

— От у вас гудзики на штанях... Я відразу побачив, а ручаюся: окрім молодичь, ніхто й не подивився.

Головбух шарпнув рукою, і його погрозливиий тон раптом зник.

— Гух чорт! — крикнув весело. — Я так і ходив, мабуть, від обіду. — Він спішно застібнув брюки, втягнув живіт, щоб побачити. — Гух чорт! Погано мати такий живіт, Павло Федорович. Одне лише рятує, що молодичі вже не дивляться.

— Бачите, як воно гарно в природі придумано, — пошартував Павло Федорович. — А тепер давайте серйозно. У фінансові справи я не втручаюся, але якщо треба буде...

— А ви й справді не збираєтеся мене прочесати? — запитав головбух, довірливо дивлячись на Павла Федоровича круглими очима.

— Боюся, що всіх відразу не подужаю.
— А мені тут Власюк уже всілякі статті понапришивав.
— Він вас лякає.
— Ви кажете правду?
— Як батюшці на сповіді.
— Тоді і я буду чесно. Я знаю про махінації і міг щось зробити, але я слуга.

— Чому мені не сказали?
— Я не ваш слуга, я безпартійний, а двом богам не служу.
— Ми всі служимо одному богу.
— Слова, слова, Павло Федорович! Кожен служить собі. Голова — собі, Власюк — собі, ви... Ви теж себе не забуваєте і можете мені божитися, як хочете...

— Значить, ви так розумієте життя.
— Як і ви. Чому, скажіть, взялися копати під головою? — колюче засміявся Гриб, вимахуючи руками, наче від чогось відганявся. — Бо позаздрили його славі. У нас було тихо й спокійно, поки ви не прийшли... Я би вам порадив сидіти тихо.

— Вас голова просив чи Власюк?
— Я маю на плечах свою голову.
— Не погана справа — мати свою голову.
— Послухайте добру пораду... Не зв'язуйтеся з головою, у нього всюди підтримка — в районі, в області, в Києві. І колгоспники його люблять, бо добре діло зробив для колгоспу. А ви нічого не зробили, лише встромляєте палицю в колеса.

— Мудрі слова, — сказав Павло Федорович з іронією.
— Я говорю з позицій фінансиста. А то — база. Так нас учили в інституті?

— Здається, так. Бувайте здорові, Іван Іванович.
— Ви з цим не жартуйте.
— Попробую.
— До побачення.

Вони, не подавши один одному руки, розійшлися.
Павло Федорович заспішив додому, бо Нелька, певно, вже чекала з вечерею.

У розмові з бухгалтером, здається, я нічого розумного не знайшов, і тому його недолюблюю, бо він завжди говорить те, що каже бог, він своєму богу добре служить, бо хоче потрапити в рай. То, мабуть, щастя — мати біля себе бога і молитися йому, дивлячись прямо в рот. Просто розкіш — сісти з ним у буфеті за одним столом, випити по чарці, закусяти і під добрий настрій спільно обміркувати гріхопадіння. Під гарний настрій можна щось і списати. Ну, що ти,

боже, хіба то гріх, що трохи зачерпнув, тож не лопатою, а кменею. А з дідом Дудураком я таки здорово порозмовляв, я зробив малецьке відкриття. Мені досить і маленького. Якби кожен день хоч по одному маленькому! Триста шістдесят п'ять відкриттів за рік — то величезний досвід! А Нелька, мабуть, уже зачекалася, ми з нею все добре обміркуємо, я буду лежати на дивані, в хаті буде темно, і я буду слухати розповідь дочки про те, як приходиться досвід. Бо в кожного свій шлях, і дарма я хотів все втиснути в трафарет, тепер доведеться мені все гарненько переробити, бо з такою доповіддю смішно йти на збори, але я то зроблю завтра, а сьогодні буду лежати на дивані і буду слухати розповідь дочки про те, що з нею трапилось. Кожен через свої помилки доходить до мудрості і виводить формули власного буття. Складні-прекрасні формули, і нема двох однакових, щоб списати. Дудурак на старості літ вивів формулу антиморалі. Викривлене віддзеркалення, зворотний бік життя. Інші, мабуть, теж доходять до цього, але не говорять. А дід Дудурак вважає себе моїм батьком, тому сказав. Ось які вони, батьківські почуття! Ось як вони легко відпускають гріхи, чужим — ні, а своїм відпускають, бо свої близько, в душі, і їм все можна відпустити. Тут своя, особлива мораль. Іншому я не пробачив би, а от Нельці можу. Ось як вона виходить. Я їй сьогодні це скажу, бо ми будемо розмовляти з нею по-дорослому, бо вона вже не дитина, і ми будемо говорити, як дорослі, як досвідчені. Тільки то все даремно, бо вона його не кине. Брехня, ніколи не буває пізно — я сьогодні кажу: пізно, треба було вчора, а завтра знову буду казати, що треба було вчора, тобто сьогодні. І добре, що ми завели з нею цю розмову сьогодні, поки ще не пізно. Пізно буде, коли прийде смерть, це я прекрасно розумію, а поки попереду хоч трохи залишилося, завжди не пізно, навіть якщо й година. Тільки ти сягаєш надто високо, а треба спускатися на землю, послухати дочку і дати їй пораду.

Вечеряли напружено, ніби в хаті сховався хтось чужий, біля якого не можна показувати себе. Нелька накрила стіл не на кухні, як завжди, а в передній, і від того було відчуття святковості. Тільки чогось обом бракувало, і обом було незручно, і вони не знали, чого бракувало і де саме бракувало.

— Як твої успіхи в технікумі? — спитав Павло Федорович.

— Дві трійки, — охоче відповіла Нелька.

— Трійки — не найгірше.

— Одна двійка, — була до кінця відвертою Нелька.

— Знову з математики? А в молодших класах ти її найбільше любила. — І вчасно зупинився.

— Я її не можу... — сказала Нелька. — Ти знаєш, татку, що я її не можу... і, будь ласка, не згадуй...

Павлові Федоровичу стало ніяково перед дочкою, і пошкодував, що спитав таке, і почав думати, про що з нею говорити далі.

— Пролетів час, — сказав мрійливо.

— Прощкутильгав, — виправила Нелька.

Треба було підтримати розмову, і він взявся філософствувати, хоч то ніяк не йшло для розмови з дочкою:

— Як би там не було, а два роки позаду і щось вони залишили. Той, що шкутильгає, теж добирається до мети, бо швидкість відносна, як і все в житті.

Тим часом у хаті ставало темніше, і це радувало Павла Федоровича, бо не видно було, яке зусилля робив над собою, щоб здаватися спокійним. Після вечері Нелька збрала зі стола, пішла на кухню і взялася мити посуд, потім повернулася, ввімкнула світло і сказала:

— Татку, я піду на кухню вчити уроки.

— Чому на кухню? Можна тут.

— Ти собі вклучи телевізор, а мені буде заважати. Ти не сердишся, татку?

— Ні, ні, готуй уроки, а я тут побуду, — охоче погодився Павло Федорович і тут же ввімкнув телевізор.

Це вона розумно придумала, я подивлюся телевізор, а вона буде готувати уроки. Поговорити ще встигнемо, і завтра буде день, і завтра не буде пізно, коли й година залишиться, і тоді не пізно. Вона розумна дівчина, тільки мені не хочеться дивитися телевізор. Але сяду в крісло, зажмурю очі і буду дивитися. Так приємно сидіти, коли гримить телевізор, а вона готує уроки, — всі дома, всі спокійні. Але я їй нічого не сказав, а я батько...

У кріслі він заснув. Нелька пробудила його о пів на першу, і він пішов спати і був задоволений, що все закінчилося добре. Засинаючи в своєму ліжку, подумав: завтра будемо судити власюківщину, і це теж добре. Власюк буде першим, а потім буду я.

Власюк сидів нахмурений і зібраний, далеко витягнув перед собою ноги, а руки схрестив на грудях. Міцний і зазмаглий, він виглядав солідно, іронічна усмішка на товстих

губах теж була солідною й значливою. Його огрядна постать, особливо незалежна і самовпевнена поза, коли, нікуди не дивлячись, тільки на свої ноги, кидав репліки, кожному випадала у вічі.

— Ти, Павло Федорович, все сказав? — спитав, прибравши нову позу — підігнувши під себе праву ногу, ніби збирався встати.

— Поки що все.

— Небагато й переперекопливо. — Підігнув ліву ногу, але тут же викинув праву. — Я хочу спитати. Можна?

— Будь ласка.

— На основі чого ти берешся кваліфікувати господарські дії правління як махінації, які нібито йдуть врозріз з політикою партії?

— На основі політики партії.

— Розумно. Тоді давай будемо зважувати, і я буду обгрунтовувати, щоб ти все з'ясував.

— Не я, а комуністи...

— За грамотних не розписуйся. От послухай. — Власюк встав, неквапливо пройшовся очима по присутніх, ніби перевіряв, чи всі тут. — Звісно, ти не пам'ятасш, який був колгосп десять років тому. Та ми сиділи... ти знаєш, де ми сиділи? — Витягнув перед себе руки з розчепіреними пальцями. — У грязюці по самісінькі вуха, ми з боргів не вилазили, від нас люди розбіглися — пару дідів та бабів і залишилося. З того ми з Семеном Івановичем починали. — Власюк почервонів від гніву. — Ми впряглися, як добрі воли! Ми з Семеном Івановичем! Тут я не боюся бути нескромним... Ти знаєш, скільки поту нам коштувало, щоб ти міг сьогодні в білих рукавичках?.. Ні-і-і, нам було тоді не до білих рукавичок! Хай тобі комуністи скажуть.

— Правда, правда, — підтримало кілька голосів.

— Ми за пару років зробили стільки, що й самі не повірили. Не за гарні очі нас нагороджували орденами, не за гарні очі молодиці дають нагороди. — Це був камінець у город Павла Федоровича, і дехто осміхнувся. — І що ти тепер хочеш? Перекреслити все? Зруйнувати все? Ні-і-і, ми не дозволимо, бо нам воно не мало крові коштувало. Ні-і-і!..

— Ти мене погано слухав.

— Я все прекрасно чув. Б'єш ніби одне, а замахуєшся на все. Дешево хочеш заробити собі славу.

— А я й не подумав, дешево то чи дорого, — кинув з іронією Павло Федорович.

— Твоя затія дорого обійдеться колгоспові, колгоспникам, що своїми руками складали все до купи, недосипали, а мо-

же, й недоїдали. Дехто вже забув, але я нагадаю, бо виходить, ніби я якийсь Остап Бендер.

— Для чого час тягнути? — перебила Василина Миколаївна. — Всі знають. — Вона була бліда і піби далеко від того, що тут робилося, лише чекала, коли все кінчиться.

Власюк відчинив вікно, припалив цигарку.

— Не дими, бо й так дихати пічим, — попросила Василина Миколаївна.

Власюк протє не погасив цигарку, лише простежив, як повісмо диму потягнулося до відчиненого вікна, біля якого сидів. Семен Іванович прокашлявся, і комуністи оглянулися в його бік, вважаючи, що попросить слова, бо кожному було цікаво, як зробить, але він лише сказав:

— Все-таки не завадить послухати. — І спер голову на кулаки, готуючись слухати Власюка.

Йому ніхто не заперечив, і тоді Павло Федорович сказав:

— Слово має Василь Васильович.

Власюк зиркнув невдоволено, хотів відповісти щось гостре па таку офіційність, але стримався, сів і погасив цигарку, і було цілу хвилину тихо, поки, повагавшись, знову підвівся, щоб говорити.

Він першував і говорив плутано.

— Ви, люди, знаєте, як десять років тому сиділи ми тут із Семеном Івановичем, не тут сиділи, а ще в старому будинку, бо цього не було, тепер того вже нема, де ми з Семеном Івановичем починали. Тепер, люди, того нічого нема, і вже всі гадають, що з неба впало, а з неба, люди, лише палиця божа паде. І я не кажу, що я щось зробив...

З-під стола диміла непогашена цигарка, і дехто оглядався, не розуміючи, звідки дим. Власюк теж не розумів, тому подивився на голову, чи не курить. Але той не курив, і ніхто з присутніх не курив.

— Семен Іванович тоді запропонував відкрити кар'єр і продавати будівельний камінь, порадив налагодити роботу сувенірного цеху. Я його не хочу хвалити, але такого голову не знайдете.

— Не перекладай на інших, — перебив Семен Іванович. — Мені й своїх лаврів вистачає, гуль, до речі, теж. А кар'єр і сувенірний цех — твоя ідея.

Власюк поглянув на голову з дошкульною гримасою і сказав, що йому лаври не потрібні, бо добро завжди у терновому вінку ходить.

— Та люди й без того знають, — продовжував Власюк. — Я собі нічого не приписую, я тоді був головним економістом, і на тому, люди, потів не одну ніч, може, так ніхто

не потів, бо моя справа — то економіка. А дехто гадає, що з неба, а Семен Іванович тим мудрий, що відразу зрозумів мою ідею. Ти не крути головою, я тобі на неї лаври не кладу, я кожному, люди, даю заслужене. Нас камінь на ноги поставив, іншого збиває з ніг, а нас поставив. Коли з розумом робити, то й біду можна повернути на гаразди, ми за один рік, люди добрі, вискочили з болота, і від нас перестали тікати в місто, а хто втік, почали проситися знову, бо ми почали ставати на ноги, ми біду перемогли і взялися за будівництво. То, люди, казка просто кажеться, а в нас ішло важко.

Власюк потроху оговтався і зіжмакалим носовичком витер руки, обличчя, шию. Він був червоний, але вже спокійний. Знову прибрав солідну і впевнену позу — схрестив на грудях руки і закинув голову.

— Я сам, люди, нічого не робив. — Він помітив, що з кишені стирчить носовичок, і почав його старанно запахати глибше, аж перехилиючись усім тулубом. — Ми все, люди, робили з Семем Івановичем.

Той неспокійно засовався, теж витер обличчя і відвернувся до вікна, ніби його там щось зацікавило, але там не було нічого, лише суха гілка яблуші, як воронячі пазурі, націлилася у вікно. Кинув:

— Робили все разом, а догани діставалися одному.

Але Власюк уже тримав себе в руках і не зважав на репліку, прицілу якої не зрозумів. Він розказував про те, з якими труднощами і з якими могоричами починалися справи, бо все, люди добрі, дається важко, й дитина перші кроки робить з натугою, може, й тепер ще ми не навчилися ступати рівно, бо чоловік ціле життя вчиться.

— Та ось декому лише ті помилки й видно, — не забував сягати за Павлом Федоровичем. — Дехто з того живе, що вказує, де в сусіда не так зроблено, то, люди, в декого така робота — сидіти і рахувати чужі гріхи. І зарплату за те дають.

Він подивився навколо, бо відчув запах диму. Це припалив Семен Іванович, і Власюк відзначив, що ніхто на це не зреагував і що йому Василина Миколаївна зауважила, а голові ні.

— Я не святий, святих нема на землі, та скажи, дорогий секретарю, чи можна робити економічну політику без дрібних порушень? Ти навіть у газетах прочитай. Ми поставлені в такі умови, що мусимо...

— Вважаєте, що зрив планів по падоях і врожайності — то дрібні порушення?

— Заявляю авторитетно: плани з року в рік виконуються і перевиконуються, — перебив його Власюк сердито і владно.

— Махінаціями.

— Обмін — це махінації, а одна з форм екопомічного зв'язку. Ми — камінь, вони — зерно. В чому тут махінації?

— Смішно пояснювати економічні прописні істини.

— А до мене не доходить, — відказав, колюче дивлячись на Павла Федоровича, і тут же зірвався: — Ну, я приписував, приплюсовував до врожайності закупле, але держава своє діставала і люди своє діставали... Ти кажеш, доїли камінь. А чому не доїти, коли в нас камінь дійний, а корови ялові? Доброму господареві, люди, і півень яйця несе.

Він замовк, чекаючи реакції, але всі мовчали. Тоді припав цигарку, але не з бажання курити, а щоб перевірити, як до цього поставиться Василина Миколаївна.

— Я не кажу, що це правильно, я, люди, розумію: є дрібні порушення, але коли зіставити плюси й мінуси... Чим ми затримали робочу силу? За які кошти побудували економічний фундамент? А ми його побудували!

— На камені, — докинув Павло Федорович, але то сприйнялося у двозначному розумінні.

— Ось бачите! А на камінному фундаменті можна зводити стіни до самого неба, — тут же ствердив Власюк.

— На піску ти будуєш, — озвалася Василина Миколаївна і закашляла, відганяючи від себе дим, хоч він до неї не тягнувся, бо весь ішов у відчинене вікно. — Та перестаньте курити!

Власюка втішило, що вона сказала не лише йому, і він подивився спочатку на Василю Миколаївну, потім на голову і погасив цигарку. Але тому, що голова свою продовжував тримати між пальцями і не збирався гасити, у думці погрозився: який ти негідник, Семене, і знову почав нервувати, і вже не хотів дивитися на голову, бо зрозумів, що той і справді негідник і не має права сидіти спокійно. У Власюка навіть замість «говорити легко» вирвалося:

— Курити легко... сидіти збоку. А ви самі візьміться! Не можете?.. Гер-р-рої...

Сів розчервонілий, спітнілий, закинув голову і дивився у стелю, щоб усі зрозуміли, що він своє сказав, і більше його ніщо не цікавить. І справді більше нічим не виявляв своєї реакції на те, що говорили виступаючі, наче йшлося не про його справу. Говорить, думає він, зажмуривши очі. Я своє сказав, а тепер ваша черга, хай скаже кожен стільки, як я, але не язиком, а ділом. Я не балакун і словам не вірю, я економіст, і для мене найголовніше слово — то справна циф-

ра. Ну так, допустив помилку, а скажіть мені, люди, хто не помиляється? І машина робить промахи, а в мене в голові не електроніка, а лише чотири арифметичні дії. А ти, дорогий секретарю, дуже прорахувався, ти не по Власюкові вдарив, а по собі і по колгоспниках, бо твоя робота тоді добра, коли цифри справні. Ми тобі створюємо базу, щоб ти міг язиком молоти, і твій попередник був добрий, поки показники були високі, а коли голова захотів показати, що він ліпше знає, як Власюк, обидва відразу схопили по догані. Він тебе засватав у колгосп, щоб прикритися, він добрий негідник — ти пічого не знаєш, а я знаю, і ти негідник, і я тобі пропонував не сунути носа до мого проса. Збирай собі членські, проведь збори, пиши плани та й досить з тебе. Але ти хочеш бути правовірним і полетиш, обидва полетите, бо на моїх плечах не всидите. Досить я вас тримав на собі, як верблюд двогорбий, одного на одному горбі, а другого на другому, бо я двогорбий верблюд...

Він зневажливо сплюнув під ноги, і всі оглянулися, що го він робить, і тоді він ще раз сплюнув, щоб бачили. Потім знову дивився в стелю, а цигарковий дим дразнив йому ніздрі і дошкуляв до живого.

Ти в мене покуриш, погрозився подумки і раптом сіпнувся, бо Василина Миколаївна сказала:

— Тут не тільки Власюк винуватий.

Він подивився в бік Василини Миколаївни. Жінка стояла, трималася рукою за стіл і була блідою, лише щоки її трохи зарум'янилися. Мабуть, чекала, що хтось їй заперечить або підтримає.

Тоді Власюк перевів погляд на Семена Івановича. Той коротко кашлянув у долоню, засік віями, і Власюк подумав злорадно: ага, знає вовк, чию вівцю з'їв.

А Василина Миколаївна все ще мовчала, і від хвилювання щоки її стали ще рум'янішими. А голова сунув у кишеню штанів праву руку й там витер пальці в зіжмаканий носовик. А чорна пазуриста гілляка стирчала у вікні, на неї сів горобець, і вона хитнулася, а горобець цвірінькнув і полетів. Власюк лише тепер помітив, що гілляка скидається на воронячу лапу, і це його чомусь зацікавило, він подумав: от які чудеса!

— Ми тут всі накипулися на Власюка, — сказала Василина Миколаївна. — Я не кажу, що він не винен... А де був голова? Мене цікавить, де був голова, що пічого не бачив?

Жінка сіла і почала машинально гладити поліровану дошку стола, залишаючи на ній сліди пальців.

— Може, скажеш, Семене, — спитав Павло Федорович.

— Можна подивитися в бухгалтерії, там є лікарняні листи, — відповів голова і додав, повернувшись до Власюка:

— А я думав, що на заступника можна покластись. Та виходить — ні.

— Дивно, — розвела жінка руками і знову стала гладити дошку стола.

На обличчі Власюка застигла іронічна гримаса, губи затремтіли, і він їх облизав. Більше ніхто не хотів говорити, і Власюк спитав себе: чи не внести ясність у цю справу? Але глянув на Семена Івановича і не осмілювався, бо той виглядав не так самовпевнено, як перед хвилиною. Чомусь згадав, як сиділи з головою, коли той повернувся з бюро райкому, бо й тоді мав такий вигляд, і Власюк сміявся з нього і не розумів, чому той стривожився...

То було рік тому.

Вже був підвечірок, коли Бобіля, повернувшись з бюро, послав за Власюком, і той прийшов швидко, бо самого цікавило, що там сталося.

— Підвів ти мене, Василю.

Вони сиділи в кабінеті удвох. Сонце вже було низько, коє його проміння падало на стіл, і Семен Іванович дратівливо дивився на яскравий відблиск і хитав головою, потім відсунув стілець — проміння падало лише на його праву руку.

— Підвів ти мене, Василю, — сказав іще раз.

— Що трапилося?

— Вліпили догану.

— Значить, заслужив.

— Не я, а ти. Я тобі довірився, а ти нечесний чоловік.

— Не будемо, Семене, з'ясовувати, хто святий, а хто грішний, бо посваримося, а це ні до чого. Ти зі мною згоден?

— Я завжди з тобою згоден, — сказав голова, і Власюк зрозумів, що то не порожні слова. — Але частину покарання бери на себе, бо це твоя робота.

— Я сказав, що я не святий і на тому світі буду варитися в казані з смолою.

— Я охоче буду підкладати сухі поліна.

— Не доведеться — ти будеш у раю. Такі, як ти, власними руками гріхи не роблять, вони вміють змусити іншого.

— Хочеш сказати — тебе?

— Ні, Семене. Я завжди роблю своє, кожен з нас робить своє, і то добре. Кожен реалізує себе, виконує свою природну функцію, і доти добре, поки не заважаємо один одному. Ти зі мною згоден?

(Тоді Власюк полюбляв це запитання — ти зі мною згоден?)

Семен Іванович знову повторив:

— Я з тобою завжди згоден.

— Тоді послухай мою пораду: смійся ти з догани.

— Тут, Василю, не до сміху, це, Василю, сигнал. Серйозний! Ти знаєш, як ми піднімалися вгору. А вниз можна ще стрімкіше.

— Гадасш, що це початок?

— І надто небезпечний... Нам досі списували на всілякі труднощі, а зараз починають питати і про врожай, і про надої... І треба щось робити, а я не знаю — що.

— Ти мене не слухав, а я добре радив: хай забирають, хай будують хоч завод, хоч іподром, хоч космодром... Нам без землі простіше, на камені ми не такі врожаї збираємо.

Сонце посунулося далі і знову світило Семенові Івановичу в обличчя, і він знову сердито мружився і затуляв очі долопею.

— Ми, Василю, колгоспники.

— А я тобі говорю: у нас земля погана.

— Ми на те колгоспники, щоб її зробити хорошою. Ми маємо давати хліб — це наша спеціалізація.

— Наша земля занедбана, і треба роки, аби щось вродила... І ти зробив дурницю, коли не схотів віддати площі під будівництво...

— Я зробив дурницю, коли тобі довірився... Нам треба братися за поле! Взагалі треба щось робити... треба щось придумати...

— Ти погано виглядаєш, — сказав Власюк, помітивши на обличчі голови зрадливу синяву. — Ти коли-небудь був на курорті?

Семен Іванович зацікавлено поглянув на Власюка, силкуючись вгадати, що той має на увазі, але Власюк за тими словами наразі ніякої задньої думки не мав.

— Я ніколи не хотів і ніколи не був на курорті..., для мене завжди найперше — робота. Але, видно, треба подумати й про здоров'я.

Семен Іванович поцікавився, що треба зробити, щоб дістати путівку, потім, подумавши, сказав:

— Ти мені дав добру пораду. Таки виберу час і трохи полікуюся. У тебе голова варить...

І тут лише Власюк зрозумів, чому Семен Іванович так раптово зацікавився лікуванням і, полещений похвалою, відповів зазнайкувато:

— Ще такої складності не було, щоб її Власюк не розв'язав.

...І ось Василина Миколаївна спитала, як це трапилося, що голова досі нічого не бачив? Бо він хитрун, подумав Власюк із сарказмом, пориваючись сказати це вголос, та змучений вигляд Семена Івановича стримав його.

Після зборів Власюк пішов до свого кабінету і довго сидів там сам, не бажуючи ні з ким розмовляти, а коли хтось заходив і пробував його розрадити, сварився й тупав ногами.

— Ти хочеш мені сказати, що я невинний?! Брешеш! І не треба мене жаліти, бо я не дитина.

Семена Івановича теж зустрів сваркою:

— Ну що, доказайпுவася?! Паростки пового, стирання відмінностей... І сидить собі, як король, чадить цигарками і радіє, що мене скубуть... Погань ти, Семене.

— Обережніше з такими словами.

— Чому не виступив?

— Мій час ще не прийшов... А ти тримав себе гідно.

— Знаєш, куди ти йди зі своїми похвалами?.. Мені вони не потрібні...

— Не бачу причин для паніки.

— Які там причини! Хай скубуть дурного Власюка — чо-го панікувати?

— Візьми себе в руки, — сказав Семен Іванович строго й холодно, мов і справді нічого поганого не трапилося.

— Іди, поки в мене чортів не пагнав.

Семен Іванович похитав головою і рушив до дверей.

— Може, вип'єш? — спитав з порога. — У мене десть у сейфі...

Власюк фirkнув, потім натужно підвівся, спираючись обома руками об стіл, і вайлувато, як качка, почовгав за головою. З опущеними плечима він виглядав ще дебелишим. У кабінеті Семена Івановича сів біля столу і мовчки дивився, як голова з поважним виглядом відчинив сейф і дістав невідкупорену пляшку коньяку, потім старанно замкнув сейф, відчинив шафу і дістав дві склянки й пляшку мінеральної води.

— Ти знаєш, що я коньяк не п'ю, — хмуρο кинув Власюк.

— Не вибирай в чужому.

— Для начальства тримай.

— Розумна порада.

Семен Іванович знову відчинив сейф і взяв почату пляш-

ку «Старокиївської», подивився, скільки там горілки, і налив у склянки. Випили, мовчки чокнувшись, розуміючи, що то на знак примирення, власне, Семен Іванович з такою метою й запропонував, бо не мав бажання пити. Закусили яблуком.

— От що, Василю, — сказав Семен Іванович і взяв Власюка за плече. — Не треба нам сваритися і пиття нам не потрібне. Що зіпсували, будемо виправляти. Догана із записанням — не найгірше.

Власюк знову хотів послати голову до чорта, але той взявся паповняти склянки, тож не годилося бути невдячним — адже голова явно намагався якомсь вибачитися.

— Думаш, бюро не підправить?

— Я ще маю в райкомі слово.

— Мав! — грубо обірвав Власюк. — Вважай, що ти вже кіпчений чоловік! Вважай, що Мотрич тебе вже докопав.

— Не лякай.

— Сам скоро злякаєшся.

— У мене в руках ще козир, ти знаєш...

— Битий! Можеш за те випити.

Власюк узяв склянку, і Семен Іванович подивився, як у нього тремтить велика загоріла, обплутана товстими жилами рука.

— Чому вважаєш, що битий?

— Випий.

Випили. Закуски більше не було, і Семен Іванович налив мінеральної води.

— Тебе підтримували? — спитав Власюк у відповідь. — Так? Вірили? Так? Про тебе шуму стільки наробили...

— Той шум, щоб ти знав, мене зараз і підтримає... на певний час.

— А потім що?

— Будемо виправляти стаповище.

— Щоб з'їсти Мотрича?

— І це, — відповів Семен Іванович, і Власюк зробив зневажливу гримасу, мовляв, ось який ти.

— А далі? Ну, що далі?

— Подивимось.

— Значить, дасть бог день, дасть і харчі.

— Саме так, дасть і харчі, — Семен Іванович стримано усміхнувся.

— Твоїми устами, Семене, мед пити... І все то — слова, слова, а за крок від себе нічого не бачиш.

— Я прекрасно знаю, що роблю.

— Брехня! — знову грубо перебив його Власюк. — І ні-

чого тобі бадьоритися. Пізно! Ще до зборів — розумію, а тепер пізно.

— Виходить, маю тобі подякувати за добру пораду...

— Собі дякуй, а мене чіпати нічого, бо я зробив усе.

— Поки Мотрич торжествує, ще не все.

— А що воно тобі дасть? — дедалі розпалювався Власюк. — Здохла корова в мене — хай і в сусіда здохне? Ось який ти праведник... А я про тебе думав інакше...

— У тебе зараз поганий настрій — хочеш зіпсувати й мені. Не старайся — він уже зіпсований.

— Ні, все-таки скажи мені, що воно тобі дасть? Ну, знімуть його, всучать догану, а далі що?

Семен Іванович, видно, не знав, що буде далі, але в даному разі для нього й справді було головне, щоб розрахуватися з Мотричем, тому відповів певнено:

— Є, Василю, речі, в яких економісти з своїми точними рахунками виявляються профанами. Є, Василю, такі речі...

Вопи випили по третій чарці — в пляшці більше не залишилося. Настрій у Власюка став кращим, і йому вже не хотілося розпикати Семена Івановича, бо такі поважав його і любив, а тепер і жалів, бо знав, що той обманює себе даремною надією.

— Не злякайся, Семене, того, що тобі зараз скажу.

— Я не з боязливих.

— Ти втратив більше, ніж думаєш.

— Що маєш на увазі?

Власюк довірливо й по-дружньому глянув Семенові Івановичу в очі, потім скрушно покрутив головою і сказав:

— Погорів ти, Семене.

— Думаєш про жінку?

Власюк не відповів, але Семен Іванович зрозумів, що мова саме про це і, погано приховуючи нервування, сказав:

— Вона знає, скільки я для неї зробив.

— Фі-і-іть! — Власюк описав у себе перед чолом зрозумілий рух вказівним пальцем. — Іди, Семене, до психіатра.

— Я з нею живу не перший рік і, здається, знаю її.

— Ще такий мудрець не вродився, щоб зрозумів жінку. Бувай здоров і затам: ти зробив помилку, коли брав у помічники Мотрича...

— Ти що думаєш — серйозно?! — схопився й Семен Іванович.

Власюк недбало, як людині, що й справді звихнулася, подав Семенові Івановичу руку і пішов надвір. Але додому ще було рано, і йому не хотілося додому, бо випив саме стільки, скільки було потрібно для того, щоб появилася бажання

пити ще. Він зайшов у гості до головного бухгалтера, і той охоче поставив на стіл пляшку. Дружина нарізала сала, ковбаси і подалася до сусідів.

Гриб наливав чарку за чаркою, обидва вони скоро геть захмеліли і почали навперебій лаяти Мотрича.

— От негідник, я тобі скажу, такого світ не бачив.

— А ти, Василю, на нього плюй.

— А я плюю з п'ятого поверху. Він ще своє дістане, кожен ще своє дістане, хто пробує вчити Власюка, бо Власюк такий учений, що й світ не бачив, а ти, Іване, теж погань, я от візьму цю пляшку й заїду тобі по голові, щоб знав опісля, як документи оформляти.

— Ну й заїдь, ну й заїдь, ти думаєш, я боюсь? Ось диви, який у мене рубець, а знаєш, від чого?

— Ти мені свої рубці не показуй, ти мені горілки давай, а я того Мотрича оббілюю, як білку, і кину собакам.

— Ну, пий.

— Негідник ти, Іване, і хто сказав, що ти головбух? Ти поганий гриб і ніякий не головбух, бо в бухгалтера має бути горілка. Ти думаєш мене порожньою пляшкою частувати?

— Я не головбух, а головбог, і ти переді мною знімай шапку, тоді поставлю ще одну пляшку. Ти переді мною покони бий.

— І вдарю, і вдарю, а ти випити давай. — Він ненароком зачепив рукою порожню пляшку, і вона полетіла під стіл. — Тепер я хочу випити за головного бога.

— За головного бога, Василю, мусиш випити, інакше я тебе пошлю в ад і будеш там кипіти в смолі.

— А ти не грозись, бо я сам вмію грозитись, а Семен Іванович, щоб ти знав, — найбільший негідник, він хоче залишитися чистим, але я його оббілюю і кину собакам. У тебе є собака?

Він встав і рушив до дверей, але вже так захмелів, що на порозі спіткнувся і впав.

— Що ти мені, Іване, дав пити?

— Я тобі, Василю, дав пити смолу. — Головбух пішов за ним, ще більше заточуючись. — Я тобі дав отрути, бо ти маєш варитися у смолі.

— Ой Іване, ти з Василем не жартуй, бо Василь такий злий, що страшно, він спочатку уб'є Мотрича, а потім тебе. Ой кумочку, дай горілки, ой куме солодкий...

— Я тобі, кумочку, дам такої горілки, що аж...

— Ой кумочку, дай горілки... Співай, коли я тобі кажу.

— Я тебе, кумочку, проведу додому, бо ти зовсім п'яний, такий, як цап.

Головний бухгалтер заточувався і смикав за собою Власюка і той взяв його під руку, щоб не впав.

— Ой кумочку, дай горілки... — І знову починав: — А Мотрича я вб'ю і викину собакам. Іване, в тебе є собака? Нема? А ти купи собі здорового пса, бо нікому буде з'їсти Мотрича. Ой кумочку, дай горілки... Ти, Іване, на ногах не тримаєшся, тримайся за мене. Ти пий воду. Там ще трохи тої горілочки залишилося, ходімо, бо й так пропаде, прокисне.

Вони повернулися до хати. Дома вже була дружина голубуха, і вона заходилась обох сварити, але вони таки допили рештки і знову вийшли на вулицю, гукаючи: ой кумочку, дай горілки...

21

Уранці Павло Федорович мав чергувати на фермі, тому після зборів пішов прямо додому. Нелька на кухні готувалась до занять, і він, ні про що її не розпитуючи, нашвидку повечеряв і ліг спати, але п'яні вибрики Власюка та Гриба довго не давали заснути.

Коли прокинувся, в хаті було холодно. Дочка ще спала. Він одягнувся і вийшов. На вершечках старих сосен, що росли за селом на кладовищі, вже золотилося сонце, а в долині лежав рідкий туман.

Доярки ще не зібралися, і Павло Федорович став у розмову із сторожем. Той йому сказав:

— Коли чергуєш ти, тоді приходять вчасно. І коли голова... А на інших не зважають. Тебе та голови бояться.

— Погано, коли бояться.

— Погано, — погодився сторож. — А ранки вже холодні, скоро вдарять морози. А гріх, бо ще зелене — огірки молоді, квасоля, помідори, — а один мороз усе зварить.

Доярки й справді зібралися вчасно, і в корівнику зчинився гомін — перегукувалися жінки, мукали корови, дзвеніли відра. Павло Федорович любив цю вранішню бадьорість, сам бадьорішав і охоче брався допомагати жінкам. Навіть полюбляв, коли ті жартували з ним про одруження. Але з того часу, як серед літа три дівчини, біля яких такі жарти були виправдані, пішли з ферми і влаштувалися десь у місті, його постійно турбувало, що молодь на фермі не приживається. І тепер теж побачив, що, окрім кількох молодичь, яких завербували в гірських селах, майже всі доярки — літні жінки, нині-завтра попросяться на пенсію.

А може, й не попросяться, подумав Павло Федорович, бо для них життя — тільки тут. Батько ледве вставав, а йшов у хлів. Може, то лише старі тягнуться до природи? Старіє чоловік і починає сильніше любити землю, тварин, усе живе. А Нельці хлів — що каторга. Корова гноєм пахне, а треба, щоб одеколоном, духами французькими. Мабуть, доведеться одягати корів у джинси, а у вуха — золоті сережки. А що зробити з вим'ям? Треба б маленькі перса, як у натурщиць, а то висить те вим'я... Чесне слово, гарно — уся череда в синіх джинсах! Задивишся, чесне слово! А край толоки — туалети, змивні бачки, щоб не чути запаху. Му-у-у, я побігла в туалет по-великому. Щоб тільки доярка якась не побачила, що я й таке роблю, бо чистюлі страшні! Гиду-ють. Та-а-а, мабуть, і автодоїлки, і кормокухні не замінять того, що має бути в душі, і місто тут не винувате, бо й там не байдики б'ють, а працюють. Тут треба щось робити. А що саме?

Це невизначене «щось» переслідувало Павла Федоровича кожен день, відколи працював секретарем парткому, і воно стосувалося всього. І сам я вже перетворився в Щось, подумав з іронією. Гей, Щось! Ти думавш щось робити? Та щось буду, але не знаю що. А ти щось роби, чуєш, Щось?! У колгоспі треба щось робити, дома — щось, в особистому житті — щось, з дочкою — щось...

Після чергування повернувся додому. Нельки вже не встав, але сніданок йому наготувала і поклала в духовку, щоб не остиг, Павло Федорович помив руки, сів до столу і сшивав себе, думаючи про Нельку: де ми прогледіли? Джинси, золоті браслети, годинники, модні черевики, нафарбовані нігті... Подумки перелічував усі гріхи сучасної молоді, та тут же й ловив себе на запереченні: але ж це нормально, і одне одному, мабуть, не заважає. Зрештою, я й сам не дозволив би, щоб ходила обідрана, як колись я, бо не той час. То було б посміховисько. І все-таки щось... Тьху, далось мені оте «щось»...

Озвався телефон, і Павло Федорович знехотя взяв трубку, бо не любив, коли несподівано переривали його думки. Але дзвонили помилково і питали базу. То було часто — замість бази набирали його номер і питали якогось Василя Васильовича. Досі не догадався спитати, яку то базу і якого Василя Васильовича шукають у його хаті.

— Вам кого? — вирішив розв'язати загадку.

— Здрастуйте, Василь Васильович... Не впізнаєте? Телепанич турбує.

— А-а-а-а, що ви хотіли?

— Та я про шубу, будь вона неладна. Боки мені обгризли: зима скоро, Ірина вже давно має, бо в неї чоловік як чоловік, а ти сякий-такий... Та ви прекрасно розумієте...

— Ще б пак, сказано: жінка.

— А те, що ви питали, я дістав. Можете прислати шофера.

— Значить, рука руку... — зірвалося в Павла Федоровича.

— А як ви хотіли? Рука руку мис та обидві чорні, ха-ха-ха...

— Ну от що, ха-ха-ха, набирайте правильно номер!

Павло Федорович кинув трубку, для чогось витер руки і тоді помітив, що годинник зупинився — показує половину п'ятої. Десь в такий час, подумав спалахнувши. Ця деталь вразила його тому, що в будинку відпочинку, який колись належав графові, годинник теж показує половину п'ятої, і екскурсовод розповідає побрехеньки, ніби годинник чи то сам зупинився, чи граф зупинив його о тій годині, коли йому зрадила молода дружина. Павло Федорович підійшов до годинника з шишкінськими ведмедями, хотів штовхнути маятник, але щось стримало його. Ось які пригоди трапляються з графами, дивні пригоди, їй-бо! Цікаво, скільки років було графині? Мабуть, вона не надто переживала після того, як зупинився годинник. У графинь та графів, мабуть, простіше. Втім, звідки мені знати? Либонь, у коханні простіше не буває ні в кого, і без потрясінь не буває, і без сліз. Ну чого ти, Павле, я просто стою собі, це ж не урок, щоб хвилин не гаяти, ні, я тобі не вірю, ти стоїш не просто так, просто так не буває. Має рацію, бо й справді в коханні просто так не буває, бо це життя, і хто йому сліпки довіряться, стає рабом. Ти, Павле, не думав над тим, що в цій штуці є два виходи: один — до раю, а другий — до пекла, а я думаю, бо не хочу потрапити в пекло. Марто, я бачу, ти чимось знервована і давай не будемо ні про що думати, а просто погуляємо і, ти заспокоїшся. Та ти, бачу, й справді джентльмен, що ж давай будемо гуляти і не думати, що воно таке любов і взагалі ні про що не будемо думати, а будемо лічити зорі, втім, не зорі, а кроки, ти — мої, а я — твої. У тебе кроки дрібні. Ось бачиш, чому я думаю — жінці завжди даліше, важче, набагато важче, ох боже, які ви черстві, всі чоловіки страшенно черстві. Марто, що з тобою, ну чого ти так, здається, я тебе нічим не образив, щоб плакати, ну, витри сльози і будь собою, я ніколи не думав, що ти можеш плакати з-за дурниці. Так, так, маєш рацію, Павле, я сильна, ось бач, уже й не плачу, і ти не зважай, у жінок сльози на по-

хваті, а я попри все жінка, хоч і математик, у жінок часто цифри не сходяться, навіть у математиків.

Навіть у графинь чи герцогинь, подумав Павло Федорович і згадав уривок десь прочитаного чи почутого: «Печаль королівських лип. Усе минуло, Ядвіго. І царство минуло, і влада. Одне лишилось, Ядвіго. Оцей твій жіночий схлип». Він підтягнув дзигарик-шишку на старому батьковому годиннику, але маятника не торкнувся і вийшов із хати, збен-тежено переживаючи те, що старий годинник стояв і показував пів на п'яту. Усе минуло, Ядвіго, а це залишиться.

Він пройшов до воріт, звідти завернув на город. Знову подумав про Марту Матвіївну і сказав собі: три дні з нею не бачився, цілі три дні! А досі й по кілька разів на день стрічались, особливо три тижні, коли Семен був на курорті.

Вона кудись ішла, чи він кудись ішов, і неминуче зустрічались. І він навіть передчував: тут з нею зустрінуся.

А почалося випадково.

— Павло Федорович, що це таке з нами? — скрикнула Марта Матвіївна. — Відколи чоловіка нема, ми кожного дня бачимося...

Павло Федорович тоді ще не завважив, що й справді вже кілька днів їм випадають зустрічі, а раніше — відколи пішов із школи — минали тижні чи й місяці і ні разу не бачилися.

— Не знаю, — сказав він збентежено.

— Вас це не дивує, Павло Федорович?

Його дивувало, але сказав:

— Часом трапляються такі випадковості, що умисно не придумати. До побачення... Семен Іванович не дзвонив, як доїхав?

— До побачення... Ви завжди кудись спішите, Павло Федорович?

— Ви знаєте, скільки в колгоспі всіляких справ?

— А не думаете, що колись спохватимось і пошкодуємо, що не вміли жити? Ми про це вже колись говорили.

— Біда, що завжди починаємо бути розумними, коли вже пізно.

— Коли бог ділив щастя, ми теж спізналися.

— Але й тоді спізналися, коли ділив біду.

Марта Матвіївна радісно засміялася і сказала:

— Значить, нічого йому не винувати.

— І прекрасно. Я не люблю бути боржником. До побачення...

— До побачення, Павло Федорович... Не шкодуєте за шко-

лою? Ми відтоді так ні разу й не поговорили щиро. Ви на мене ображаєтесь!

— У школі свої труднощі, а тут — свої.

— А скажіть чесно, Павло Федорович, ображаєтесь?

— Спочатку ображався, а потім зрозумів, що то ви робили не з власної волі.

— Ви прекрасна людина, Павло Федорович. Ви все розумієте. До побачення.

— Завтра теж зустрінемося.

— Покладемося на випадок.

Після цієї розмови Павло Федорович весь день відчував у душі радість і сміявся з себе: ну чим не хлопчак? А приємно все-таки бути хлопчаком! Колись спохватимося і пошкoduємо, що того вже нема, бо дні летять, лише встигай кричати: здрастуйте, до побачення. Як маленький принц. Наша планета робить повний оберт за одну добу, і ледве встигаємо запалювати і гасити ліхтарі, не маємо ні хвилини перепочинку. А один раз погасимо і більше вже не запалимо, і все буде чорне. Ну, чим не хлопчак! Думки дурні... а мені приємно. До побачення, а завтра знову зустрінемося на нашій маленькій планеті: здрастуйте, Марта Матвіївна. Ні, Марта, я навіть радий, що так вийшло, особливо тепер, коли бачу, що тут не зайвий. Але, що ви скажете, Марто, коли довідається про все? Бо тут не тільки Власюк, а може, і зовсім не Власюк...

І несподівано спохмурнів. А якщо це не випадковість? — Згадав, як часто зустрічалися з Мартою Матвіївною, коли його знімали з посади директора. Повторення старого варіанта? — спитав себе. — Чи не навмисне? От цікаво! Сподівається, що піддамся вмовлянням? Наївна. Я твердолюбий, камінний — на мене чари не діють.

Ця здогадка заінтригувала Павла Федоровича, і він почав насторожено чекати — що далі, доскіпливо аналізувати все, що було зв'язане з Власюковою справою і отими зустрічами з Мартою Матвіївною.

Кілька разів за ніч прокидався з почуттям настороженості, коли хотілося встати і щось зробити, щоб позбутися того почуття. Наступного дня настороженість не зникла і Павло Федорович готовий був якось квапити події, щоб чимскоріше зустрітися з Мартою Матвіївною і при тому не прогледіти дуже важливий момент: випадково чи ні? Умисне вигадував собі таку роботу, щоб бути ближче, але так і не зустрілися, і це його засмутило, хоч мав радіти, бо виходило, що й справді то були щасливі випадковості. Зустрілися лише через день, під вечір, коли Павло Федорович потроху вгамувався. Марта

Матвіївна вийшла з крамниці з сіткою, з якої стирчали дві пляшки і півбуханця, швиденько перейшла на другий бік вулиці, і Павло Федорович злякався, що не побачить його, але вона оглянулася і привітно осміхнулася, хитаючи головою, ніби кажучи: і треба ж було!

— Здрастуйте, Марта Матвіївна, що накупили?

— Вгадайте, — жартувала, показуючи сітку, в якій усі покупки були на виду.

— Дві пляшки оцту і півхлібини. Вгадав? — засміявся Павло Федорович.

— Чого це вас не видно? Я вчора спеціально виходила, а ви сховалися... Робота, правда? Ви й зараз кудись поспішаєте?

— Заради вас можу відкласти всі справи — буду вважати, що ця зустріч тепер найважливіша.

— Ви великодушний, — відповіла Марта Матвіївна так, що важко було зрозуміти: жартувала чи казала серйозно. — Справді, ви великодушний. Я думала, ви мені ніколи не пробачите, але ви зрозуміли, що я... — Хотіла сказати щось неприємне, і Павло Федорович її виручив:

— Я зрозумів, що ви жінка.

— Так, так, я жінка... Погана жінка, Павло Федорович. Не перебивайте, бо я все одно вам не повірю, бо ви великодушний і добрий. Навіть Семен Іванович каже, що ви великодушний, хоч і не любить вас... Чому ви з ним не можете знайти спільної мови? Чому ви завжди проти нього? Ви ж давнішні друзі...

От, що я казав! — подумав Павло Федорович, — от яка вона, випадковість! Ну, ну, подивимося. Що їй відповісти? Сказати правду, як я думаю про Семена і про неї саму? Ні, з нею можна тільки на півправді.

— Гаразд, я не буду питати, — зрозуміла його вагання Марта Матвіївна. — Зрештою, це не моя справа, і мені нічого втручатися. Знаєте, як говорить Власюк? Якщо десь біда — обов'язково шукай у тому жінку.

— Краще так: якщо біда, шукай жінку — допоможе.

— Якби всі чоловіки були такими, як ви! — сказала Марта Матвіївна захоплено.

— Тоді всі жінки залишилися би незамужніми, — продовжив її ж захопленим тоном.

Марта Матвіївна не відразу зрозуміла, а потім сказала зі співчуттям:

— Хіба це ваша вина?

Павлові Федоровичу не хотілося переходити на серйозний

і мінорний тон, вдаватися до спогадів, тому сказав жартівливо:

— В тому, що мужчина нежонатий, обов'язково винні жінки.

— Щодо вашої особистої справи — я з себе вину знімаю. Я ж пропонувала...

— Треба було рішучіше. — Він почував себе зовсім безпечним і спокійним, навіть не турбувався, що довго стоять перед крамницею у людей на виду. — Треба було наполегливіше.

— Може, ще раз спробувати? — спитала і тут же сховалася за іншою думкою: — Ходімо звідси, ще хтось скаже чоловікові.

— Він у санаторії.

— Саме тому.

Марта Матвіївна взяла в другу руку сітку і пішла на хідник, Павло Федорович рушив за нею, хоч і подумав: мені ж в протилежний бік. Нічого, тут же заспокоїв себе, спішити нікуди, трохи погуляю, до того ж цікаво, що вона задумала. Страшенно цікаво! Дійду до старої верби і заверну на стежку, а за той час все з'ясується, вона скаже щось таке, що я все зрозумію, бо тут щось не так, тут Семен щось запланував. Втім, вона може зробити не так, як Семен запланував, сказав собі Павло Федорович, повнячись радістю, вона волюва й самостійна... Але чи мені воно потрібне, і все-таки я хочу, мені це ні для чого, а я хочу, вона сказала: може, ще раз спробувати, спробуйте, Марто, ви ще раз спробуйте, хоч мені цього й не треба, а тепер це й зовсім ні до чого, і живіть собі з своїм Семеном, проведу її до старої верби і зверну на стежку, добре, що нічого не говорить, нам нема про що говорити, і якби не ця випадкова зустріч, а чи й справді випадкова? От я так і не помітив, не зрозумів.

Вулиця була безлюдна й тиха, село поралося на подвір'ях, вечеряло в літніх кухнях або під шатрами винограду на збитих з дощок столах, застелених клейонками. Чийсь гуси готувалися заночувати у рівчаку біля яруги — поховали голови під крила, лише старий гусак з горбатим носом витягнув погрозово шию і просичав на Павла Федоровича і Марту Матвіївну, а гуси озвалися тихим і мирним гомоном.

Прошли мимо старої кашлички, що стояла занедбано над дорогою, — ніхто не брався її ремонтувати, і вона псувала вигляд вулиці. Поговорю з головою двадцятки, подумав Павло Федорович, але це потім, все — потім, а тепер — це. Вона буде мовчати всю дорогу, а я хочу, щоб говорила.

З двадцяткою ще встигну, хай собі капличка розвалюється, а з Мартою Матвіївною можу й не встигнути, ось уже й верба, і я далі не піду.

Павло Федорович сповільнив ходу, і Марта Матвіївна спитала:

— Я вас налякала?

— Зовсім ні. Просто я тут зверну, так ближче.

Вона глянула на нього запитливо, і куточки вуст витяглися вгору, на обличчі з'явився легкий сум. Павло Федорович відчув, що вона не приймає його стриманості, чогось від нього чекає і хоче, щоб ішов.

— Ви чоловіка не бійтеся... він не ревнивий. — Марта Матвіївна сказала це жартівливо, але тут же додала сумно: — Він мене не любить, Павле...

Стояла з опущеною головою, тримаючи перед собою в обох руках сумку з покупками, — так робила Нелька, коли в чомусь провинилася і чекала, що батько буде сварити. Обличчя Марти знову відбило незрозумілий, але без сумніву, напружений внутрішній стан, і Павло Федорович даремно пробував вгадати, що вона переживає, що сховано за тими ніби й щирими словами, які давали йому право на те, чого хотів і чого боявся водночас.

— Ви, мабуть, помиляєтеся, Марто...

— Маєте рацію, Павле... Федорович. Це вже скільки? Чотири роки помиляюся.

— Хіба вже чотири? — здивувався так щиро, що Марта Матвіївна, без сумніву, зрозуміла: цікавиться її долею. — Роки йдуть, а ми стоїмо на місці і впевнено старіємо.

— Я піду, Павле.

Хотів просити, щоб не йшла, але обачно стримався і, стрибнувши через рівчак, пішов стежкою на городи. Земля вже трохи відвологла, і від неї йшов приємний запах, що був особливо відчутним після заходу сонця, коли лягала роса. Йшов швидко, не оглядався, бажаючи при тому, щоб вона оглянулася і побачила, що не дивиться за нею. Це тепер чомусь мало для нього значення — щоб побачила, що він не дивиться, що він зовсім незалежний і спокійний.

Якби так, подумав з іронією. Спокійні, нічим не турбуються, вони з усього сміються, а мені не до сміху, мені важливо, чи оглядається. От тобі й подія курям на сміх — чи оглядається? Хлопчак ти, Павле, а годилось би мати розум. Ти знаєш, скільки тобі? І сказати боїшся, а дивишся за чужою жінкою і просто згораєш. Значить, уже чотири роки, як побралися... а в мене вона завжди в душі, я радію, що вона є, хай навіть так, без будь-якої користі. Якби я тоді

знав, що воно таке сильне, не відступив би. За щастя борються, і ніколи не буває пізно, навіть якщо залишиться день або й година. Павло Федорович зрозумів, що цим пробує повалити стару засторогу, і збагнув у цьому нестійкість власної натури, але то його не стривожило, і знову сказав собі: навіть якщо день...

Вдома застав Нельку за роботою: готувала уроки. І хоча на столі були розкидані підручники, Павло Федорович чомусь був певний, що сіла за стіл лише почувши на подвір'ї його кроки. Він уже не вперше помічав, що дочка його обманює, сприймав це вразливо і збирався з нею поговорити відверто й різко, але завжди зволікав, бо знав, що відкриє для себе те, чого боїться, в чому винувата не дочка і не хтось інший, тільки він сам.

Тепер, коли жив думкою про Марту Матвіївну, ушлів сюди й Нельчину долю, і в тій сукушності все відразу видалося простішим, а це дало право не гальмувати себе. Він знову сказав: навіть якщо лише година, хоча б заради Нельки.

— Ти куриш? — спитав дочку, відчувши в хаті запах цигаркового диму.

— Ні, татку...

— Чого ти мене завжди обманюєш? — хотів спитати побатьківськи різко, але вийшло не так.

— Ну, ти зрозумій, що я вже не маленька, — сказала вона благально й вибачливо. — Ти сам говориш, що в мої роки вже на хліб собі заробляв.

— Але ти не заробляєш, а просиш від мене.

— Якщо хочеш, я не буду...

— Що ти сказала!?

— Ну, не сердися, татку. Іди вечеряй, я там наготувала. І залиш мене, у нас завтра важкий день.

Павло Федорович пішов на кухню і сказав собі: все було б так просто, якби не так складно. Під цим він розумів, що зовсім просто розв'язалась би Нельчина доля, якби не складність стосунків між ним і Мартою Матвіївною. Адже вона заміжня, якщо навіть і не любляться — все одно я не маю права, бо не скажу: кинь його, ходи до мене, я тебе люблю. Слова прості, сказати можна хоч і тисячу разів, а зробити — ні, і я ніколи не відважуся руйнувати Семенове щастя. То їх справа, як живуть, і мені більше про неї не треба думати. Буду намагатись не думати. От і все. Кінець.

Взяв із плити сковорідку — вона ще зберігала тепло. Яєчня з ковбасою приємно пахла, і в нього з'явився апетит, хоч досі й не думав про вечерю. Їв прямо із сковорідки —

не хотів, щоб Нелька мила за ним тарілки, він її жалів і оберігав від зайвих клопотів. Скоринкою хліба витер рештки жиру, хотів сказати дочці, щоб заварила чай, але осікся: хіба я сам не вмю? Налив у чайник води і поставив на плити.

Поки наливав у чашку чай, подумалося: як би все було чудово, коли б Марта взяла ці турботи на себе, без жінки хата порожня, і я весь час відчуваю, що вона порожня, робота лише й рятує, інакше померти б можна від порожнечі. Нельки в хаті ніколи нема, а коли й дома — її все одно нема, а я у дочці вбачаю лише важкі турботи, а не радість. Ми стали такими далекими, що хіба Марта могла б нас зблизити. У жінки в хаті три кути, а може, і всі... Хто живе сам, відчуває. Стане дорослою, тоді буде легше, вийде заміж... А чи легше? Звідки мені знати? Ну гаразд, хлопче, не заходи в петрі, бо не виберешся, взагалі треба жити простіше. От наївся, чаю напився і лягай спати, а завтра знову наїсися і підеш щось робити, бо життя значно простіше, ніж ти уявляєш.

Цим себе не заспокоїв, бо знав, що обманює власні переконання, але таки пішов спати і заснув скоро, а вночі прокинувся від гуркоту грому і догадався, що не чув, як наблизилася гроза. Нелька теж спала міцно і не чула, а вітер гуляв по хаті, стукав незачиненими вікнами.

Павло Федорович спочатку зачинив вікно у світлиці, де на дивані спала дочка. Нелька уві сні скинула з себе ковдру, і він її накрив, підібрав з підлоги розкидані вітром зошити і листки паперу. Потім повернувся до своєї кімнати і висунувся у вікно — не хотів зачиняти, бо повітря було свіже і запашне, а дощ ще не почався.

Хмари від міста сунулися повільно, їх час від часу освілювали блискавки, і тоді ставали не чорними, а зовсім білими, і, здавалося, дуже м'якими й приємними. У світлі блискавок чорним силуетом вистрибувало з темряви місто зі своїми гострими дахами і куполами церков, потім знову причаювалося, ніби, злякавшись, ховалося від грому, який то гуркотів басовито й протяжно, то стріскував гостро й коротко, наче вистрілював сухе каміння.

Дощ почався гудінням і шелестом, і враз дерева й земля заблищали, заіскрилися, наче спалахнули зсередини. Вода полилася на підвіконня, забризкала Павлові Федоровичу оголені груди й обличчя. Він закрив вікно і ліг, подумавши, що це осіння гроза і, може, остання цього року. Його клонив сон, але він не хотів заснути і слухав, як гуляє остання гроза. Вона була не та, що влітку, — шалена, дика

й свавільна, яка несла в собі всілякі загрози, це була солідна й спокійна гроза, що йшла неквапливо, нікому не заважаючи і нікому не грозючи, довго наближалася і так же довго не відходила, роблячи свою справу ґрунтовно і совісно. Павло Федорович вслухався в її гудіння і думав, чи не зашкодить десь, але в господарстві все видалося йому надійним, і він так і заснув з відчуттям повного спокою. І йому приснилася дружина, вона з ним про щось говорила, йдучи під дощем. А коли прокинувся, пам'ятав лише, що була боса, в чорній спідниці і білій блузці, і дощ поливав їх обох, але вони на нього не зважали. Пробирав згадати хоч якесь слово з того, що говорила, але не міг і вирішив, що говорила без слів. За останні роки ні разу не бачив уві сні дружину, тому цей сон здався йому не простим, хотів зрозуміти, що мав означати. І не тому, що вірив у прикмети, — він не був марновірним, — просто тому, що дружина нагадала про себе, думав про неї збентежено й навіть ягось забобонно.

Не мав звички розказувати свої сни — які б вони не були, а цей розповів Василю Миколаївні, сподіваючись, що вона скаже щось цікаве. Але жінка відповіла:

— Бог його знає, звідки вони беруться. Я один раз бачила прадіда, а він хтозна й коли помер. Мене ще й не було.

— І що?

— Нічого. Потім не бачила. Може, колись ще й давніший предок з'явиться.

Можливо, сон і став причиною, що того дня не зустрілися з Мартою Матвіївною, хоч здалека бачились, і Павло Федорович явно затримувався, щоб його наздогнала, але вона пішла додому. Це було явним підтвердженням того, що сон щось означав, і Павло Федорович геть розгубився. Наступної ночі сподівався знову побачити уві сні дружину, але ніч була зоряна, холодна, і він спав не так спокійно, як під шум дощу. А ще злякала Нелька своїм плачем. Спитав, що з нею, а вона вдала, ніби спить і начебто плакала уві сні. Знаючи, що обманула, вранці ні про що не питав, бо не сподівався на відвертість, заспокоївся самообманом, ніби й справді з дочкою нічого не трапилося, вона плакала, бо побачила уві сні щось погане.

Коли Нелька пішла, подзвонив до технікуму і попросив курсового керівника — поцікавився, як там у дочки?

— Не весело, — сказав курсовий. — Ніяких зрушень не помічаю. Хочете — вірте, хочете — ні, але в неї нема життєвої лінії. Життєвого кредо, якщо хочете.

— Ну, я хочу, — ненароком зірвалося в Павла Федоро-

вича, бо був ображений, хоч не мав для того підстав, бо Гаврило Гаврилович, мабуть, непоганий педагог, хай трохи й нудний мораліст, — я хочу, щоб з неї були люди.

— Наші бажання співпадають, а виховні дії, здається, ні. Будь я на вашому місці, я не подивився б, що він секретар райкому. Ви мені повірте, педагогіка розглядає кожну людину як предмет виховання — та й тільки.

— Це прекрасно, Гаврило Гаврилович, і я проти педагогіки нічого не маю, — далі сердився Павло Федорович, бо він не терпів високих матерій, коли йшлося про неймовірно примітивні життєві дрібниці: оцінки, дисципліну...

— Тоді ми з вами домовилися, — Гаврило Гаврилович, мабуть, збагнув, в чому його помилка в розмові з людиною, яка за спеціальністю й сама педагог і якій набридли педагогічні сентенції.

— Відразу видно, що розмовляють колеги, — сказав Павло Федорович, настроюючись на інший тон.

— Подумайте, як порвати дружбу з отим хуліганом. Я іншого не бачу... Ми вже тут її цілим колективом — і так і сяк, а вона, знаєте, закохалася по вуха...

— Що ви кажете! Та вона ж...

— Отут ми, колего дорогий, і пасуємо перед правдою... Не віримо, що діти ростуть, і замість того, щоб їх вести, опиняємося десь позаду і гукаємо: стій, куди спішиш? А то вже, повірте, не метод. Втім, самі з нею поговоріть.

А якщо попросити Марту Матвіївну? — подумав і зрадів, що натрапив на таке рішення. Вони поговорять, як жінка з жінкою, ні, як мати з дочкою. Подзвонив Марті Матвіївні в школу, але виявилось, що в неї нема уроків, і він подзвонив додому:

— Треба нам якось зустрітися, Марта Матвіївна. Ви не будете в центрі?

— У мене нема ніяких справ, але можу спеціально, якщо вам треба.

— Спеціально не треба. Не хочу, щоб ради мене витрачали час.

— Час у мене..., Павле, дешевий, може, хоч так буде мати якусь ціну... коли з вами...

Марта Матвіївна незабаром прийшла до нього в кабінет і сказала весело:

— Добре, що ви подзвонили. Мені нудно, і я думала про вас, але не відважувалася...

Вона була гарно вдягнена, червоне плаття з білим коміром робило її ще молодшою і свіжішою, і Павло Федорович

збентежився, бо догадався, що вона одяглася так вишукано і нафарбувалася заради нього.

— Сідайте, Марта Матвіївна, — заквапився, шукаючи, куди посадити гостю.

Поставив стілець біля столу, але вона сказала, що, мабуть, розмова буде неофіційною і краще сісти в крісло і що взагалі любить сидіти в кріслі — так спокійніше і зручніше.

— Маєте рацію, — погодився Павло Федорович, і у кріслі можна непогано відпочити, як у гамаку... У мене колись у саду був гамак, але я ніколи не мав часу в ньому полінуватися.

— Ви такий діяльний, Павле, — сказала весело. — Ви й по хаті, мабуть, усе самі робите.

— Дещо доводиться, — віджартувався. — Наприклад, їм, сплю... та, мабуть, і все. А решта — Нельчині обов'язки, тільки вона рідко буває дома. — Він це сказав стурбовано, готуючись заговорити про справу.

— Я собі пробую уявити, як ви живете, і ніяк не можу.

— Погано живу.

— Вірю, — відповіла співчутливо. — Вірю, Павле.

— І знаєте, що найгірше? — Він зітхнув, а вона сперла лікті на коліна, сплела пальці під підборіддям і чекала, не зводячи з нього своїх ясных очей, у яких не згасало співчуття. — Дочка мене турбує...

— Так, — відповіла, кліпнувши очима, і він побачив, що в неї наклесні вії, і то йому не сподобалося.

— Дочка мене турбує, Марта Матвіївна.

— Називайте просто Мартою. Ми вже колись домовились.

— Ми тоді були молодшими й сміливішими. То було, Марто, так давно, що вже й неправда.

— Хочете, щоб було неправдою?

— Навпаки... Якби від мене залежало, я все повернув би і прокручував принаймні один раз на день, як стару кінострічку.

— Перед сном? — спитала, примруживши очі.

— Мабуть, ні — після того не заснув би. У вас не з'являється бажання повернути старе?

— Для чого повертати, коли можна просто продовжити?

— А хіба можна? — Павлові Федоровичу зробилося жарко.

— На чому ми тоді зупинилися, ви не пригадуєте? — Вона сміялася очима, куточками губів, цвіла душею і вся світилася радістю й молодістю. — Ми вже далеко були тоді, правда? Ви не забули, Павле?

— Я все пам'ятаю.

— Як добре, що ви не забули!

— Чому?

— Бо тоді мені здавалось би, що я все вигадала — раз ви не пам'ятаєте. А так виходить, що не вигадала.

Павло Федорович присунув своє крісло ближче і взяв її руку. У неї гарна рука, у неї все гарне. Чому до декого природа така щедра? Я хочу поцілувати її руку.

— Павле, ви щось хотіли мені сказати, — обірвала вона.

Павло Федорович теж погамував свій настрій.

— У мене до вас серйозне прохання, і боюся, що не захочете...

— Я для вас все захочу.

Вони не почули, коли відчинилися двері, лише побачили, що Власюк стоїть на порозі. Павло Федорович хутко прибрав руку і відсунув крісло.

— Ви щось хотіли, Василь Васильович?

— Та ні. Бачу, двері не причинені, а нікого не чути.

Власюк пішов, а у Павла Федоровича зіпсувався настрій. Марта Матвіївна однак сказала спокійно:

— Чого ви стривожилися? Я навіть хотіла, щоб набрехав чоловікові, хай ревнує. Він холодний, ви не знаєте, який він холодний. Ви не такий, Павле. Правда, ви не такий? А Власюка я не терплю. Грубий і дурний... тільки я не хочу, щоб ви займалися його персональною справою. Ви мене послухаєте, Павле, правда? Я не хочу, щоб ви заводили цю справу і псували собі нерви, бо ви навіть не догадуєтесь, як вони всі проти вас...

Павло Федорович нахмурився, а Марта Матвіївна раптом стала холодною. Вона підвелася.

— Можете думати про мене що завгодно, думайте про мене погано, але я хочу уберегти вас від неприємностей. Ви знаєте Власюка, і я вас прошу...

Павло Федорович мовчав, і Марта Матвіївна дорікнула:

— Я не знала, що ви про мене такої поганої думки. Ні, ні, не виправдуйтеся. І поки не змініте думку, я з вами не буду говорити.

Вона пішла і в дверях сказала:

— Я не прощаюся, бо хочу, щоб ви передумали, інакше зробите мені боляче.

Павло Федорович попросив:

— Подождіть.

Але вона не послухала, і він тоді стукнув кулаком об стіл, несвідомо ставлячи в такий спосіб крапку на тому, що було досі. Значить, я не помилився, сказав собі, значить, для цього влаштувала зустрічі.

Стямився на тому, що все ще нікає по городу, і швидко подався на межу. Його штани були в стрілках, і довелося кілька хвилин повозитися, щоб їх обібрати. Але то його задовольнило, бо мав причину затриматися на городі, де вже по-справжньому господарювала осінь. Ось так, сказав собі, підводячи підсумки думкам, хоч їм не було кіпця, бо так густо пішло його життя, так налетіло все відразу, що годі було в ньому розібратися. Ось так, усе минуло, власне, усе колись минеться, і ми будемо сміятися з оцих усіляких хазяйських неполадок, а це залишиться, і годинник з ведмедями буде мені показувати пів на п'яту, хоч то вже буде пізно, хоч то вже буде темна ніч, і я знову буду хотіти її бачити. Здається, сьогодні спускають із ставка воду, і там її побачу.

Він пішов на вулицю. Канавкою біля дороги іскрився пересохлий струмочок, значить, ще не відкрили загату. Павло Федорович направився до ставка, згадуючи слова вірша і перефразовуючи їх по-своєму: усе пройде, як оця вода, й залишиться твій жіпочий схлип. Спогад — ось що залишиться, але, мабуть, і то немало, коли вже все пройде.

22

Людей біля ставка зібралось багато: одні — подивитися на цю красиву картину розбурханої води і не менш красиву й повну мисливського захвату ловлю ставкового коропа, інші — й собі спробувати рибальського щастя.

Павла Федоровича тепер це мало цікавило. Він пішов спочатку дамбою, перекидаючись з людьми словом-другим, потім спустився вниз і рушив берегом ставка. Думав про те, що Марти нема, і йому нічого було сюди приходити, тим більше, що має якусь невідкладну справу, але не міг догадатися — яку саме. Вона, мабуть, і зовсім не прийде, думав Павло Федорович, відчуваючи в душі щем.

Нарешті відкрили шлюз, і вода бурхливим потоком ринулася в канаву, вмить заповнивши нешироку, зарослу осотом лощину, і всі захвилювалися, наче ось-ось цілими косяками мала піти риба. Але до риби було далеко — вода в ставку спадала повільно, ледве видно було, як сантиметр за сантиметром оголювалися береги і показувався жовтий намул.

Вона таки не прийде, доводив собі Павло Федорович, і я мав догадатися, що вона не прийде, їй незручно показуватися між людьми, їй соромно, мені теж соромно, але я — інша справа. Мені так і треба, бо я заслужив. Хоч би ско-

ріше ця вода зійшла, втім, я можу піти собі, не чекаючи, коли зійде вода, я маю невідкладну роботу, і нічого тут стовбичити.

Десь через годину чи півтори дзеркало води помітно звужилось і показалися перші озерця з полоненими рибинами, що спочивали собі на дні й не підозрювали небезпеки. Тут і почалося те, що було найцікавіше. Спочатку лише підлітки кинулися по болотистому дну до ковбань і під азартне галасування взялися руками виловлювати рибу, забрюхуючись по самі вуха намулом і зеленою слиззю, а потім тут-там почали піддаватися рибальському азарту й літні колгоспники, дехто обачливо знімав черевики і штани, а декого так заманював гарантовано багатий улов, що забував і про одяг.

Спробувати припинити цю самовільність було марно, і якщо колгоспні керівники та сторожі й гукали на людей, то скоріше для годиться, або щоб не допустити повного узаконення цього розбазарювання, бо далеко не все, виловлене в такий спосіб, потрапляло в бляшані чани, доставлені на дамбу рибалками. Павло Федорович теж сприймав це з розумінням людської слабості, адже руками спіймати живу рибу — в тому є щось заманливе й гордовите, потім цілий тиждень будуть вестися розмови про те, хто виявився спритнішим.

Уже було ген за обід, коли почався справжній лов сітками та вершами. На мілкому рибалки бродили у високих гумових чоботях, а по глибокому добиралися човнами, і вилов висипали в човни, потім правили до дамби. Два чани швидко наповнилися блискучими важкими коропами, що плюскотіли у воді, викидувалися на траву, і їх знову доводилося ловити і кидати в чани.

Павло Федорович стояв між людьми, перемовлявся з ними про всілякі дрібниці, а думка була в одному: даремно витрачаю час, вона не прийде, бо їй тут нічого робити, мені теж тут нічого робити без неї. В тому вся суть: тут не було Марти Матвіївни, і він ще раз повторив: без неї. Ось до чого може дожити чоловік, ось як дивно може змінитися життя, хоч, здається, нічого й не трапилось. Дрібниця. Звичайна собі жінка, а ти, Павле, вже не можеш без неї. Все втрачає сенс, коли без неї, наче в тебе душу вийняли.

На дорозі зупинилася голуба «Волга», і Павло Федорович насторожився: мабуть, хтось з району. І йому раптом захотілося, щоб хтось таки приїхав, хтось такий, що змусив би його чимось зайнятися і врешті прискорити розв'язку, обірвати невизначеність становища, в якому перебував.

Постоявши хвилинку, голуба «Волга» звернула на узбіччя

і підрулила до дамби. Власюк насипав у бідони, що, видно, не випадково виявилися у багажнику риби, і «Волга» поїхала. Та незабаром ще якась автомашина зупинилася біля дамби, потім ще одна, і кожному, хто приїздив, Власюк насипав до сумок або целофанових кульків рибу — одному менше, іншому більше, мабуть, в залежності від того, яке мав відношення до колгоспу або в яких особистих стосунках перебував із Власюком.

Семен Іванович, видно, не маючи наміру бути причетним до Власюкової щедрості, але й не бажаючи виявитися скупим, кудись пішов, і Павло Федорович подумав із злою іронією: справді, для чого все бачити, коли можна зажмуритися і залишитися хорошим. Я теж зажмурюся. Семен бачить лише те, що йому корисно. Хіба варто псувати стосунки з керівними товаришами за якийсь там від्रो-друге риби? Колгосп багатий, і треба бути просто щедрим господарем, тим більше, що то не з власного ставка, он колгоспники дивляться і нічого не кажуть. Я теж стану розумним і піду собі звідси, щоб не бачити. Ні, брешу, бо нікуди не піду, так можна розбазарити цілий колгосп, коли всіх обдарувати. Он іще один. Дисципліновані товариші, не спізняються, мабуть, Власюк попередив: не спізнуйтеся, бо залишитеся без риби. Він підійшов до Власюка і сказав:

— Ви хоч записуєте — скільки?

— Для чого? — перепитав той, не зрозумівши.

— Щоб знали, скільки внести в колгоспну касу.

— Ви серйозно?! За якусь рибицу?.. Соромились би... Може, нову персональну справу заведете?

— Я зовсім серйозно, Василь Васильович.

— Не смішіть людей. Ви чуєте, він серйозно... Якби ми з вашим крохоборством вели господарство, так і сиділи б у грязюці. Ви чуєте, люди, він серйозно...

Павло Федорович хотів відповісти щось гостре й образливе, але стримав себе, щоб не заводити сварку, на яку Власюк явно напрошувався.

Від ставка він подався до правління колгоспу, там його чекав голова партійної комісії райкому партії, — і лише тепер згадав, яка то в нього невідкладна справа — мав зайти в райком.

— Гора до Магомета... Пробачте, Тарас Євгенович, вилетіло з голови, — не надто щиро виправдався Павло Федорович.

— Я так і зрозумів. У тебе голова стала дірвою. Значить, сплинемо на забудькуватість? Аморальність — теж туди?

Голова парткомісії був чоловіком врівноваженим і надто серйозним, часом любив поіронізувати, але Павло Федорович не пам'ятає, щоб той колись жартував чи був просто веселим, як бувають живі люди, і вважав, що саме через ці якості його й обрали на таку посаду. А може, через те, подумав Павло Федорович з іронією, що одягає білу сорочку і пов'язує галстук.

— Вас не повідомили, що ми спускаємо з ставка воду?

— У такі справи мене не посвячують. А хто мав повідомити?

— Здається, Власюк.

— Ні, він повідомив, що ти ведеш аморальний спосіб життя. Ось можеш полюбуватися.

— Я веду просто життя.

— Такого не буває. Навіть стіл — не просто стіл, а саме оцей стіл. А мораль буває наша, радянська...

— Просто радянська, — Павло Федорович мав задоволення від того, щоб подразнити голову парткомісії, бо не прийняв його надмірно серйозного тону.

— Тоді перейдемо просто до діла. Ось, прочитай, — простягнув йому два аркуші, віддруковані на машинці. — І скажи, що так, а що не так?

Вони сіли біля круглого столика. Павло Федорович став читати, а Тарас Євгенович припалив цигарку, щоб мати заняття. Зрідка затягався димом, мружачи круглі чорні очі, глибоко посаджені під такими ж чорними бровами. У нього й волосся було чорне і хвилясте, і обличчя було засмагле, трохи кавказьке. Павло Федорович пробіг очима папірці, потім кинув їх на стіл.

— Ну що? — спитав Тарас Євгенович.

— Все правильно.

— Не маєш щось додати?

— Та все сказано, чоловік попрацював чесно, на совість.

— Я серйозно.

— Я теж не жартую, Тарас Євгенович.

— Ну, коли так...

— Звичайно... Чого даремно витратити час?

— І прекрасно. Напиши, будь ласка, і завтра з кимось пришли. Я знаю, що неприємно копатися в душі, але такий порядок.

— Коли такий порядок, я теж його не буду порушувати.

Він провів голову парткомісії до машини, повернувся в кабінет і довго ходив од вікна до дверей, думаючи, як писати і що писати. У вікні бачив старе дерево, то була душла-

ва й кряжиста верба, одну її гілляку відламала гроза, а друга вціліла, бо була суха, безлиста, і гроза не мала в що впертись. За вербою положисто піднімався клин озимини, сивий, одноманітний, ще не вкритий зеленню сходів. Павло Федорович все це фіксував очима, але не припадав думкою, бо мусив писати пояснення до парткомісії.

Спочатку обдумаю, а потім сяду і все напишу, вирішив він, щоб виправдати те, що вже давно ходить від дверей до вікна. Цілий роман напишу, власне, тут інакше й не вийде. Якщо коротко, то буде, як у Власюка: паскудник, чорна душа, кінь неприв'язаний — от і все, коротко і зрозуміло. Факт моральної розбещеності наяву. Хто за зняття? Проти? Утримався? Одноголосно. Тобі зрозуміло, Павле, в чому справа? Ні, не зрозуміло! Мені нічого не зрозуміло, бо я її люблю, чуєте, лю-блю!

Знову підійшов до вікна і кинув очима на сірий клин озимини і на стару вербу. Я тоді провів її до цієї верби, я хотів знати, що про мене думає, і тепер хочу знати, що про мене думає. Здається, я вже знав і був певний: любить, як і я її, а тепер знову все пропало, вона сказала, щоб забув, і треба починати від першої зустрічі, наче досі ніколи не бачилися. Так, мабуть, і напишу в поясненні: я нічого не знаю, бо, власне, нічого й не було, то все ми вигадали, і тепер сумніваємося в достовірності вигадки. Так і напишу.

Він сів за стіл і сказав собі: тут довго мудрувати нічого. Вибрав із шухляди аркуш паперу і вивів завчено: «Голові партійної комісії. Пояснювальна записка». Тоді спер голову на долоні і спитав себе: що писати? Просидів хвилини з десять і сховав аркуш у шухляді стола. Це я напишу завтра, ні, ще сьогодні, але дома.

Коли вийшов на двір, уже стемніло, і зрадів, що його ніхто не побачить, бо знав, що має розгублений вигляд. Пішов коротшим шляхом — біля старої верби і подумав: ця верба стала для мене пам'ятною, ввійшла в мою біографію і буду її згадувати в анкетах. У мене є ще кілька пам'ятних місць, які ніколи не забуду, вони завжди зі мною і завжди будуть мене бентежити і радувати. На жаль, їх не багато — тих радісних місць, що зв'язані з нею. Наших місць. А стара верба аж кілька разів наша. І тоді, коли я вирішив: проведу її до верби, і тоді була нашою. То було вдруге, бо вперше пішла відразу. А вдруге — ми стояли біля нашої верби, вона не хотіла прощатися і сказала:

— Ходімо далі.

— Куди?

— Хіба не однаково — куди?

Павло Федорович тоді подумав: справді, хіба мені не однаково — куди, тільки б з нею.

Вони пішли тихою вуличкою вгору, там не було хат, і вони йшли, тримаючись за руки, і він відчував тепло її плеча крізь рукав сорочки, і в нього виникло бажання поцілувати її, а вона сказала:

— Хочеш, я тебе поцілую?

А він перепитав, виказуючи, що й сам про те думав:

— Хочеш, я тебе поцілую?

Поцілувалися, хоч знали, що їх міг хтось побачити, бо ще не досить стемніло.

— Я люблю тебе, Павле.

— Я люблю тебе, Марточко.

— Я така щаслива! Ти не уявляєш, яка я щаслива, коли знаю, що ти мене любиш. Мені цього досить, і нічого більше не хочу, і ні про що більше не будемо говорити, бо нам цього досить, правда?

— На ціле життя.

— Я тебе так люблю, що вистачить на два життя. — Вона притиснулася плечем до його руки. — Чому ми не разом, Павле? Чому так вийшло? Хто з нас винен?

Павло Федорович нічого їй не відповів: ні чому вийшло погано, ні хто винен, бо не хотів над тим думати — все одно нічого не могло змінитись. Він був просто щасливий і глибоко зворушений її раптовим признанням. Вона любить, а більше мене ніщо не цікавить, повторював у думці. Вона мене таки любить, оця прекрасна і мила жінка. І то було головне! То було для нього все. Ще якби міг не думати, чим у нас кінчиться, я був би найщасливішим у світі, але я не можу про це не думати, бо через кілька днів він повернеться, і тоді... Не знаю, що...

— Коли має повернутися Семен?

Марта мерзлякувато здригнулася — вона не чекала такого запитання і не стала відповідати, а Павло Федорович посварив себе: я ж і сам прекрасно знаю, що нам залишилося лише чотири дні. Це багато, це навіть дуже багато!

Вони піднялися вуличкою за село, там починалася рілля, і їх звідусіль було видно. Тоді повернулися знову в село, вже стемніло, але Павло Федорович розумів, що їх все одно бачать, Марта Матвіївна, мабуть, теж переживала це дошкульне відчуття сторонніх очей і сказала:

— Я візьму машину і кудись поїдемо.

З обачності він не пішов з нею, а почекав за селом. Коли під'їхала, попросив, щоб дала йому вести машину, але Марта відповіла:

— Я почуваю себе впевненіше, коли веду сама. Я люблю сама відповідати за себе.

— Я добрий водій.

— Чоловіки кепські водії, коли поруч жінка, — сказала усміхнено.

Вона їхала на малій швидкості, обережно і напружено, видно, сиділа за рулем нечасто, але Павло Федорович переконався, що водій з неї непоганий, і перестав тривожитися. Дорога була нерівна, їх добре трусило, і, зрозуміло, краще було поїхати по трасі, зате тут не ризикували з кимось зустрітися — їм не траплялася жодна зустрічна машина, жоден пішохід.

Серед поля Марта Матвіївна зупинилась, і коли вимкнула мотор, стало зовсім тихо й спокійно, лише слабеньке світло шкали приладів м'яко освітлювало Мартине обличчя і груди. Вона тримала руки на кермі і дивилася перед себе, наче ще не усвідомила, що машина стоїть на місці і нема чого дивитися на дорогу, втім, і дороги не видно було, бо вимкнула фари.

Павло Федорович обережно провів долонею по її голій руці від ліктя до плеча, так же обережно перевів руку на друге плече, і тоді вона випустила руль, лягла йому на груди, обвила руками шию і почала цілувати, судорожно обнімаючи його шию. Потім лежала на його грудях принішкла й мовчазна, а він перебирав її волосся і теж мовчав, бо в тому було щастя — відчувати приємну її вагу і усвідомлювати, кричати в думці, що це вона, що це вона, що це вона часто й схвилювано, це вона любить. Так, це вона, моя Марточка, моя мартова радість, від якої можу збожеволіти, вже збожеволів, бо інакше не посмів би... приїде Семен, і почнеться скандал, сором, але мені байдуже, бо це від мене не залежить... слухай, Марточко, що зробимо?.. ми зайшли страшенно далеко, уже й повернутися не можна, бо ми забралися аж на сьоме небо, і в мене запаморочилася голова, і хочу, щоб цей вечір не минав, треба вимкнути освітлення шкали, ще хтось побачить... а наше щастя лише доти й тримається, поки ніхто не бачить, що буде й справді, коли побачать?.. я цього боюся, але не можу зупинитися, бо без тебе вже не зможу...

Він обережно посягнув правою рукою, повернув ключ запалювання, і стало зовсім темно, і Марта Матвіївна сказала: спасибі. За що спасибі, спитав він шепотом. За все, за це щастя, за... я не знаю, за що. Це я тобі маю дякувати. Ні, не будемо дякувати, бо обоє любимо, подякуємо лише цьому вечору, що такий до нас щедрий. Чому, Павлику, таких ве-

чорів небагато? Бо ми їх хочемо, а того, чого хочеться, завжди не вистачає. А моєї любові вистачає. На двох? Ні, я люблю тільки тебе, повір, я його ніколи... Не говори про нього, просто не згадуймо, так спокійніше. Я знаю, що спокійніше, але ми мусимо знати, що він приїде. Але він ще не приїхав, і нам дуже добре. А потім буде погано... пробач, що я знову. Ні, ти говори, все одно від цього не втечемо.

Але Марта Матвіївна більше про повернення Семена Івановича не згадувала, сказала, що вони будуть говорити тільки про себе, і вона йому говорила, що давно його любить, ще відтоді, коли й не зналися.

— Я знала тоді лише твою дочку, і знала, що вона півсирота, і мені було приємно, що вона до мене прив'язалася, як до матері, і я почала вірити, що буду її матір'ю. Спочатку я лише так про це подумала, несерйозно, а потім воно в мене прижилося, і я почала думати про тебе, то смішно, правда? Я тебе любила не так, як інших, я тебе полюбила відразу як чоловіка, бо в нас була дочка, і я знала, що ти будеш моїм. Бачиш, яка я дивачка, але потім у нас не вийшло, бо ти запідозрив, що я її навчаю поганому, і я образилася, я тебе любила і тому так сильно образилася, повір, я її поганому не вчила. Ти мене позавчора просив, позавчора чи то раніше, я така щаслива, що все переплутала і все забула, ти мене просив, щоб з нею поговорила, не сердись, але я не буду, я пробувала раніше, у нас з нею вже нічого не вийде.

Павло Федорович насторожився, бо зрозумів, власне, інтуїтивно відчув щось погане.

— Я тебе прошу, ти з нею поговори.

— Я вже їй не потрібна.

— Звідки таке взяла? Вона дитина.

— У таких дітей уже зароджуються турботи про своїх дітей. Хіба ти не бачиш, невже ти такий наївний?

— Ти знаєш щось погане?

— Чому — погане? Вона закохалася, а то прекрасно, і ми не будемо про це говорити. Ми хочемо, щоб вона теж була щасливою, як і ми з тобою.

— Все-таки спробуй.

— Ти не розумієш жінок. У кожної з нас своє царство... Взагалі жінки складні і горді. Принаймні ми з Нелькою. Але, якщо хочеш, я спробую.

— Заради нашого щастя. І більше про це — ні слова.

Павло Федорович вдячно пригорнув її і сказав, що він багатий, як Крез, бо має цей вечір, коли вона його любить. В порівнянні зі мною Крез був просто голодранцем, у нього

не було такої любові, у нього було багато жінок і тому не був щасливим. Треба мати для повного щастя тільки одну. Він злегка торкнувся губами її уст, поцілував у очі. Я не пам'ятаю, коли ти стала мою, але знаю: вже давно. Не так мою, як тепер — інакше. Мабуть, радісно і тривожно, втім, і зараз так, тільки зараз вже реально, а тоді лише в думці. Але спочатку я не міг забути...

— Не згадуй її, я ревную тебе навіть до мертвої.

— Але так було.

— Я тоді не знала, що це таке сильне.

— Ми всі мало знаємо про свої почуття, а потім стає пізно.

— Я не хочу, щоб і тепер стало пізно, — сказала тремтячим від збудження голосом. — Я завжди запізнююся.

— Будемо вірити, що тепер вчасно. Тепер, у цей великий вечір, коли ми двоє, тепер ми будемо разом, двоє збожеволілих, двоє нерозлучних.

— Запам'ятай це поле, і дорогу, і отой стовп. Бачиш, той зламаний телефонний стовп? Я колись спеціально приїду сюди, щоб побачити вдень наше місце. А зараз поїдемо до мене...

Вони помінялися місцями, Павло Федорович розвернув машину і погнав щодуху. Обоє зосереджено мовчали, а в селі вона прихилилася, щоб хтось не побачив, потім сама сіла за руль, а Павло Федорович зійшов, бо йому зручніше прийти згодом, коли Марта Матвіївна вже буде в хаті. Він прийшов не з вулиці, а з города. Двері на веранді були непричинені, за ними його чекала Марта Матвіївна. Вона хутко замкнула двері і сказала припущеним шепотом: ти мій, чуєш! Судорожно обнялися і не могли зрушити від дверей, боячись прогнати мить блаженства й щастя, коли вони нарешті належали тільки собі. Ти мій, ти мій.

Павло Федорович був радий, що по дорозі додому ні з ким не зустрівся, бо йому було б неприємно, якби хтось порушив спогади, яких зараз лякався, бо вони мали якось вкластися в пояснювальну записку, а значить, були від початку й до кінця тим, чого не смів робити, знаючи, що потім доведеться звітувати перед людьми. Адже я знав, я прекрасно знав, що роблю і чім це закінчиться, подумав Павло Федорович скрушно. Втім, обманюю себе, я думав, я вірив, що все якось уладнається, що все буде добре. Ні, я знав, що цього не обминути, і все-таки...

Нельки вдома не було, і то його влаштовувало — для писання пояснювальної записки потрібна була повна самот-

ність. В коморі знайшов глек із молоком. Воно було ще тепле, видно, сусідка затрималася в ланці і доїла пізно, і він подумав: треба щось зробити з коровою — і тут же висміяв себе, бо говорив це не вперше, а корову так і доїла сусідка. Поїду в місто і пошукаю Дудуракову Марію, але знову висміяв себе, бо й це говорив не вперше.

Налив у горня молока і випив з хлібом, а потім пив прямо з глечика, як воду, поки нічого не залишилося. Смачне, подумав про молоко, як про якісь ласощі, і вилив до горнятка останні краплини, але не став допивати. У місто я ходити не буду і чужих людей не буду просити, а корову продам. Батько не образиться, він з того світу не побачить, бо той світ далеко, і нічого не видно, хіба лише в телескоп, але в святих не прийнято користуватися гріховною технікою. Святий Петро замість того, щоб використати якийсь фотоелемент, і досі сидить собі біля іржавих воріт з заіржавілими ключами за поясом. Ви куди, чоловіче? Та йду, неборе Петре, подивитися, як там син із коровою вправляється, чи не продав мою Сивулю? А ти, Федоре, приведи корову в рай, прив'яжемо десь під яблунею, будемо доїти і поїти теплим молочком малих янголят, а вони там на землі хай п'ють гарячу смолу, коли лінуються доглянути худобину і лише чекають, щоб у магазинах доїлося. Так я і зроблю, неборе Петре, бо розлінувалися люди, і хай п'ють воду. Хай п'ють смолу, Федоре. Смоли, неборе Петре, для ледарів шкода, смола на діло пригодиться...

Ну от, я й заспокоївся, уже й жартую. А таки піду, погляну. Знав би батько, що я два дні у хлів не заглянув, потягнув би реміщем. Мудра то була педагогіка, а в нас легіони вчених педагогів, а Нелька не вихована. Гаразд, сьогодні вже не буду сердитися. Він пішов до хліва, звідти вдарило запахом молока і перепрілої зеленої трави, корова лежала на боці і ремигала. На появу Павла Федоровича замотала головою, загриміла ланцюжком і більше на нього не дивилася, наче соромилася за нього, за такого господаря, що тримав її в гної. Павло Федорович взяв лопату, згріб до воронки гній, корова підвелася, щоб не заважати, боки її були в гної, китиця хвоста теж обросла чорними кульками, що вже зсохлися, і Павло Федорович став думати, як почистити корову. Не даючи собі ради, відклав це назавтра, сказавши собі образливе: щось треба робити. От я і знову серджуся, а треба взяти ремінець і протягнути себе по спині, і не тільки за корову. За все!

Пішов до сусідки, щоб з нею порадитися, але знав, що

вигадав для себе цю справу, щоб не повертатися до хати і не сідати за пояснювальну записку.

Сусідці Насті було років за п'ятдесят, це була повна, кругловида, але, як на свій зовнішній вигляд, надто спиртна й молода жінка. Жила вона здебільшого сама, бо дочок по-віддавала, чоловік виїжджав на ціле літо в східні області на заробітки, а взимку, поки Настя потихеньку не реквізувала гроші, що приховував для себе, пиячив і часто почував десь у друзів, яких було багато.

— Хоч її продавайте, хоч у попи її вчіть, а я не встигаю. Гріх дивитися на худобину, уся гноєм обросла. Ви хоч Нельку свою заставляйте, дівка як сосна, а ні до чого руки не стоять.

— У Нельки своя робота...

— Ой Павло Федорович, Павло Федорович... У Нельки хлопці в голові — от і вся робота. Росте собі, як лобода, раз лише принесе вам у поділку і скаже: бери, батьку, внучку, а сама далі піде гуляти. Бо так ми їх вчимо. — Настя сердилася і кричала, а Павло Федорович мовчав, бо був винуватий, він особливо тепер зрозумів, який винуватий. — Ви скажіть, що вона зробила за сімнадцять років, чи хоч погодувала та подоїла корову, чи хоч прибрала в хаті? На мене все залишили...

— Я вам плачу. Якщо мало, скажіть...

— Платите? І вам не соромно таке казати? Служницю найняли собі, як колись пани робили, а самі на курорти, на гульки... — Настя сказала своє і присмирніла. — Мені не важко, я можу, я все можу, бо я така, як машина, бачите? — Вона повернулася, щоб показати свій повний стан і метнула полами спідниці. — Я й десять корів доглянула б, але не хочу надриватися за неробів.

— Що з вами, сусідко?

— Ой, до чого цей світ іде, я вже й не знаю. Від коліски тремтимо над ними, а вони тільки над тим і думають, щоб було з ким лягти в постіль. Гадають, що так і треба, щоб ми за них, щоб на все готове...

Павло Федорович догадався, що сусідка прочула про Нельчину пригоду, від того й розійшлася. І він сказав, бажаючи захистити дочку, відчуваючи водночас нетвердість у своїх доводах, бо перед лицем Настиної образи справа й самому видалася не такою, як досі:

— То все не так, як вам наговорили... Нелька ні при чому.

— Всі ні при чому. І ви теж. — Вона це сказала з явним натяком на особисту справу Павла Федоровича і відверну-

лася. — А з коровою робіть, що хочете, на мої руки не розраховуйте.

Вийшов від сусідки зганьблений, збентежений і збуджений. Відшмагала, як пацана. І правильно, мабуть, таки правильно. Росте, як сосна в лісі, і бог його знає, що витворяє. От і досі пема. Я, татку, заночую в подруги. В якій подруги? Правду каже Настя: принесє нагуляне. Ой, таки поб'ю!

Пішов до хати, засвітив світло і сів до столу, але був такий збурений, що не міг зібратися з думками.

— Завтра, — сказав собі, відкладаючи аркуші, — завтра здам у колгосп корову і напишу пояснювальну записку. Ні, завтра передусім попробую зустрітися з Мартою, я їй подзвоню і скажу прямо, що хочу поговорити.

Ліг, але не заснув, бо навкруги в нього все було таке розворушене, що піде було зупинитися думці, аби відпочити. Він встав, вивів з гаража машину і поїхав шукати дочку.

23

Об'їхав усі вулиці, де сподівався її зустріти, потім поставив машину на стоянку і зайшов до «Зірки» — у малому залі, де звично збиралася молодь, Нельки не було, не знайшов її і в літньому саду, і у великому залі. Далі не знав, де шукати, бо взагалі не знав, куди ходить і де ночує, коли каже: започую у подруги. Подруг її теж не знав — вона ніколи не приводила їх додому, був з нею кілька разів Данців зірвіголова — Павло Федорович його терпіти не міг і інакше не називав, тільки зірвіголовою або головорізом — та ще один циганкуватого вигляду юнак, галасливий і дурний, як і його ім'я — Луїс. Була два чи три рази розв'язна й дуже вродлива дівчина Каміла, а Павлу Федоровичу теж не сподобалася, хоч в його присутності поводитися пристойно, аж неприродно ввічливо.

Він іще раз поколесив центральними вулицями, ще більше розізлився і ні з чим поїхав додому.

Нелька тим часом сиділа в парку й обдумувала те, що з нею трапилося і що довелося пережити цього дня.

Її викликали з занять і знову Клим Сергійович повторив свої запитання, настирливо не вірячи її словам, і вона вже не знала, що сказати, щоб він повірив, і почала кричати, а Клим Сергійович сказав незворушно, щоб вишила води і заспокоїлася.

— Не треба мені вашої води, і нічого мені не треба. Відпустіть мене.

Слідчий сприйняв Нельчине обурення зацікавлено, наче саме цього чекав від неї і саме цього не хотів від неї чути.

— От ви яка... зла, як загнаний звірок. Не треба, Нелю, давати волю нервам. У такому стані й справді можна народити... Ваша подруга холоднокровна, вона може з усього сміятися. Вона у вас комік. Ви коли бачилися з нею?

— Не знаю.

— Після того, як були в мене, бачилися?

— Ні.

— Значить, ви щось не поділили.

— Вона погана й груба.

— О! — кинув Клим Сергійович і для чогось підняв угору великий палець, ніби казав: раз! — А тепер скажіть, Нелю, чи могла би вона вдарити когось ножем? Не так, щоб без причини. Допустимо, ви її добре образили, а вона здорово п'яна... Як думаєте?

— Не знаю, — сказала Нелька.

— О, а я знаю, — він знову підняв великий палець, і Нелька подумала: два. — Яка ви необачна! Таке треба знати про подругу, в якій ходили на шнурочку.

Нелька розгублено знизала плечима, відчуваючи за собою вину, що таке не знає, і виправдалася:

— Я не думала...

— А скажіть, Нелю, де ви були, коли це трапилось, де ви стояли? Втім, не відповідайте. Вас там не було, так? Ви сіли в автобус і поїхали додому, так? От бачите, а ваша подруга каже, що ви були там, що поїхали тоді, коли той уже лежав і не міг встати...

Нелька зраділа, що Клим Сергійович сам її вигороджував, і ствердила:

— Я відразу поїхала, а той і зовсім не лежав.

Слідчий сказав, щоб увійшла Каміла. Нелька схопилась і спитала, чи може йти, але її не відпустили.

Каміла була спокійною, усміхненою, вона сіла, не чекаючи, коли запропонують, і спитала:

— Ви мене кликали?

— Скажіть, дівчино, де була ваша подруга Нелька, коли ви розправлялися з Мироном Лубинцем?

Каміла сігнулася, на чомусь спіткнувшись, але тут же відповіла:

— Я ніякого Мирона не знаю.

— Так звали того, кого ви тяжко поранили.

Каміла засміялася. Вона сміялася довго й неприродно, і здивувала Нельку такою поведінкою.

— Ви казали, що в нього не було ніяких документів, — виявила легкий подив Каміла. — Звідки ви довідалися його ім'я? Ви справжній той, як його... ну, як його? Нель, ти не пригадуєш? У одного французького письменника є такий капітан...

— Мегре, дівчино... А є ще в англійського письменника Шерлок Холмс...

— О, спасибі, ви відразу догадуєтесь, що я хочу сказати. Може, вгадаєте, що я зараз думаю?

— Будь ласка. Вас цікавить, що ми знаємо про ваші стосунки з Лубинцем, чи не так, дівчино?

Каміла знову неприродно засміялася.

— Ви маєте на увазі того п'яницю?

— Так.

— Мої стосунки з п'яним надто ясні, щоб це мене хоч трохи цікавило. Про те й Нелька все знає. Нель, скажи Климові Сергійовичу, щоб не жартував, бо ми дівчата серйозні. Я того п'яницю тоді в ресторані вперше й зустріла. І він себе назвав Аліком...

— Прекрасно. А тепер, поки я буду розмовляти з Нелею, ви подумайте... все-таки подумайте, де його бачили раніше. — Він повернувся до Нельки і спитав: — Ви не пам'ятаєте, до кого за вашим столом підійшов той п'яниця і що сказав?

— Ні, Клим Сергійович.

— Погана у вас пам'ять. Він підійшов до Каміли і сказав: ось де моя біломорда!

— Здається... — затнулася Нелька, вона була шокована тим, що зараз почула. Вона нічого поки що не розуміла, але бачила таке, про що досі не думала і не могла думати. — Здається, він так сказав: біломорда.

— Прекрасно!

— А Каміла йому крикнула: пішов геть, п'яний чорт!

— Прекрасно, — повторив Клим Сергійович і зробив гримасу, подібну до сміху, але то був не сміх, а лише бліде нагадування про нього. — І вас не здивувало, чому він сказав: біломорда? Адже вона насправді чорнява...

— Я пам'ятаю, Клим Сергійович, що він сказав саме так, а вона йому відповіла...

— Тепер, Нелю, спробуйте згадати: вам тоді не здалося, що Лубинець — давній знайомий вашої подруги? Нічого такого? Якісь нюанси?..

Нелька морщила чоло, але згадати не могла.

- Ні, Клим Сергійович.
- Значить, ні...
- Ні.
- Та-а-ак. А вам не здалося, що Каміла надто щедро пригощала ваших кавалерів коньяком?
- Ні, Клим Сергійович. Вона лише замовила шампанське, коли вже ніхто не хотів пити.
- Після того, як появився Лубинець?
- Після того, як появився Лубинець, — ствердила Нелька. Вона охоче згадувала все, що там було, тільки б скоріше розплутати загадку, про яку не підозривала. — Каміла сама відкоркувала шампанське, і пробка впала в оркестр... Потім замовила ще пляшку шампанського...
- Яка ти жалюгідна, — гидливо скривила губи Каміла, дивлячись на Нельку. — А я з тобою дружила.
- Значить, дві пляшки, — уточнив слідчий.
- Дві, Клим Сергійович, а Лубинець від нас не йшов...
- Хто, хто?
- Той п'яний, Лубинець.
- А звідки ви знаєте, як його звали?
- Та ви...
- А, я й забув. — Тоді повернувся обличчям до Каміли і спитав: — Ну, й досі не згадали?
- Про що ви говорите?
- Ви прекрасно знаєте, про що... Поки ми тут розмовляли з вашою подругою, ви думали, як відповісти. Ви ж самі сказали, що я вгадую ваші думки.
- Перестаньте мене шантажувати, — крикнула Каміла грубо, перебуваючи слідчого. Губи в неї тремтіли. — Я поскаржуся...
- Прекрасно, ви починаєте нервувати. Знаєте, коли людина нервує?
- Коли її ображають. І я не буду відповідати на ваші дурні запитання.
- Ви не винахідлива, дівчино. — Клим Сергійович знову зробив дивну гримасу. — Можна було за цей час... А проминули дві хвилини, ви не помітили? За дві хвилини можна було придумати інший хід. Я б на вашому місці так дешево себе не виказав... А все лише тому, що нервуєте. — Він дістав з папки фотокартку, простягнув до Каміли і спитав: — Впізнали? Це ось ви, а це він, Лубинець... Тепер згадали, коли зустрічалися?

Каміла трохи зблідла і мовчала. Добула з сумочки пачку цигарок і одну припалила, а Нелька зиркала злякано і зацьковано. Вона була в такому стані, що не могла навіть об-

думати те, що чула, і хотіла чимскоріше звідси піти, але Клим Сергійович ще чогось від неї чекав і казав, щоб сиділа і слухала. Тоді Нелька подумала, що, мабуть, Клим Сергійович лише для того її не відпускає, щоб слухала, щоб чула, з ким вона дружила, бо йому вже від неї, Нельки, нічого не треба, бо він усе-все знає. І про Камілу він уже все знає, лише хоче, щоб та сама про себе розказала, бо так годиться в слідчих. Хочє знати, хто саме вдарив.

— От так... — Клим Сергійович встав із-за стола.

Нелька чекала, що він додасть: можете йти. Ні, вона чекала, що скаже: ідть і спокійно все обдумайте, постарайтеся згадати. Але Клим Сергійович підійшов до вікна, відчинив його і два рази розвів руками на рівні плечей. Потім сперся руками на підвіконня і, закинувши довгасту голову, дивився на небо, Нелька теж подивилася на небо — там нічого не було, тільки чиста голубиць, яка її все-таки збентежила.

— Який прекрасний день! — сказав слідчий і повернувся до столу, відсунув стілець, але не сів. — Ви, дівчата, часто ходили в ліс? Того дня теж були в лісі, а чого ви туди ходили, га? П'янствувати! І нічого не бачили... Ну, ви згадали, коли зустрічалися з Лубинцем, ні? Нічого ви не знаєте, нічого не бачите, залете очі і... А в лісі можна ходити, як в Ермітажі, благоговіти перед красою... Скажіть, Каміло, хто його вдарив пожем, га?

— Питайте того, хто бив, — відповіла Каміла незворушно.

— А ви там були? Її провели до автобуса, а самі повернулися.

— Я вам говорю: його ніхто не вбивав! Ми провели її і пішли додому.

— Гм... Хочу вас зрозуміти і не можу.

Потім уважно подивився на Нельку, ніби ще раз хотів у чомусь переконатись, і сказав: піднішіться і можете йти. Нелька стояла і чекала, коли скаже: подумайте і постарайтеся згадати.

— Ідть, ідть, — показав їй Клим Сергійович на двері. — Ви мені не потрібні... поки що.

Нелька нерішуче вийшла, їй здавалося, що чимось образила Кліма Сергійовича, вона сіла у скверіку навпроти міліції, щоб почекаати Камілу, бо мусила з нею поговорити. Хоч ненавиділа її і боялася, але мусила, бо Каміла, вникається, знає щось таке, чого Нелька не знала і що хотіла знати, бо від того залежало все. Мабуть, від того залежало все, і Нелька доти не заспокоїться, доки Каміла не скаже,

що мала з тим Лубинцем і взагалі, що трапилося, хто його поранив? Боже, а вона, виявляється, з ним давно знайома, подумала Нелька. Він підійшов до столика і сказав: ось де моя біломорда. Я тепер точно пам'ятаю, він так сказав: моя біломорда. Пішов геть, п'яний чорт. Вона його відштовхнула, а Луїс за неї заступився і теж щось сказав. Вони всі були п'яні. Клим Сергійович каже, що вони потім повернулися від автобуса, а Каміла каже: ми провели її і пішли додому. Так, я добре пам'ятаю, як мені махали руками, а Ернест з Луїсом були розчаровані, що не поквиталися з тим п'яницею. Вони, певно, повернулися і знайшли його в парку, і тоді це сталося.

Нелька нервувала все більше і злякано дивилася, чи не йде Каміла. Пошукала в сумці монету і напилася газованої води з автомата. Вода мала поганий смак, і Нелька думала, чим перебити той смак води, і вирішила з'їсти морозиво, але ним тут не торгували. Тоді пішла до центру і в пасажі біля перукарні взяла пачку пломбіру, а повернувшись, знову сіла у скверику на лавиці.

Каміла все ще не виходила, проминуло, здається, півтори години — Нелька забула подивитися на годинник, коли вийшла від слідчого. Йй ставало не по собі, бо нічого по-справжньому не знала, і головне — не знала, чи для неї ця історія вже закінчилася, чи тільки набула іншого характеру? Йй треба було передусім поговорити з Камілою або з ким-небудь іншим, можливо, навіть з Климом Сергійовичем, до якого в неї появилось двоїсте почуття — довіри і страху. Втративши надію дочекатись Каміли і переконавшись, що та вийшла, поки ходила за морозивом, Нелька вирішила далі не чекати. І саме коли збиралася піти, біля неї хтось сів, вона оглянулася і злякалася, бо то був Клим Сергійович. Він поклав їй злегка руку на плече.

— Чого ви сидите? У вас заняття.

Нелька так розгубилася, що не зрозуміла, про що йдеться і спитала:

— Які заняття?

— Справді, які ще можуть бути заняття після цього? Ну, куди ви зайшли, дівчинко, га? Хоч батька б пожаліли.

— Я не думала, — відповіла Нелька, знаючи, що ця відповідь банальна й глупа.

— Не правда! — запечив Клим Сергійович. — Ви думали, інша справа — як? Людина ніколи не може без думок, без аналізу своїх вчинків, без їх усвідомлення принаймні... І мене просто цікавить механізм вашої логіки. Чисто з про-

фесійної точки зору. Знаєте, ви не ординарна, з подібними я ще не зустрічався. Каміла — типовий суб'єкт, а ви — ні.

— Я не знаю.

— Нічого ви не знаєте, нічого не думаєте, — підвищив він голос. — Що ви за людина така?

Нелька знову відповіла машинально: я не знаю і, засоромившись стереотипної фрази, попросила зняковіло:

— Пробачте, Клим Сергійович...

— Оце і вся ваша мудрість — попросити в дяді пробачення і пообіцяти, що більше не будеш. Знаєте, дивлюся на вас і ніяк не можу зрозуміти. Наче й не погана, наче й боязлива, й поміркована, і культурна, а от... Що вас привело до такого життя? — Він знову злегка торкнувся її плеча і додав довірливо: — Спробуйте себе зрозуміти.

— Я поспробую, — відповіла Нелька по-школярському. — Тільки я хочу поговорити з Камілою.

Клим Сергійович покрутив головою і мовив:

— Погану ви подругу вибрали, втім, не ви, а вона вас вибрала. Знаєте, їй саме така потрібна — довірлива, навіть чесна по-своєму, навіть добра, якщо хочете... Ліпше ви її не чекайте, не зустрічайтесь.

Нелька хотіла сказати: але я з нею мушу поговорити, бо не все розумію, та коли Клим Сергійович порадив: ідіть на заняття, вона попрощалась і пішла, тільки не в технікум і не додому.

Вешталася по місту, потім у кафе з'їла два тістечка з вершковим кремом, випила каву з молоком. Трохи заспокоївшись, пішла в парк і сіла на лавицю в затіненому й віддаленому місці й так сиділа, тримаючи на колінах розгорнуту книжку, щоб сторонні думали, ніби читає. Втім, їй не треба було когось обманювати, бо сюди ніхто не заходив, тим більше ввечері, коли дерева і низько підстрижений живопліт по боках алеї почорніли, і червоні квіти на клумбі теж почорніли, а світлим залишалося тільки небо в кінці парку.

Було тут неймовірно тихо й спокійно, і Нельці нікуди не хотілося йти, бо далі було місто з вічним шумом і неспокоєм, з вічним рухом і клопотами, а їй тепер хотілося тільки тиші й самотності, щоб ніхто й ніщо не заважало, не вривалося в її життя, з якого раптом начеб усе витрусилося, і Нелька його більше не приймала, не хотіла і повністю перекреслювала, як погано написану сторінку в зошиті. Та всупереч бажанню на тій перекресленій сторінці життя нетронутим залишалося почуття до Ернеста — вона його таки любила, наперекір усьому на світі вона його

любила. І то було найгірше, найстрашніше, бо вона знала, що його не треба любити, бо поганий, і треба про нього забути, навіть не згадувати ніколи.

Через живопліт стрибнув на доріжку собака і застиг від несподіванки, Нелька теж паразі здригнулася від переляку, а потім заспокоїлася, бо то був бездомний пес, що завжди вештався в парку або біля шашличної на набережній.

— На, на, маленький, — покликала його Нелька.

Собака довірливо й догідливо заметляв хвостом, але Нелька не мала чим його пригостити, лише погладила тварину по голові і сказала, щоб сів біля неї — будуть сидіти удвох. Ми тепер обоє бездомні, сказала Нелька вголос. Мабуть, то й не зовсім погано, вештатися, куди хочеш: переспимо тут на лавичці, а вранці підемо до шашличні, п'яниці — люди щедрі, щось кинуть під стіл. До зими проживемо собі весело, а потім десь у підвал заліземо. І піяких техпікумів нам не треба, я ніколи не хотіла вчитися. Від мене завжди вимагають того, чого я не хочу, а що хочу — забороняють.

Їй було приємно глумитися з себе, глузувати з свого становища, бо й справді почувала себе викинутою з життя, хоч то було чомусь і не дуже страшно, страшно було лише те, що не могла забути про Ернеста. Я його люблю ще більше, ніж досі. Боже, що він наробив? Ні, Ернест не бив ножем, у Лубинця були рахунки з Камілою, вона колись хвалилася, що мала серйозного хлопця, але потім його кинула. То, мабуть, його кинула. Ти дурна, Нель, любити треба з розумом. Ні, ні, я тепер не п'яна і говорю серйозно. Але вона була п'яною, тому й вигадувала, Нелька знала, що вона сп'яну любила вигадувати. Я мала одного злодія, Нель. Дурка, ти чого очі витріщуєш? Всі вони злодії, твій Ернест теж шахрай. А мій був благородний, мав капітал. Ха-ха-ха, дурка, а звідки в нашого брата може появитися капітал? Убив, пограбував, він був геніальний і ніколи не попадався. Перестань, Каміло, вигадувати на себе. Правду маєш, Нель, я люблю вигадувати, і ми з Луїсом колись напишемо роман про геніального злодія, головним героєм буду я, ні, головним героєм буде він, Лубинець... Нелька затнулася і затулила долонею уста, бо вона злякалася того, що подумала: Лубинець. Вона стала догадуватися, чи й справді Каміла назвала тоді це ім'я, чи, може, їй тепер спало воно на думку? Вона так і сказала: головним героєм буде він, Лубинець. Я пам'ятаю: вона так ска-

зала і сміялася з того, що я дивувалася з її вигадок. А вона, виявляється, не вигадувала...

Ця колишня похмільна балачка зараз видалася Нельці не порожнім фантазуванням, як зрештою й інші Каміліні теревені про якесь веселе життя, з яких потім та сміялася і казала Нельці, що здорово її обдурила, бо нічого такого з нею не було і взагалі життя її до того, поки не познайомилася з Луїсом, було дуже одноманітним, і вона тому й навчилася вигадувати приємне, щоб не постаріти завчасно, не взяти в руки молитовник і не піти в церкву між бабів відмолювати свої гріхи.

Але чим більше Нелька відкривала для себе заплутану ситуацію, до якої потрапила, тим ставало нестерпніше — вона хотіла знати, що було насправді, бо те, про що догадувалася, було непевним і, може, навіть страшнішим, як справжність. Вона встала і пішла, не думаючи, куди й до кого — головне було щось робити, когось бачити, з кимось говорити, і вона перебирала в пам'яті, всіх знайомих, та їх виявилось дуже мало — Каміла, Ернест, Луїс і більше нікого, хто міг би їй зараз щось порадити. Може, ще Ернестів батько і Клим Сергійович, але їх вона боялась, як і свого батька, хоч саме з ними найбільше хотілося зараз поговорити. Собака йшов слідом, часом то забігаючи вперед, то відстаючи, а біля паншличні збіг кам'яними східцями на терасу, занишпорив попід стільцями, щось перекинув. На те прокинувся сторож і спитав:

— Хто тут ходить?.. А-а-а, ти?..

Нелька подзвонила на квартиру до Каміли, але там ніхто не озвався, тоді на всякий випадок — а може? — набрала номер Михайла Ілліча. Вирішила: якщо Михайло Ілліч, мовчки повісить трубку, але, почувши його голос, розгубилась і машинально спитала, як робила раніше:

— Ернеста нема?

— Це ти? — впізнав її Михайло Ілліч. — Нема, нема його. А той десь годину тому помер, щойно подзвонили з лікарні. І Ернест, виявляється...

Нелька всліпки повісила трубку і побігла до автовокзалу, в душі вона кричала: ні, ні, ні! Не Ернест!

Затиснулася в куток на задньому сидінні і з нетерпінням чекала, коли автобус поїде, але пасажирів було мало, і водій на них не зважав, а з кимось розмовляв через вікно кабіни, і Нелька чула, як він голосно сміявся, і той сміх здавався їй непристойним. Потім автобус таки рушив, але їхав дуже повільно, а Нелька хотіла чимскоріше залишити

місто, щоб її хтось не зупинив, хоч до кінця й не розуміла, хто і для чого міг її зупинити.

Батько сидів у своїй кімнаті і щось робив, він крикнув крізь причинені двері:

— Ти, Нелько?

— Я, я, татку! — гукнула, щоб почув і не здумав виходити, бо не хотіла, щоб побачив її такою.

І він не виходив — Нелька крізь матове скло в дверях бачила його силует за столом, він був зігнутий, мабуть, над якимись своїми паперами і не збирався виходити до дочки.

Нелька роздягнулась і лягла, хоч було ще зовсім рано. Вона ніяк не могла заснути, бо весь час чекала, коли за нею хтось приїде, і намагалася вгадати — хто саме і як то буде виглядати, коли їй скажуть: збирайся. А може, нічого й не скажуть, а візьмуть за плечі, виштовхають на двір і запрутуть у якусь машину, думала Нелька, умисно згущуючи все чорне, бо, вважала, що заслужила найгіршого. Коли задзвонив телефон — закутала голову в одіяло, згорнулася калачиком, вирішуючи: оце і все, дзвонять, щоб я негайно з'явилася туди. А я нічого собі й не наготувала, і не знаю, що треба наготувати, бо досі мене туди не брали. Телефон дзвонив довго й пронизливо, але вона не хотіла і просто не могла підняти трубку. Нарешті трубку взяв батько, і Нелька чула, як з кимось розмовляє, але то було не про неї — про щось нецікаве. Ну й слава богу, сказала собі з полегшенням і розчаруванням, це ще не скінчилося, і я цілу ніч буду чекати. Хоч би скоріше день, тоді якось не так страшно, а вночі дуже страшно.

І тут раптом здригнулась, бо почувла, як батько сказав: дома, вже спить. Вона схопилась і сіла в ліжку, знову скрикнувши в душі: оце і все!

— А що трапилось, Михайле? — чула Нелька батьків голос, що враз став напруженим і голоснішим, ніж звично, наче співбесідник кудись віддалився. — Так... — мовив він протягло, потім довгу хвилину чи то слухав, чи йому говорили, чи просто мовчав, вражений почутим до такої міри, що не спроможний був на слово.

Нелька взяла з спинки стільця джинси, але не стала їх одівати, лише тримала в руці на всякий випадок.

— Значить, довиховувалися, — знову сказав батько і знову замовчав.

Нелька взяла з стільця і блузку, але теж не одягла.

— Не турбуйся, вона спить. То ми не можемо спати через них, а вони собі сплять.

Як ви можете таке казати? — заперечила Нелька німим криком. Як ви можете, як ви смієте?!

— Постараюся, Михайле, та тільки даремно. На добраніч.

Це він сказав не скаржливо, а сердито і трубку кинув на важелі теж сердито, бо вона голосно дзвякнула. Потім Нелька чула його сердиті кроки, що стукали рівномірно, як годинник, то наближаючись до дверей (тоді вона бачила крізь матове скло його силует і вся завмирала), то віддаляючись у глиб кімнати. Незабаром телефон знову обізвася, і тоді Нелька лягла, укутала голову, щоб нічого не чути, але при тому слухала напружено і все-все чула:

— Здоров, Кліме... Так, так... Тільки що Михайло Ілліч, тільки що... Ти мене не заспокоюй... Говори все, що знаєш, і не заспокоюй. Спить... Попробую... Нелько, чуєш, Нелько!

Нелька не озивалася, тоді він відчинив двері, стягнув з неї одіяло і крикнув:

— Клим Сергійович хоче з тобою говорити... Чуєш?!

— Не буду я з ним говорити!

— Як то не буду? Та ти що?

Але Нелька затялася, і тоді батько почав гримати, він уперше в житті кричав на неї сердито, в розпачі, у голос дивуючись, як вона могла, що її до цього довело, у других людей діти як діти, а в нього — якесь непорозуміння. Нелька мовчки ковтала сльози, жаліючи і себе, і батька. А потім цілу ніч не спала. Вона думала про Ернеста, і нічого з собою не могла зробити, і нічим йому не могла допомогти.

Було вже далеко за північ, коли Павло Федорович, якимсь погамувавши гнів, спробував знову зосередитися над поясненням парткомісії. Сказати прямо: закохався, і робить, як хочете, подумав скрушно. Мабуть, недалеко я втік від дочки і даремно гримаю. На мене передусім треба гримати. Справді, соромно й гидко. Але тепер не будемо над цим думати — у мене інша робота. Ні, не інша, саме та: писати пояснення, як міг до такого допуститися.

Нарешті він написав: «Не маю чим заперечити того, що повідомив Власюк у своєму листі, — то все правда». Підписався і пішов спати, а рано на свіжу голову подумав, що давати парткомісії таке пояснення принаймні несолідно, але, не бажаючи до цього повертатися, заспокоїв себе: хіба в цьому справа? Зрештою, все залежатиме від того, як зробить Марта.

У неї був другий урок. Наготувала сніданок і, не сказавши нічого чоловікові, пішла до школи. З того часу, як це трапилося, вони цуралися одне одного, а коли їм змушені були затриматися вдома разом, кожне вдавало, що має якусь невідкладну роботу, щоб не розмовляти про те, про що зрештою їм рано чи пізно необхідно було говорити серйозно, якщо хотіли жити разом. І чим далі, тим очевиднішою ставала неминучість такої розмови, бо, виявилось, обминути гостроту конфлікту мовчанкою, як думалося спочатку, їм не вдасться, бо надто багато було недомовленого вже з самого початку спільного життя, а тепер усе воно зринуло на поверхню, зробивши неможливим те, що раніше якось ніби їм не заважало жити разом і навіть вважатися по-своєму щасливими.

Був осінній ранок, світлий і свіжий, він радісно бадьорив, і Марта Матвіївна подумала: ну що ми робимо? Їй хотілося скинути з себе те дошкульне, що заважало душею сприйняти цей гарний день, у якому була звична їй любима робота в школі, звичайні справи, друзі, але який все-таки був нерадісним для Марти Матвіївни. Ну що ми робимо, що ми робимо?!

На автобусній зупинці несподівано побачила Нельку, і появилось бажання поговорити з дівчиною, хоч і не знала про що мала з нею говорити і взагалі чи зуміє говорити спокійно, щоб не видати своїх переживань, про які та не сміла довідатися, бо всі її переживання стосувалися Нельчиного батька і, певне, були в її очах, як зрештою і в очах цілого села, тільки соромітчиною, яку Марта Матвіївна переносила з таким почуттям, наче вершила подвиг невідомо в ім'я чого.

Нелька теж помітила вчительку, але вдала, що не бачить, і далі стояла, опустивши голову, з сумкою перед собою. На зупинці вона була сама.

— Здрастуй, Нелько, — привіталася Марта Матвіївна.

— Здрастуйте, — відповіла Нелька, коротко й зацьковано глянувши на вчительку.

Марту Матвіївну стурбував її змучений вигляд, змарніле обличчя.

— Ти не хвора? — спитала дівчину.

— Я здорова, Марта Матвіївна. Лише погано спала, бо важкі уроки.

Марта Матвіївна помовчала, а Нелька теж мовчала і, видно, не бажала продовжувати розмову.

- Коли в тебе автобус?
- Я спізналася... наступний через півгодини.
- Проведи мене, будь ласка.

Нелька завагалася, потім пішла, але з явним небажан-ням.

- Як у тебе справи в технікумі?
- Добре.
- Мабуть, не дуже, бо невеселе твоє «добре».
- Я хочу кинути...
- А потім?
- Піду на завод.
- Що ти, що ти, Нелько?! Адже рік залишився. Не смій і думати.

— Чого ви за мене турбуєтесь? — перебила її Нелька. Марта Матвіївна розгубилася.

— А хто буде за тебе турбуватися?

Сказавши це, ще більше розгубилася, бо фактично видала дівчині свої стосунки з її батьком, про які та могла лише догадуватись.

А Нелька відреагувала на ці слова й справді жвавою здивованістю, раптовим спалахом на обличчі, і здавалося, зараз скаже щось різке, але вона не сказала нічого, лише опустила голову й знову зробилася сонливою і насушленою. А Марта Матвіївна відчула, що саме тепер мусить до кінця з'ясувати свої стосунки з Нелькою, бо від того, як до неї поставиться Павлова дочка, залежало дуже багато, а можливо, все залежало саме від того. Я її хочу зрозуміти, подумала Марта Матвіївна, я мушу зробити все, щоб мене знову полюбила. Тільки не знаю, про що з нею зараз говорити, ми дуже давно не розмовляли, бо тікає від мене, а я мушу, мушу! От уже й школа, а ми не поговорили, і як тепер бути?

— Нелько, у мене нема першого уроку, посидьмо в саду.

Нелька нічого не відповіла, але пішла за Мартою Матвіївною в шкільний сад, і вони сіли на лавицю біля доріжки, там двома довгими рядами цвіли сальвії, вперемішку з айстрами і чорнобривцями, гармонія кольорів була зовсім випадковою, але дуже приємною. Нелька поклала біля себе сумку і стала оглядатися довкола, потім сказала, трохи жвавішаючи:

— І тоді тут були квіти...

— Ти любиш квіти? — спитала Марта Матвіївна, радіючи, що дівчина заговорила.

— У нас дома нема — батько не турбується, а мені теж байдуже.

— Тобі дома не подобається?

— А що дома?.. Корова...

— А я люблю корову, лише Семен Іванович не дозволяє...

— Який він тоді голова?

Це судження здивувало Марту Матвіївну, і вона сказала, щоб зробити Нельці приємність і викликати її на дальшу розмову.

— Якою ти стала дорослою... і гарною... Я тебе звикла бачити маленькою, худенькою, у шкільній формі... Ти дуже змінилася.

Нелька підвела голову, щоб перевірити, що сховано за цими словами, і глузливо посміхнулася, власне, й не посміхнулася, лише зробила якусь колючу гримасу.

— А ви зовсім не змінилися, — сказала Нелька прямо, вкладаючи в ці слова крихітку своєї образи на вчительку, і тоді Марта Матвіївна вирішила говорити прямо.

— Ти мене більше не любиш, Нелько? — спитала дівчину. — Пам'ятаєш, ти казала... — Але розхвилювалася і не довела думку до кінця.

— Я тоді була дурна.

— Ми так і залишаємося дурними, — заперечила Марта Матвіївна.

— Може, й так, — відповіла Нелька, знову уважно подивившись вчительці в обличчя. — Я піду.

— Посидь ще... Нам треба поговорити, — бентежилася Марта Матвіївна. — Ми дуже давно не говорили. А колись... чи пам'ятаєш, я тобі допомагала розв'язувати задачі. Ти їх ніколи не любила.

— Я задачі й тепер не люблю, — відповіла Нелька драгівливо.

— А що зробиш, коли життя ставить задачі?

Нелька зрозуміла, що вчителька натякнула на ту задачу, яку життя поставило їй, Нельці, і сказала:

— Нічого не поробимо.

— Складні задачі, їх самотужки не розв'яжеш... Я про все знаю...

— Про що знаєте? — скрикнула Нелька і схопилася. — Звідки знаєте?

— Бачу... по тобі бачу.

— А я про вас, гадаєте, не знаю?.. Гадаєте, люди не знають? — У неї на очах появилися сльози. — І я маю соромитися. А мене виховуєте, читаєте мораль... Всі ви такі, всі, всі, всі...

— Не будь злою, Нелько, — взяла її Марта Матвіївна

за руку, але дівчина вирвала її різко й рішуче і стала віддалік.

Із школи долинув дзвінок, сповістивши про закінчення першого уроку, і обидві вони мимоволі сприйняли його як сигнал, що нагадав про щось важливіше, ніж ця розмова, хоч насправді важливішого, як для Нельки, так і для Марти Матвіївни, не було зараз нічого. Все-таки, звиклі до того, що їх життя регламентувалося отим шкільним дзвінком, підсвідомо скорилися йому.

Нелька сказала: до побачення і рушила до хвіртки. Під ногами в неї захрумтіла галька.

— Заходь після обіду. Я буду чекати.

Нелька не відповіла.

— Приходь у школу, я буду чекати в сьомому «Б».

— Я, мабуть, не зможу.

— Обов'язково приходь.

Нелька пішла, а Марта Матвіївна сказала: ой боже. Їй стало трохи легше. Це вперше за останні три дні пережила почуття полегшення і спитала себе: що зі мною трапилось? Мабуть, ось зараз я зробила щось потрібне, щось таке, від чого зрозуміла — куди? Так, здається, я нарешті зрозуміла себе, а досі було страшно, бо я стояла на одному місці і не знала, в який бік ступати. Раніше зі мною такого ніколи не було, хоч траплялося й важко. Тільки я боюся Нельки, але їй потрібна моя допомога, вона це розуміє.

У Марти Матвіївни було відчуття, наче щойно прокинулася і все ще не могла повірити, що так глибоко спала. Як це сталось? — спитала себе. Коли це зі мною трапилось? Того ранку, коли повернувся Семен? Справді, коли я стала такою безпорадною?

Вона добре пам'ятала, що аж до останньої прогулянки за село, коли обережно вела машину по вибоїстій дорозі, все було так, як вона хотіла, хоч й балансувала на тонкій грані між розсудом і тим, що її заповонило. І коли стояла на узбіччі дороги з вимкнутими фарами, вона знала, що нічого не трапиться з нею, бо вже навчилася відчувати межу, до якої дозволяли їй сімейні стосунки з чоловіком (та й не тільки дозволяли!), бо то були жарти. То були ті жарти, які мали силу, і чоловік її хвалив: ти в мене молодчина, Марточко.

Справді, все було так, як вона хотіла.

Все було так, як вона планувала.

Все було так, лише вона трагічно балансувала на межі розсудку й чогось такого, над чим уже не мала волі, бо з

Павлом Федоровичем вона ніколи й доти не була такою, як з іншими.

З Павлом я завжди почувала себе не зовсім впевнено, подумала Марта Матвіївна, коли вийшла на перерву і подалася в сад, де перед уроком розмовляла з Нелькою. Цим вона шукала не виправдання — воно вже її не рятувало, вона шукала лише пояснення тому, що з нею трапилось. Я його давно люблю і була з ним не такою, як з іншими, і він не такий, як інші... він не такий, він не такий... і я щаслива, що він не такий, твердила собі Марта Матвіївна, і я мушу тепер добре подумати, що робити, тепер я мушу добре подумати, а я не вмю думати... Нелька мене зовсім збаламутила, вона ображена, але я їй потрібна, і йому я потрібна, і собі отакою я стала потрібною, втім, я й досі вважала, що живу розумно, з користю, а тепер знаю, що жила погано, і більше так не зможу, і все-таки я мушу добре подумати, бо жіноча доля не терпить помилок, особливо в моїх літах, молодість теж не терпить, але хоч є час виправити помилку і знову жити розумно й щасливо, але я чогось боюся... чого я так боюся?.. Мабуть, Нельки, вона виросла і стала нам поперек дороги, і її не можна обійти, я з нею мушу поговорити, вона не зла, тільки в неї погано, бо я її колись відштовхнула, тоді була ще дитиною, а тепер уже жінка... Павло, мабуть, не розуміє, що вона стала жінкою і вже не сама, мені її шкода, мені її дуже шкода... я теж мала молодістю... то красиво — бути молодістю мамою, але страшно, коли самотня, вона тому й розгублена і зла, що сама, а я теж сама...

Несподівана зустріч з Нелькою стала для Марти Матвіївни таким струсом, що аж голова запаморочилася, бо нарешті зрозуміла, що їй треба йти, бо жіноче щастя пенадійне і може його знову втратити. Я завжди в житті щось втрачала, думала Марта Матвіївна, і нічого не знаходила. Втім, мабуть, так не буває. Ні, ні, я щось і знаходила, бо інакше не було б що втрачати. Павла я теж знайшла і боюся втратити. А з Нелькою я поговорю, прийде по обіді, і ми поговоримо, вона тепер це дитина і мусить бути розумною й розважливою, але між тим, що мусить бути і що є, велика відстань. Небо й земля.

До неї підійшов директор і спитав зніяковіло:

— Чого ви відокремилися?

— Тут красиво... а я люблю осінь.

— Осінь справді прекрасна, — погодився Титищев. —

Пора роздумів, ви теж щось серйозно обмірковуєте.

— У моєму житті настигла пора роздумів — осінь.

— Що ви, Марта Матвіївна! У вас тільки початок літа, а може, й сама весна... Тому я й хотів з вами...

— Не треба.

Вона швидко пішла додому. Подивилася на годинник і подумала, що треба готувати чоловікові обід, але відчула — і це вперше так виразно — що не любить його, а значить, і не буде ним турбуватися. Хай обідає в їдальні.

Відчинила парадні двері, куди з того часу не ходила, і радісно скрикнула: він був тут! Вона вся спалахнула від згадки про ту ніч, бо уявилася їй так виразно, наче то було не три дні тому, а ось тепер, саме цієї миті вона кинулася йому на шию і зашепотіла: ти мій, ти мій! Досі тікала від цього спогаду, як від страхіття, що могло її вбити, й на хвилинку не давала послаблення нервам, бо знала, що досить лише завагатися, щоб більше вже не володіти собою. А тепер відчула щастя і якусь мстиву втіху в тому, щоб віддатися спогадам, пережити все ще раз, пережити все те ще багато разів, не таячись ні перед собою, ні перед ким би то не було із своїм щастям, своєю зрадою, своїм падінням, бо насправді то було не падіння, а щось інше. Я кинулася йому на шию і сказала: ти мій, ти мій!

Вона кричала в душі, втішаючись перемогою над собою. Оце було тут, я обвила його руками за шию, в'язанка ключів від машини і гаража впала на підлогу, і я злякалася, бо не зрозуміла, звідки той стук... а Павло мене тримав, і я заспокоїлась і подумала: хіба не все одно, Павлику, ти мене любиш?.. а він мене поцілував, щочою притиснувся до мого лица... Павлику, що ти робиш?.. я тебе люблю, але ж це страшно, Павлику, поцілуй... ні, ні, Павлику, я тебе прошу...

Вони пішли до хати, не випускаючи одне одного, було темно, лише від вуличного ліхтаря падало трохи світла крізь вікно. Павло Федорович тут погано орієнтувався, бо не заходив ні разу, але Марта Матвіївна бачила все, їй навіть здавалося, що світла забагато і Павлові видно, яка вона, а їй не хотілося, щоб її тепер бачив, бо їй було соромно і страшно, вона ховала обличчя йому на грудях, аж поки не сіли на тахту, де було темно і куди світло з вікна не досягало. Вони тут були захищені від усього світу, і Марта Матвіївна перестала соромитись і перестала випрочуватися, лише крутила головою і просила: не треба, Павлику...

А потім було так спокійно і радісно на душі, що боялася навіть зробити різкий рух рукою, щоб не злякати той спокій і щастя.

До цієї кімнати відтоді теж не заходила, і тепер побачила, що на меблях насів порох і вони стали сірими, букетик жоржин на журнальному столику зовсім почорнів, вода у вазі теж почорніла, а покривало на тахті було зім'яте. Марта Матвіївна злякалася цих слідів і дорікнула собі: як я могла, адже то всім видно. Вона почервоніла і схопилася прибирати в кімнаті, щоб замести сліди і найперше зняла з тахти покривало і витрусила його на дворі, потім повісила його на протягнуту від дерева до дерева дротяну ливу, щоб провітрилося, а коли це зробила, зрозуміла свою наївність і подумала: сліди не там — у душі вони, і їх не вивітрити, колись, може, зітруться, бо все стирається, все вичовгує життя, як старі шкарбани, злизує, аж поки нічого їй не залишиться. Буде навіть не спогад, бо не заболить, не порадує, а просто так — було. Молодість і оцей радісний біль, і вія, і думка: що робити, а потім усе — було. Ну чого ви, бабусю, затужили за молодістю? Пора й честь знати, уже другі хай собі вивітрюють покривала і журяться собі: що робити? А ви, бабцю, сидіть собі і гризть беззубо рештки.

Марті Матвіївні стало від таких думок просто нестерпно, бо їй справді виходило, що не варто — раз воно мицється, раз усьому буде кінець. Сказала затято, відчайсно: всьому своя пора, і я не хочу втрачати те, що мені належить сьогодні. Ще встигну постаріти, і нікуди мені квапитися з цим, сказала собі, вирівнюючи візерунчасте покривало, на якому яскріли геометричні квіти якогось дивного кольору, вони були розкидані на жовтому полі, і Марта Матвіївна оглядала їх з подивом, бо лише тепер побачила, що вони красиві, і сказала: а вони й досі були такі, а я не бачила.

Вітер полоскав покривало, і воно жовтіло й рябіло геометричними квітами, що на сонці були червоними, а в затінку майже чорними. Павлику, я не знаю, як мені тепер бути, досі мені все було ясно й зрозуміло, я досі була заміжня, і в мене були свої обов'язки, а тепер все зруйнувалося, і я нічого не знаю і нічого не розумію, виявляється, я себе обманювала, коли думала, що знаю ці квіти... вони такі дивні, як і ми, то червоні, то чорні, ось тепер зовсім чорні, висохлі... Павлику, ну що робити... іти до хати і готувати чоловікові обід, ось як, виявляється, усе просто — варити, прати, іти на уроки, повторювати день у день вичовгану стежку, робити її все глибшою, щоб уже з неї нікуди не вирватися... а я була щаслива, здається, я була щаслива...

Зняла з ливви покривало, зібгала його під пахвою

і понесла до хати. Знову застелила тахту і сіла на неї, уже не маючи бажання прибирати і навіть зраділа, що не викинула той висохлий букетик, і навіть злякалася, що могла його викинути.

Коли почула на ганку кроки чоловіка, що йшов на обід, здригнулася від раптового усвідомлення своєї провини за все, що досі робила й думала і швидко пішла на кухню, взялася готувати обід і сказала собі: ось як воно, виявляється, просто — готувати обід, виправляти зошити і ходити на уроки... і для чого ускладнювати, коли все так просто й зрозуміло? Подумала це з іронією, але знайшла в ній розумний зміст і повторила, вже без іронії: все так просто й зрозуміло.

Вона чула, як Семен Іванович ввійшов до своєї кімнати, як там застукав шухлядами стола, щось шукаючи, а може, лише вдаючи, ніби чимось займається, щоб виправдати свою затримку в кабінеті, потім ввійшов до кухні і став біля дверей, і Марта Матвіївна раптом збагнула, що робить не те, що мала би робити.

Але обід вона таки зготувала, накрила на стіл, і Семен Іванович мовчки взявся їсти, а вона щось переставляла в кухонній шафі, щоб чимось зайнятися, але настирливо розуміла, що робить не те, що мала би робити. Все не те, і все не так.

А Семен Іванович стукав ложкою по тарілці, наче умісне взявся її дратувати, і вона чекала, коли це закінчиться, щоб уже наступило те, що мало паступити. Нарешті стукання скінчилось, і стало зовсім тихо, Семен Іванович прокашлявся, але продовжував сидіти за столом і мовчати, потім пішов до свого кабінету, звідти скоро повернувся і спитав:

— Ти маєш трохи часу?..

Він знову прокашлявся.

Марта Матвіївна зачинила дверці шафи і сіла на табуретку, повернувшись обличчям до вікна, що виходило в сад, і дивилась, як там порпаються дві курки, одна чорна, друга червона. Семен Іванович теж сів і сперся ліктями об дошку стола. Він так довго зволікав, що Марта Матвіївна не витримала:

— Що ти хотів?

— Я хотів спитати: будемо ми жити разом чи... — Він зробив довгу паузу, і Марта Матвіївна зрозуміла, що боїться вимовити те слово, від того стала сміливішою.

— Так, як ми жили досі, я більше не хочу, — сказала

вона і дивилась, як червона курка гребла землю, далеко шпурляючи грудками, а чорна пригнула до землі голову і чекала, коли та для неї щось вигребе.

— Чим ти не задоволена?

— Усім.

— Ми прожили разом чотири роки... здається, все було добре... Все було нормально, поки...

— Поки я мовчала!

— Я тебе не змушував мовчати... і ні в чому тобі не заперечував...

— Ти був завжди зайнятий собою.

Марта Матвіївна напала на цю думку випадково, як курка на поживу, і повірила, що в цьому вся суть — він був зайнятий тільки собою. Те, що Семен Іванович нічого на це не відповів, ще більше переконало її у своїй правоті, і вона ще раз сказала, що він жив тільки собою, а він і далі мовчав. Коли Марта Матвіївна поглянула на нього, відірвавшись на мить од вікна, побачила, що обличчя в нього холодне й сердите, і це її збентежило, бо сподівалася побачити його розгубленим.

— Ти й зараз думаєш тільки про себе, — крикнула йому.

— Здається, в твоєму становищі нічого когось звинувачувати.

Це була правда — вона не мала права звинувачувати, і все-таки... Боже, про що ми говоримо? — подумала вона з жахом. Хіба про це можна говорити? Якщо само собою не минеться, ціякі пояснення не допоможуть. Хіба не розуміє?! Ні, він розуміє, це я заплуталась, і винувата в усьому я, але не буду вибачатися перед ним, бо таке не пробачають.

— Я готовий забути.

Боже, що він говорить!

— Я розумію: в житті може трапитися... Зрештою, світ не перекинувся, і я знаю, що ти чесна.

— Але я не можу після цього! — крикнула Марта Матвіївна, вражена його розсудливістю. — Я винувата, я винувата...

— Хвала богу, хоч зрозуміла.

— Ні, не так, як ти думаєш... Я перед собою, перед усіма, тільки не перед тобою...

— Перестань панікувати, — підвищив він голос. — І сльозами не пробуй мене розчулити.

— Але як ти можеш?..

— Ми все-таки сім'я... яка б там не була, а сім'я...

— І для тебе це головне.

— Коли іншого нема, то й це головне.

— Іншого й не було.

— Тепер це не має значення — було чи ні. Зараз важливе інше...

— Врятувати твою честь?

— Її вже не врятуєш, бо добре забруднила — не відмиється ніякими хімікатами. Зате хоч рештки врятувати можна. І я на це маю право розраховувати, принаймні як на дрібну компенсацію...

— Але як ти можеш?!

— Годі! — крикнув він. — Ти знаєш, скільки вкладено сил, щоб підняти колгосп, щоб самим піднятися... і я стою перед захистом... Ти це знаєш?! І тепер усе — чорту в зуби?!

Марта заплакала.

— Ну годі, — понизив він голос і сказав майже спокійно: — До тебе звернуться з парткомісії... і я прошу, зрештою, вимагаю, заради... ну, заради нас... І постараємося забути... якщо зуміємо... Зрештою, ми вже дорослі і мусимо думати.

Він вийшов, і Марта Матвіївна бачила крізь вікно, як заспінив кудись, не зачинивши за собою хвіртку.

Її пойняла слабість і почуття роздвоєння, і сказала собі: він має правду, він має правду, ми дорослі, тільки я не вмію бути іншою, хочу, а не вмію, я буду старатись. Я мушу старатись, якщо хочу, щоб усе залишилося.

Зняла з тахти покривало і сховала його в шафі, засохлий букет жоржин викинула на сміття і вимила вазу, потім принесла з городця два напіввідкриті бутони жовтої троянди і поставила їх у чисту вазу. Ці невеличкі зміни надали кімнаті зовсім іншого вигляду, і стало від усього тужно, наче щось пішло звідси. Ну от, сказала Марта Матвіївна, тепер усе добре. Зараз піду до школи і поговорю з Нелькою, хоч, може, і не слід з нею говорити, але я вчителька, і я повинна їй допомогти...

Глянула по хаті, чи все в порядку, і пішла до школи. Подивилася спочатку в сад, але там не було нікого, в сьомому «Б» — теж нікого, тоді взяла в учительській класний журнал, сіла в своєму класі, щоб зробити списки учнів, поки прийде Нелька. Почувала себе самотньою, бо й звідси хтось назавжди пішов, і той «хтось» був Павло Федорович, і тепер у цьому класі буде порожньо й тихо, лише з села доноситиметься крик півнів, а в шибки битимуть мухи.

Сидячи над класним журналом, зрозуміла, що зважилася

на щось таке, що їй не під силу, і тепер весь час буде мучитися свідомістю, що пішов з її життя, що сама його вигнала з класу, з хати, звідусіль, бо не мала сили затримати біля себе. Більше його нема, от і все, і голові парткомісії я скажу все, як було, ні, я скажу так, як треба Семенові. Він мене весь час переслідував, я не могла вийти на вулицю, ночами стукав у вікно і просився... Ви, мабуть, говорите неправду, Марта Матвіївна, бо, мабуть, самі дали привід... Ні, ні, я говорю правду, я його проганяла, казала: в мене чоловік, ось скоро повернеться з санаторію. Я завжди боялася, що він повернеться і застане нас... Ну, ну, тепер щось правдоподібне — ви боялися... Так, я боялася чоловіка, але Павло Федорович просто знахабнів, йому, видно, хотілося мене осоромити, ославити... Ви могли б все це написати, Марта Матвіївна? Будь ласка, я все можу написати, бо моя совість чиста. Спасибі, Марта Матвіївна, і даруйте за цю неприємність, ми вас більше турбувати не будемо.

Я зроблю все, як треба Семенові, спробувала себе підбадьорити, бо після уявної розмови з головою парткомісії їй стало соромно за свою слабкість. Я завжди робила, як годиться дружині, і про Павла не думала, якби Семен не просив, може, й зовсім забула б, а тепер Семен хоче, щоб не думала. Але чого я тут сиджу? Нелька не прийде, я її колись образила, я була жорстокою, справді, я була жорстокою, я думала лише про себе, може, й тепер думаю лише про себе... А вона мені відплачує тим же.

Зрозумівши, що даремно чекає, бо Нелька таки не прийде, віднесла в учительську журнал і завагалася, що робити, бо в неї не було більше ніякої роботи, начеб уся життя програма вичерпалася. Налила з карафки в склянку води, щоб напитися, але вода була застоюна, тепла і жовтувата, як вино, і Марта Матвіївна вилила її крізь вікно, трохи не наступивши на слимака, що виповз з-під стіни, залишивши за собою блискучий слід.

Раптом подзвонив телефон, і Марта Матвіївна чомусь вирішила: це він! і радісно схопилася, але тому, що за ці дні багато разів так обманювала себе, погасила в собі радість і взяла трубку з небажанням, сказала байдуже: алло... Але ніхто не озвався.

Ось я піду додому, і чимось займусь, і про все забуду, тільки б Семен не приходив. Невже так буде завжди — тільки б Семен не приходив?!

Після розмови з дружиною Семен Іванович відразу поїхав до міста, бо мав якісь справи в Сільгосптехніці, на м'ясокомбінаті і в Міжколгоспбуді. Він скрізь мав за щось лягати і вирішив, що тепер у нього настрої — саме для такої розмови. Попутно думав зустрітися з Климом, власне, вдати, ніби попутно, щоб якось не привізитися, бо трохи зневажав цього чоловіка, тож усе мусило виглядати, ніби зустрілися випадково, і розмова про його справи теж мала бути начеб випадковою. Тому й зателефонував Климові Сергійовичу не з дому, а з кабінету директора м'ясокомбінату і сказав, що шукав оце одне прізвисьце в телефонній книжці й натрапив на його ім'я, тому і подзвонив.

— І прекрасно! — крикнув Клим Сергійович так голосно, що Семен Іванович мимоволі відсмикнув від вуха трубку і сказав, поморщившись:

— Я не з Камчатки дзвоню...

— Просто прекрасно, що випадковості теж закономірні, а то й зовсім забули б стару дружбу. Ти як гадаєш, то розумно в нашому віці?

— Як там твої параграфи? — не відповів Семен Іванович.

— Живі, здорові! — тим же веселим тоном продовжив Клим Сергійович. — Я теж живий і здоровий. До речі, ти й забув про це спитати, видно, маєш якісь турботи...

— А ти бачив такого, що не має турбот?

— Чесно кажучи, крім себе, ні. Люди, знаєш, складні: не має ніякого клопоту — обов'язково почне собі шукати. А ти заглянь, заглянь, Симку, — перейшов на серйозний тон, — ми з тобою давненько вже не балакали спокійно, як статечні люди, а все якось бігцем, по-собачому; понюхались — і далі.

— Справ у мене ціла гора...

— Кинь ти всілякі справи. Давай отак через годинку.

— Не зможу, не зможу. Кажу тобі, справ ціла гора.

— А ми їх похоронимо, потім влаштуємо поминки. Пам'ятаєш, як Петканичового собаку поминали?.. Словом, молодець, що подзвонив, у мене ще тут на годинку дільце, отакій маленький детективчик, а потім... Де зустрінемося? Біля «Зірки»? Прекрасно, там усі гультіпаки призначають побачення.

— Ну, подивлюся. — Семен Іванович виявив вагання. — Може, викрою кілька хвилин.

— Годин, годин, Симку. Не такі вже ми й бідні, щоб хвилинами вдовольнялись.

Після цієї розмови настроїв у Кліма Сергійовича ще більш піднявся і він подумки повторив: молодець, що подзвонив, і справді треба мені від цього трохи відійти, подивитися на світ з іншого боку — з світлого. Він сперся на спинку стільця і з насолодою потягнувся, аж у попереці хруснуло.

— Не курить стільки, бо світ закоптите, — сказав Камілі.

— Довше збережеться, — відповіла зневажливо й умисно зробила нову затяжку.

— Гм, — сказав Клим Сергійович з усмішкою і подивився Камілі на руку, в якій тримала цигарку, в тої злегка тремтіли пальці, і він ще раз хмикнув, подумавши: ось як воно буває.

А Симкові я сказав: маленький детективчик. Ну, звісно, зовсім маленький, на пару томів. Починається з того, що надранок у парку знаходять смертельно пораненого молодого чоловіка, без документів, без дару слова. Ну, як же тебе так надала нечиста сила! А він собі мовчить, наче води в рот набрав. Ти йому і сяк, ти йому і так, а він собі помирає. Ну, словом, зав'язочка, інтрижка, а далі все — за законами жанру. Я його зазубрив, цей детективний жанр, щоб йому дідько, я його так зазубрив, що він мене доконає — прийде смерть, а я вже готовий. Тут спочиває той, якого доконали оці хулігани, оці п'яниці, оці... Ні, не вимовлю такого слова, бо можу виломити зуба, таке слово вдарить, як гиря, — всі зуби відразу вилетять. А чим тоді їсти? А якщо не їсти, то для чого жити, ви мені скажіть, будь ласка, для чого тоді жити? Ось як воно логічно пов'язано! Людина живе, щоб їсти, а машину собі придумала, щоб подавала на стіл. Ось яка тут логіка... Нелька поза підозрінням — це точно. А якщо й ті двоє? Мабуть, ті двоє теж. Тоді мені влетить. Посиділи, товариші хулігани, ну й вимотуйтеся на всі чотири. А мені за те, що ви собі відпочили, добряче влетить, бо допустив помилку. От так. Узняв під варту ангеліків. Ой, вліпив би я кожному, щоб пам'ятав до нових віників, а то ми панькаємося. Втім, не гарячись, дорогий Кліме, ти мусиш бути спокійним. Значить, ті двоє теж відпадають, тільки я нічим не можу довести. Словом, давай факти, а я не маю, звідки їх взяти, а оця красуня мовчить, і її фронт мовчить. Отак узняв та й замовчав навіки і все поніс із собою, а я його просив:

дай, милий, воно тобі там не пригодиться, бо ти мертвий, а нам на землі воно ось як потрібне. Бо на землі мусить бути порядок, це тобі не пекло, а чистісінька земля, де вбивати не дозволено, і хуліганити не дозволено, і грабувати не дозволено, — на землі мусить бути порядок. Це зарубай собі, дорогий Климе, на носі... А ти щось робиш, а ті хулігани теж щось роблять, а потім змотують вудочки і йдуть собі до святого Петра, ні, до луципера йдуть, а мені треба з'ясувати — хто? Ернест? Каміла?

Клим Сергійович встав з-за стола і заходив по кабінету, знову нервуючись. Ще раз мислено окинув усю справу, з самого початку, щоб упевнитися в тому, що не допустився помилки. Значить, так: запідозрених у злочині виявлено відразу — їх бачили в ресторані, а головне — й самі не відпиралися.

Він сів за стіл, спер голову на долоні й зажмурився, щоб не відволікатись. Значить, так... Ніж із слідами крові, відбитки пальців і так далі, і так далі — усе проти Данчєвого красеня. Стривай, стривай, це ти так думав тоді, це ти, дорогий Климе, повірив його словам, а відбитки ж не тільки його. Втім, це зараз не має значення. От який ти розумний! А ти навіть і не знав, що ти такий розумний. Тож давай підемо далі, коли вже з'ясував, що ти розумний. Значить, ти пішов по сліду Камілиного минулого: чи не звідти тягнеться ниточка, чи не з її біографії вистрибнув отой Лубинець, ні, поки що не Лубинець, а просто потерпілий. А тут дільничний приносить саквоаяж, доставлений громадянкою, в якої той заквартирував «за неіменнем свободных мест в гостинице». От і прекрасно, як у казці для дітей молодшого дошкільного віку: жив собі дід та баба... Щаслива випадковість, правда? А Симкові я вірно сказав: прекрасно, що випадковості теж закономірні. Ні, він подзвонив не просто так, Симко просто так нічого не робить, навіть за вухом не пошкребче, а тут раптом підняв трубку і набрав чотиризначне число. То ж серйозна робота, підняти трубку і подзвонити. Ну гаразд, тепер не про це мова, тепер мова про маленький детективчик.

Клим Сергійович зловив себе на тому, що не сидить за столом, а знову ходить по кабінету і при тому не помітив, коли встав. Клим Сергійович подивився у вікно і подумав, що надворі чудовий осінній день, а він мусить сидіти в кабінеті з оцією красунею. Клим Сергійович перевів погляд од вікна на Камілу, сердито нахмурився, і вона мимоволі опустила голову. Він сказав собі: ні, в тебе перви не витримають, ти собі кури, продовжуй грати самовпев-

нену, а я почекаю. Словом, я маю час, зіпруся ліктями на підвіконня і буду мовчати, а на тебе — ніякої уваги, ти для мене не існуєш, ти мене зовсім не цікавиш. А от я тебе цікавлю, тепер думаєш собі: чому він поводитьсь так дивно? Ну й думай, думай, думай, запитуй себе, чому я спокійно дивлюсь у вікно. Бо в мене, дівчино, совість чиста, а в кого вона чиста, той може дозволити собі таку розкіш, ну, а в кого нечиста, той починає нервувати. Я для того й існую на світі, щоб змусити отаких, як ти, поміркувати над життям, попотіти над ним, а так здорово, щоб аж голова тріщала, а то вона в тебе порожня, як бубен, бо вона, бачте, не мусить думати, бо для неї, бачте, всі дороги і так далі... Ну от куди ти, Кліме, запетляв, а в тебе робота. Словом, у тому саквояжі виявилися документи потерпілого і ота фотографія, де вони вдвох. Бувають же чудеса на світі! Вона, значить, призналася, що жили разом, але він був справжній тиран і вона його кинула. Значить, втекла, сховалася, щоб не знайшов. Бо тиран. Ух, який він тиран! Вони, знаєте, всі тирані, всі погані, а я — ні, я ангелик з крильцями.

— Скажіть, звідки ви мали гроші на ресторани? Там, мабуть, не дешево?..

— Я працюю за гроші.

— Уявіть собі, я теж! — скрикнув Клим Сергійович, наче аж зрадив, що згадав про це. — А мені на ресторани не вистачає. От що дивно, мені не вистачає.

— Пошукайте, де вища зарплата.

— О! — стромив Клим Сергійович угору пальцем. — А я й не догадався, як собі зарадити. Видно, склероз. Ви знаєте, дівчино, що таке склероз?

Він завважив для себе, що Каміла без потреби обсмикала пальцями рукав кофтини, потім — другий, і знову подумав: ні, перви в тебе такі не з дроту, а навіть якщо б і з дроту, то не витримають, бо життя має такі міцні зуби, що будь-який дріт перекусять. Я її спитав, що таке склероз? Звідки її знати?

— Я хотів вам сказати, дівчино, одну пренеприємну річ.

Каміла глибоко затигнулася димом, але не відповіла і не підвела голови, та Клим Сергійович за якимись ознаками відчув, що насторожилась.

— Я підраховував, що вашого місячного заробітку вистачало на один—два вечори. Знаєте, скільки ви заплатили того разу?

— Я не підраховувала.

— О!

Клим Сергійович пройшовся од вікна до протилежної стіни, біля дверей зробив великий крок, щоб не наступити на те місце, де паркет скрипів дуже голосно, звідти повернувся до Каміли і злегка торкнувся пальцями її плеча, і вона різко відсмикнула його, наче її вкололи.

— Ще вам скажу одну річ: хто живе на зарплату, той підраховує.

— Хлопці теж платили.

— Вони кажуть, що розраховувалися здебільшого ви.

— Брешуть.

— Про друзів говорять делікатніше.

— Хай вони пропадуть, такі друзі.

— От, от, — глузливо підхопив Клим Сергійович і продовжив тим же тоном: — Бачу, ми з вами скоро станемо однодумцями.

Каміла зробила презирливу гримасу, і Клим Сергійович несподівано побачив, що вона далеко не така вродлива, якою здавалася досі, і почав її шкодувати, подумавши: ось як ми швидко лияємо. Йому захотілося, щоб усе це швидше кінчилося, поки й зовсім не зробиться жалюгідною. Каміла, мабуть, зрозуміла його думку, бо в її очах спалахнули злі іскорки. Вона крикнула, відновлюючи на мить самовладання й гордість:

— Ви не смієте глузувати...

Але Клим Сергійович перебив діловим і підкреслено спокійним тоном, щоб погасити спалах, а разом і послабити її витримку.

— Чому ви вигадували, ніби батько працює на якомусь померному об'єкті і надсилає вам грошей, скільки й не треба?

— Батько — інженер, і він уміє робити гроші.

— А мати санітарка, і зарплата в обох невисока.

— Грошей у них багато... тільки скупарі...

— Значить, вам теж скупилися надсилати... Ви чуєте, що я кажу? Звідки у вас гроші?

Каміла не відповідала, і Клим Сергійович повернувся до вікна і знову сперся ліктями на підвіконня, сказавши собі: ну й сиди, думай, може, щось і надумаєш, тільки скажу тобі: даремно, ми й не такі горішки розкушували, а ти навіть не горішок, тепер ти вже не горішок... Скільки це зараз? Я сказав Симкові: через годинку. У мене ще багато часу, і не буду її квапити, хай собі думає. А в Симка таки поганенько, якщо рішився подзвонити, таки поганенько в нього склалося з жінкою. Але цього можна було чекати, кажучи правду, я знав, що до цього дійде. Він думав,

що все дозволено, а в сім'ї є свої закони, свої параграфи та ще й круті-круті, поміж ними не так легко протиснутися. Симко багато про себе думав, а оця красуня теж повірила, що проскочить між параграфами і спіткнулася, бо замахнулася відразу на багато. А треба поволеньки, поволеньки і аж коли вже вся наука в голові, тоді й хватай обіруч і тягни у свою комору, у свій барліг, у своє нутро...

Він дивився у вікно, але там не було нічого цікавого, на чому б зупинити погляд, тоді закортіло глянути на Камілу, але й на ній не знайшов нічого особливого. Як і досі, сиділа боком до столу, нога за ногу, і нервувала. Клим Сергійович вирішив спитати її про що-небудь, тільки не знав, про що питати, бо наперед догадувався, що може відповісти. Яка вона простенька, подумав зневажливо, і вся ця історія така банальна, аж бридко, хоч придумали б уже щось пове, так ці, розуму не вистачає, і повторюють, повторюють, що ще Адам з Євою придумали.

— Слухайте, Каміло, у вас у паспорті багато місць прописки. Що вас ганяло по світу? — Клим Сергійович спитав без інтересу, і коли та відповіла, що переїжджала з батьками, бо вони шукали, де кращий заробіток, він розвів розпачливо руками і пробубонів: — Ну я ж казав: гроші!

— Може, ви їх не любите?

— Каміло, ви не могли б розказати, як жили, коли були з батьками? Ну, наприклад, ходили в кіно, в театр, сиділи біля телевізора, сперечалися про літературу, мистецтво...

Каміла криво осміхнулася.

— Та невже так і сиділи з затуленими ротами!.. Сиділи і мріяли про свій Клондайк?

Каміла мовчала і дивилася вбік.

— Скажіть, у чому ви бачите щастя?.. Вештатися по ресторанах, сіяти грошима...

— Боронь боже, — крикнула Каміла з сарказмом. — Я завжди бачила щастя в тому, щоб потіти десь за верстаком і шаркати ніжкою перед начальством... Пішли ви з своєю мораллю знаєте куди?

— Можете не казати — догадуюсь. А батьки хоч знають, де ви зараз?

— Потрібна я їм...

— Ну, як ви так можете?

Після того, як стосунки Каміли з Лубинцем перестали бути для слідства таємницею, дівчина помітно змінилася: стала рідше вдаватися до бравади, нервувала і часто виходила з рівноваги. Кліма Сергійовича це не задовольня-

ло, і він сердився на себе і вже не з тактичних міркувань не квапив розв'язку, а скоріше тому, що жалів Камілу. Він знав: якими б не виявилися деталі історії її падіння, сама суть залишалася фатальною — вона злочинець. І в даній ситуації це було повною несподіванкою для Кліма Сергійовича, адже факти вказували в інший бік. Чи, може, я хотів, щоб вказували в інший бік? — спитав себе з доскіпливістю дослідника, не знаходячи точної відповіді. Тоді спитав ще раз: адже так, я хотів, щоб залишилася поза підозрінням. Не бажаючи признатися в своїй слабості, спитав Камілу сварливо, вже не приховуючи того, що жаліє її:

— Ну, чому ви не облюбували собі якийсь інше місце? Бібліотеку, клуб, Будинок культури... Що вас тягнуло в ресторан?

— Кожен вибирає те, що йому подобається, — таким же сварливим тоном відповіла Каміла.

— Квапилися жити...

— Життя коротке, і треба квапитися. Здається, і в Островського щось таке написано...

— Щось таке написано... Але ви спішили розтринькувати гроші, а не жити по-справжньому... Ви боялися, що він приїде...

Клим Сергійович притьмом глянув на Камілу і знітився, чекаючи, що вона скаже.

— Я знала, що він мене знайде.

Це зірвалося в неї так несподівано і так просто, що, мабуть, і сама наразі не стямилася й не збагнула того, що зробила.

— І скаже: віддай, що забрала, — обережно підштовхнув її Клим Сергійович.

Тільки тут вона спохватилася, раптом зрозуміла свою необачність, і обличчя її вмить зачерствіло, геть зблідло, губи витяглися в жорстоку гримасу, і Клим Сергійович з подивом відмітив цю раптову перемену і подумав: ось яка ти, ось які різні Каміли сидять у тобі!

Відчуття поразки штовхнуло Камілу на вияв відчайдушної гордості, хуліганського зухвальства, вона схопилася і стала кричати:

— Так! Так! Віддай, що забрала! А я забрала не його, я забрала крадене! Чуєте, я крадене забрала! — Кидалася по кабінету, шарпала руками комір блузки, що, мабуть, видався їй зараз тісним, знову поверталася до слідчого. — Так! Так! Радійте тепер!

— Перестаньте, ви ж людина! — гримнув на неї Клим Сергійович.

Він простягнув їй склянку з водою, але Каміла відштовхнула його руку, і склянка впала на стіл, звідти — на підлогу й розбилася в друзки. Ось які ви різні, ось які ви багатолікі, Каміли, дивувався Клим Сергійович, стараючись не дивитися на це спотворене відчаєм обличчя, і питав себе: певже так і не навчимося проводити їх через життєві чорторії, щоб цього не було?

Взяв рушник, що висів на цвяшку біля умивальника, і витер стіл, потім долонями струсив воду з піджака і подав рушник Камілі, але вона не схотіла витиратися. Клим Сергійович помітив, як від ключиці зірвалася велика краплина і побігла під блузку, залишаючи блискучий слід, але в цьому зараз не було цноти — в усьому Клим Сергійович відчував тільки дошкульний жаль і розчарування, ніби перед ним стояла не вродлива дівчина, а безчасно постаріла жінка, і він лише шкодував, що так сталося.

Прошло кілька хвилин, поки Каміла трохи вгамувалася, тоді сіла на старе місце біля стола і сказала:

— Дайте мені цигарку, будь ласка... якщо... якщо... можете...

Клим Сергійович дістав із шухляди непочату пачку «Спутника», і Каміла вправними рухами пальців, що все ще помітно тремтіли, припала і сказала:

— Дякую.

Вона курила жадібно й мовчки дивилася перед себе, хоч, певне, нічого не бачила, а дим розпливався по кімнаті на висоті якихось півтора метра, утворюючи білу павутинну стелю, що потихеньку тягнулася до прочиненої квартирки.

— Ой боже, — сказала пошепки і глибоко зітхнула. — Яка я жалюгідна. — Добула з косметички маленьке дзеркальце і стала поправляти косметику. — Ви на мене не дивіться.

— Не турбуйтеся, — слідчий не знав, як до цього поставитися.

Каміла нарешті принарядилася і з виглядом байдужості і готовності до всього звернулася до Кліма Сергійовича:

— Ви більше нічого не хочете спитати?

— Я все знаю... Майже все...

Каміла зробила підряд кілька довгих затяжок і погасила в попільничці недопалок, потім, не знаючи, що робити, почала неспокійно обсмикувати спідницю, чекаючи, що скаже слідчий, але той насушено мовчав.

— Чому не кажете, щоб мене відвели? — не витримала довгої паузи.

— Не знаю, — відповів простодушню. — Сидіть, тепер вам нікуди спішити.

Каміла коротким і зацікавленим поглядом відповіла: справді! А Клим Сергійович пояснив їй подумки: ось як воно буває в житті, дівчино: від когось тікаєш, когось наздоганяєш, когось переслідуєш, хтось тебе переслідує, і раптом виявляється — міраж. І сили, і цілі роки життя витрачено на марно. Ось так, і тепер сиди, відпочивай, поки промине шок. А він промине, і тоді почнеться знову, все почнеться знову.

Каміла явно не витримувала затяжної мовчанки й бездіяльності, що раптом наступили, і неспокійно спитала:

— Вас не цікавить, скільки було тих грошей?

— Хіба це важливо?!

— А що важливо? — аж згодом зародилася думка.

— Будь що на білому світі, тільки не це... Ось людини нема, ось що! Тридцять років — і вже нема... Вас це не лякає? Вам не хочеться кричати: рятуйте!

— Не знаю.

— Принаймні зараз, в цю хвилину, — підвищив голос Клим Сергійович, бо йому самому хотілося кричати, як і кожного разу, коли зустрічався з подібним.

— Такий закон природи...

— Брехня! — схопився Клим Сергійович і грюкнув кулаком об стіл.

Його крик наче вивів Камілу з стану заціпеніння, вона відповіла з жаром, з бажанням довести свою правоту:

— Він не міг мене залишити в спокої, бо я про все знала. З нас двох хтось мусив... І я всі ці роки чекала, я всі ці роки не мала хвилини спокою. Ви хоч один день пробували жити, щоб весь час під ножем?

— Боронь боже, навіть не мав такого нескромного бажання.

— Не насміхайтесь. Я знала, що я приречена.

— Та хто ж вас...

— Я прирекла себе ще тоді, коли... Втім, немає значення — коли. Я знала, що лише на якийсь час зможу продовжити цю гідку гру, яка зветься життям...

— Ох, які словечка!..

Але Каміла вела свою думку:

— Тепер гра скінчилася.

— Як ви можете так говорити — гра?!

— Гідка й нудна, і вона мене змучила, виснажила...

— Ви погано розраховали свої сили.

— А хто в шістнадцять їх правильно розраховує? Мені було лише шістнадцять, коли потрапила в колонію. А в двадцять почала заново, але... знову не розраховала, хоч думала, що вже знаю себе. — Вона розчаровано посміхнулася і спитала, схиливши голову на плече, вказуючи повну зацікавленість тим, що мала спитати, і повну довіру до того, що сподівалася почути від Кліма Сергійовича: — У скільки людина пізнає себе?

— Ми завжди правильно оцінюємо себе вчорашніх.

— Справді, — сказала тим же замисленим і серйозним тоном, який у її, досі легковажній, поведінці видавався штучним і робив Камілу в очах Кліма Сергійовича трохи смішною. — Ох, якби я не така слаба, — знову забідкалася, видно, ніяк не мирячись з своєю поразкою і не маючи сил викинути її з голови. — Якби в мене не сплохували нерви... А то ви тепер смістесь, ні, ні, не заперечуйте, я все розумію... Ви шкодуєте, що я виявилася слабкою і не склала вам гідного противника.

Ти дивись, подумав Клим Сергійович з подивом, адже ж, мабуть, так, і виявляється, вона непогано мене розуміє. Ну, ну? Я досі не думав про це, а вона, виявляється, тримає мене на прицілі і підмітила таке, чого й сам про себе не знав. Втім, нічого дивного, в такому собачому становищі треба заздалегідь знати, для чого дядько тримає палицю. І все-таки чогось вона в мені не підмітила, і сам я чогось не підмітив, а от що — не знаю.

— Мене не дуже покарають, ви як гадаєте?.. У мене багато «провину пом'якшуючих обставин», здається, це так у вас називають...

— Ви прекрасно все вивчили.

— Він мені погрожував розправою... Я зберегла той лист...

— Ви мені його дасте? — жваво спитав Клим Сергійович, відчуваючи, що це його втішило, і цим себе здивував: виходить, я хочу її захистити?

— Я вам обов'язково дам лист, і ви мені допоможете...

— В чому?

— Я не знаю, але мені треба, щоб хтось допоміг, бо я зовсім змучилася, — сказала з перебільшеною скаргою в голосі. — З того часу, як дістала листа, зовсім втратила спокій, і раніше його не мала, а тоді вже зовсім, я ні одну ніч не заснула, а ви питаєте, чому я по ресторанах?.. Ба-чите, які в мене очі, як у божевільної, і споганіла вся...

І тут Клим Сергійович догадався, що його турбувало, і спитав:

— А про те ви подумали, що вбили чоловіка? — але йому видалося, що спитав дуже м'яко і повторив підвищеним тоном. — Хоч раз подумали про таке, га?

— Ой, якби могла не думати... але повірте, я не хотіла, щоб зовсім, а він не відставав...

— Значить, перевищили міру самозахисту, — підказав Клим Сергійович, знову дивуючись з того, що хоче їй допомогти, хоч мав би обурюватися, що не досить переживає за смерть людини. — Гарзд, ми цю розмову продовжимо потім, вам зараз треба відпочити і подумати...

Коли Камілу вивели, Клим Сергійович ще довгу хвилину сидів, схилившись над столом, твердячи собі в подиві: порот, що я казав! Коротенький перепочинок — і знову дорога. А яка? Мабуть, нова. Ось як все дивно і складно. Потім швидко зібрався, вийшов на вулицю, що купалася в сонці, і, набравши повні груди повітря, сказав: все-таки прекрасно, що воно існує і що я його до кінця не розумію. А Симко, мабуть, уже чекає, він же пунктуальний.

26

Семен Іванович ходив перед «Зіркою» і поглядав на баштовий годинник. Він не любив бути неточним навіть у таких дрібницях і вже задалегідь ображався на Кліма Сергійовича, але той запізнився всього на якихось пару хвилин. Вони зайшли до великого залу ресторану ніби лише на чашку кави, але потім, замість кави, взяли горілки і холодну закуску. В залі було майже порожньо й тихо, і Семен Іванович з приємністю подумав, що їм ніхто не буде заважати і зможе поговорити з Климом, звісно, ніби мимоходом, про його сімейну пригоду, почути думку цього Шерлока Холмса, цього друга, цього негідника, якого в душі побоювався за прямоту й безпеку.

— Ну як? — загомонів Клим Сергійович. — Давне-е-нько ми з тобою не сиділи отак. Справи, справи, метушня всіляка... Але давай спочатку вип'ємо. За твоє здоров'я. Фе, гидка! Ну, за твоє... Ти закусує, я не буду. Метушня, от що, голова обертом іде...

— А що я маю говорити? — поскаржився Семен Іванович.

— Тобі плакати нічого — ціла армада всіляких служб, тільки пальцем показувати.

— Думаєш?

— А от я сам...

Знаєш, давненько я отак не сидів, просто не терплю оцих закладів, я би їх зовсім закryw, щоб і не пахло. Ти знаєш, скільки всіляких бід?! А ми кричимо про виховання. Яке воно, те виховання, коли з другого боку цистерни оцього зілля, ріки оцього зілля, і ти, будь ласка, пий, бо воно для того, щоб пив. Ти чув про оказію з Павловою дочкою? До речі, що там у вас? Невже Павло такий поганець? А я завжди мав його за ідеальну людину. Пам'ятаєш, як ми колись дружили! Ти, Павло, Михайло — перозлийвода... А виявляється...

Семенові Івановичу стало приємно, що Клим Сергійович виявив сумнів у порядності Мотрича, і тому сказав:

— Погано ти знаєш людей. Втім, мене теж нема за що похвалити, — сам же й потягнув його собі в помічники.

— Кота до сала.

— Не смішно, їй-бо.

— А я тебе знаю! — погрозив Клим Сергійович пальцем.

— Що ти знаєш? Що ти знаєш? — спалахнув Семен Іванович.

— Поганий ти, от що, і я тобі заздрю.

— Поганому не заздирать.

— Ти і з води сухим вийдеш. І я собі думаю: що в тебе за механізм отут, га? Ти в шахи не граєш?

— Я завжди грав, з дитинства.

— От, от! Бо мені здається, що ти знаєш, чим кінчиться партія, коли робиш лише перший крок. Ну, признайся, знаєш?.. От бач. А я слідчий, дідько мене забери, а плутаюся на кожному кроці. Справа, здається, кожному ясна, як божий день, а я ламаю голову, аж мозок рипить. Бач, який я п'яниця — вже носом клюю і балакаю, як баба, а мені хотілося, щоб ти говорив. До речі, ти чув, що з Павловою дочкою?.. Прекрасно! А ви ж друзі. Гидка історія. Знаєш, я тих швидких історій так наслухався, що думаю: весь світ поганий, у кожному бачу щось неладно змайстроване нашим творцем.

— І в мені? — осміхнувся Семен Іванович.

— Ти ідеальний, — з'єхидничав Клим Сергійович. — Єдина на землі людина із божим Знаком якості. Тепер усі вчаться майструвати таких, як ти, а виходить не так просто. Брак гонять, а я потім розплутую, от беру пінцетик і отак в душі по волосинці, по клітинці... До речі, ти чув, що з Павловою?.. Тьху. От що значить, не вміти перетравлювати оце зілля... Виходить, заплуталась, як муха в павутинні.

Семена Івановича зацікавила ця історія, і йому хотілося скоріше дізнатись, у чому справа, але враз захмелілий Клим Сергійович теревенив свої нісенітниці і цим лише драгував його. Він попросив, щоб перестав верзти дурниці, і коли вже почав, хай не тягне kota за хвіст, а той крикнув: прекрасно! От я kota за хвіст добре потягаю і розпалю в тебе такий апетит, що ти мене будеш слухати обома вухами. Я все-таки, хай мене дідько бере, якийсь психолог, на тому й тримаюсь. Якщо хочеш знати, я Павлові кілька років тому казав: не подобається мені, з доброї дитини, знаєш, вовчєня можна виховати. Ні, боронь боже, до того ще не дійшло, і раз любить, видно, й не дійде! Якби не сім'я, якби не любов, ми знаєш у що перетворились би? Сім'я — це двоє на одному шнурку, той у той бік тягне, той — у другий, і виходить ідеальна рівновага, одне одного тримає, а як той шнурок перегниє... От як воно мудро придумано нашим творцем. Все-таки він добре поміркував, коли нас задумав майструвати. А тебе от, Симку, зробив за індивідуальним планом, в одному примірнику. Не розумієш? У тебе замість того шнурка, щось інше, от біда тільки, що я спохмелів і не можу збагнути, що воно в тебе... Але шнурочка, їй-бо, нема. У мене, бачиш, висить такий налигач, як на бикові, і в інших налигачі, а в тебе... От я догадався: у тебе холодний розрахунок, бухгалтерія. Ти женився з розрахунком, а я, бий мене дідько, зажмури́в очі...

— Часом, ти не за Михайловим конспектом?.. — сказав Семен Іванович з глузуванням. — Якись ви оба... невинні.

— Грішні, Симку, як і всі люди на цій грішній землі. Зате ми тепер спокійні, а ти крутишся. Можеш не казати, я все знаю. Звідки? Я ж Шерлок Холмс. Ти з своїми розрахунками раз оглянешся, а жінки нема.

— От налякав, — крикнув Семен Іванович і оглянувся, бо від раптового збудження крикнув надто голосно. — Хай іде хоч і зараз! — додав сердито, трохи понизивши голос.

— Обдурюєш! Вона тобі потрібна, вона тобі дуже потрібна.

— Не забувай, що я без налигача, — криво осміхнувся Семен Іванович, відчуваючи образу за те, що допіру з таким бажанням сів з Климом за стіл, наміряючись відкрити перед ним душу. Він тепер не знав, що збирався відкрити Климові у своїй душі, бо те, про що той говорив, і було правдою, яку хотів йому відкрити, але яку тепер ні за що не міг би йому довірити. Втім, мабуть, довірив би, подумав Семен Іванович, бо ображаюся лише тому, що це го-

ворить про мене він, а не я сам. Я про себе вмію говорити з гідністю, а він ображає. Зрештою, перед кимось мушу висповідатися, бо, мабуть, таки трохи грішний перед Мартою. І все-таки не вірю, що такі вони певинні, як на словах хочуть себе показати. Кожен живе за логікою власного характеру. — Ти, Кліме, судиш про всіх з позицій...

— З позицій слабкої істоти, яка може любити, незважаючи, що уже вітер усе волосся висмикав. Ось бачиш, який місяць? Коли в хаті темно, я знімаю шапку. Жінка так навчила, щоб електрику економив. А ти хоч раз у житті любив, отак безрозсудно, дико? Не знаєш ти, Сямку, що воно за штука і як воно робить чоловіка богом. Піднімешся аж на сьоме небо, сядеш собі з нею десь там у раю під яблуною...

— Та гризеш яблука, — криво осміхнувся Семен Іванович.

— Прекрасно! Я навіть не догадався. Ну, зрозуміло, гризеш яблука пізнання і дивишся на себе, а ти голісінький, уся душа відкрита. І їй відкрита, і людям, і собі... І тобою милуються...

-- І смикають за налигач...

— Га? Ну звісно! Ти прекрасно уявляєш собі цю картину. Але знаєш що?

— Може, ще вип'єш? Я не думав, що ти така цікава людина, коли вип'єш, я тобою просто люблююся, — підколював Семен Іванович.

— Ні, пі, — заперечив той, відбиваючись руками. — Я можу стати нецікавим, і ти втратиш задоволення, і мені буде шкода, що даремно себе змарную.

— Може, каву?

— Каву, будь ласка. Гей, дівчино.

— Сиди, я піду.

— Тоді я піду ось туди, поки вона принесе... Потім я тебе буду знову веселити. Я тобі розкажу про Павлову дочку, тебе це страшенно цікавить, бо ти думаєш, чи не згодиться у тій вашій сварці. Словом, я зараз, а ти замов каву, подвійну порцію.

Семен Іванович з насмішкою провів очима щуплу поstatt Кліма Сергійовича і пережив відчуття приємності від того, що той був непоказним, бо це непаче трохи компевсувало ту дошкульність, яку той йому завдав своєю колючістю. Зле собача, подумав про Кліма Сергійовича. Я ніколи не знав, що він має стільки злоби на мене. Як можна помилитися в людині! У друзів. Ні, він мені не друг, і я йому за це відплачу. Не люблю боргувати.

— Гей, дівчино! — крикнув до офіціантки. — Ти нас забуваєш, золотко, а ми в тебе закохалися, — сказав тим ображеним тоном, яким думав про Кліма Сергійовича, але тут же полагіднішав. — Ти нам, золотко, принеси дві кави і влий туди горілки... по п'ятдесят.

— Прямо в каву?

— Така молода, а вже туговуха! — знову зірвався на колічність і знову осік себе. — Ну так, прямо в каву, — додав лагідно. — І якщо можна, ще сьогодні.

— Я зараз.

Він, сидючи сам за столом, думав над тим, що йому говорив Клим Сергійович про дружину, і пробував собі довести, що йому й справді байдуже — буде з ним жити чи ні. Того цвіту — по всьому світу, сказав з насмішкою. Закортить — знайду іншу. Того цвіту... Тільки тепер всна мені потрібна для дисертації, інакше все полетить до чорта, Мотрич мене з'їсть з тельбухами. Він на мене злий, Клим теж злий, Михайло Ілліч — теж, всі на мене злі, бо заздрять. Справді, люди всі злі. Треба, щоб боялися, тоді лагідні, запобігливі, як собачки: тьяв-тьяв-тьяв, будьте ласкаві, Семен Іванович, зробіть милість, Семен Іванович, ви такий добрий чоловік. А дулю! Ні, Марта не сміє піти, інакше... А нам двом з Мотричем на одній планеті тісно, ми широкі. Якщо його тепер не зіштовхну, може, потім і не вдасться, а за моральний розклад не помилують.

Повернувся Клим Сергійович, очі в нього були вологі й туманні, наче випив цілу пляшку, ступав він перівно, і Семен Іванович знову відчув задоволення від своєї переваги над цим щуплим чоловіком, у якого все, крім голови і вушних раковин, було дрібним й мізерним.

— Ти каву ще не зварив? — спитав Клим Сергійович, сідаючи до столу і продовжуючи витирати носовичком руки. — От лінивий...

Ах так, руки в нього теж великі, покепкував у думці Семен Іванович. Руки, вуха і голова призначалися іншому, але в поспішності приліпили цьому — зійде бракованому.

— Нічого, я почекаю, — заспокоїв себе Клим Сергійович, ховаючи в кишеню носовичок. — Поки там варять, ми будемо говорити про Павлову дочку. Втім, дивно, що ти цього досі не знав! Як же так могло трапитися? Такий матеріальчик! Просто сенсація.

— Ти можеш говорити серйозно?

— Ні... тобто можу. Будь ласка. А ось уже й кава, я вип'ю кави, стану тверезим і буду говорити зовсім серйозно. — Він сьорбнув з чашки, обп'ікся і сказав: — Перева-

рили, треба студити. Ну от, я й тверезий. Знаєш, потрапила дівчина в халепу. Закохалася в Данчевого хлопця і потрапила... Ціла тобі шайка бандитів, ниточка аж далеченько потяглася. І уявляєш: дівчина, щоб їй гаразд, ні, не Павлова дочка, інша, отака, знаєш... горішок, з пістрявою біографією, десь там ще зв'язалася, обчистила свого побратима і дала драпака, і все честь честю. Можеш собі уявити? А той напав на слід, приїхав — ану, миленька, розрахуємося!

— Ну й що? — Семен Іванович не побачив у цій історії нічого цікавого для себе.

— П'янствували, бешкетували...

— Павлова дочка теж?

— Ну звісно, тебе який варіант влаштував би, але, на жаль... Просто отаке собі теля боже. Подружила з Камілою... її так звати, оту, справжню... Дівчина собою гарна, нахабна — ота, що верховодила, ну й... Зарізала, а сказала на Данчевого, на інших сказала...

— Ти цього kota тягнув за хвіст?

— Тягнув, тягнув, а хвіст відірвався. Для тебе це банальна історія, а я думаю: звідки воно береться в нас? Га? Соціальний ґрунт ліквідовано, армія вихователів трудиться в поті чола, а якась там Нелька чи Каміла, наче гарбузи, випадають з нашого воза і котяться бозна-куди. Бо ти думаєш про врожай, про м'ясо, про молоко, бо за те ордени дають, і Павло думає про врожай, всі про щось думають, а діти без догляду...

— Мої, на щастя, ні.

— Обдурюєш! Всі вони твої... Що це за кава? Всі вони ходять біля нас, сидять з нами в ресторанах, танцюють з нами... Тобі ця кава не здається підозрілою?

— Дуже смачна, пий. Пий, і підемо, раз уже кіт без хвоста.

— Ти тут підлив мені горілки. Ой Симку! Як я тебе не розкусив раніше? Ех, Семене, Семене. А ще кажеш: не твої. А тебе, бач, такий варіант не влаштовує. Ну, а якщо, скажімо, завагітніла?

— Хто?

— Бач, ти зразу розцвів, і я тебе зловив. Ти хитрющий, але я тебе зловив, значить, не дарма тягнув kota за хвіст.

— Ти б краще свої психологічні експерименти застосував десь інде.

— Психологічні експерименти... Бачиш, як воно в тебе в тому електронно-лічильному механізмі. І скажу тобі: не любив ти її, і сам штовхнув, і нікого ти не любиш... Підемо

додому, а по дорозі висповідасмося в усіх гріхах. Ти сядь на заднє сидіння, щоб водій не заважав...

Перед рестораном попрощалися, Клим Сергійович пішов за ріг вулиці, а Семен Іванович подався до машини, що стояла за сквером біля міського ринку, на якому торгували птицею, і сказав Андрієві, щоб відчинив задні дверці, бо хоче подрімати, а в дорозі посварив себе: дурень, і щоб себе реабілітувати у власних очах, так пі разу й не згадав про дружину, лише на душі в нього було страшенно гидко, навіть від того було гидко, що хотів про неї думати, що зрозумів: справа, мабуть, погана.

Біля своєї хати наказав Андрієві зупинити машину і швидко подався до воріт. Двері були замкнуті, і він їх квапливо відчинив, заглянув на кухню, потім в одну кімнату, в другу, в спальню, а серце вже калаталося так сильно, що притиснув до грудей руку. Що зі мною й справді? Мабуть, від горілки, мені не треба пити. Але ж не могла вона піти, ось речі всі на місці. Чомусь у мене нерви почали барахлитися. Адже не могла вона піти... Але я чогось тут не бачу, щось вона взяла з собою... Що вона взяла? Щось у хаті не так...

БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

Юрій Васильович Мейгеш народився 20 січня 1925 року в селі Великому Раківці Іршавського району на Закарпатті. Закінчив педагогічне училище (1947), історичний факультет Ужгородського державного університету (1955). Вчителював, працював відповідальним секретарем Закарпатської організації СПУ. Заслужений працівник культури УРСР. Член КПРС.

Друкується з 1944 року. Автор повістей «На сонячні шляхи» (1950), «Новий день» (1953), «Неспокійні серця» (1956), «Сьогодні і завжди» (1969), «Життя, хвилини, роки...» (1976), романів «Верховинці» (1961), «Кам'яний ідол» (1966), «Така любов» (1978).

Юрий Васильевич Мейгеш
ОПАСНЫЙ ВОЗРАСТ
Роман
(На украинском языке)
Ужгород, издательство «Карпаты»

Редактор О. П. Логвиненко
Художник В. В. Петрецький
Худож. редактор В. О. Томашевський
Техн. редактор М. Р. Черкашина
Коректор Л. В. Вароді

Інформ. бланк № 1138.

Здано до склад. 29. 12. 82.
Підписано до друку 25. 03. 83. ББ 01102.
Формат 84x108 1/32. Папір друк. № 1.
Звичайна нова гарнітура. Висок. друк.
Умов. друк. арк. 14,7. Умов. ф.-відб. 15,12.
Облік.-вид. арк. 17,29. Тираж 30 000 пр.
Замовлення № 3130. Ціна 1 крб. 30 к.
Видавництво «Карпати».
294000, Ужгород, пл. Радянська, 3.
Друкарня видавництва «Радянське Закарпаття»
294000, Ужгород, Духновича, 2.

Мейгеш Ю. В.

М-45 **Небезпечний вік.** Роман /Худож. В. В. Петрецький. — Ужгород: Карпати, 1983. — 280 с., іл.

Новий роман українського радянського прозаїка із Закарпаття. Дія твору відбувається в наші дні у приміському колгоспі, де гостро відчуваються проблеми урбанізації. Автор відображає тісну взаємодію особистих і громадських інтересів. Небезпечний вік, коли людину підстерігають помилки, за які треба з усією серйозністю тримати відповідь, коли людина мусить зважувати свої вчинки, які тільки на перший погляд виключно особисті, — це й дитинство, й юність, й зрілість, це, по суті, ціле життя.

М $\frac{4702590200-018}{M215(04)-83}$ 27-83

У2

1983 РОКУ В НАШОМУ ВИДАВНИЦТВІ ВИЙДУТЬ ТАКІ ПРОЗОВІ ТВОРИ:

Кобилянська О. Ю. Твори: Збірник. — Ужгород: Карпати, 1983.

НА ВЕРХОВИНІ: Збірник творів письменників дорадянського Закарпаття. — Ужгород: Карпати, 1983.

Бойко Б. М. МАҚИ ЧЕРВОНІ: Роман. — Ужгород: Карпати, 1983.

Вовчок В. Ю. ГОРЯНИ: Повість-дилогія. — Ужгород: Карпати, 1983.

Гаврилюк І. І. ВЧЕНИЙ НЯНЬ: Гуморески. — Ужгород: Карпати, 1983.

Кохан В. І. ЗОЛОТИЙ ЛАБІРИНТ: Повість. — Ужгород: Карпати, 1983.

Попович К. Ф. БЕНТЕЖНИЙ СВІТАНОК: Роман. — Ужгород: Карпати, 1983.

1 крб. 30 к.

